

**Ç. A. Ataýew, S. K. Hojanazarowa,
K. H. Kadyrow, D. G. Sarygulow**

MARKETING

I

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2013

UOK 339.1+378

A 87

Ç. A. Ataýew we başg.

A 87 Marketing (I kitap). Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.

«Marketing» okuw kitabynda bazar ykdysady şertlerinde ýurdumyzda marketing işlerini alyp barmagyň ugurlary, çözümleri we netijeleri giňişleýin beýan edilýär.

Okuw kitaby ýokary okuw mekdepleriniň talyplary we hünärmenler üçin niýetlenendir. Şeýle hem bu okuw kitabyndan degişli orta hünär okuw mekdepleriniň talyplary hem okuw gollanmasy hökmünde peýdalanyp bilerler.

TDKP № 233, 2013

KBK 65.9 (2 Tü) 421 ýa 73

© Ç. A. Ataýew we başgalar, 2013.

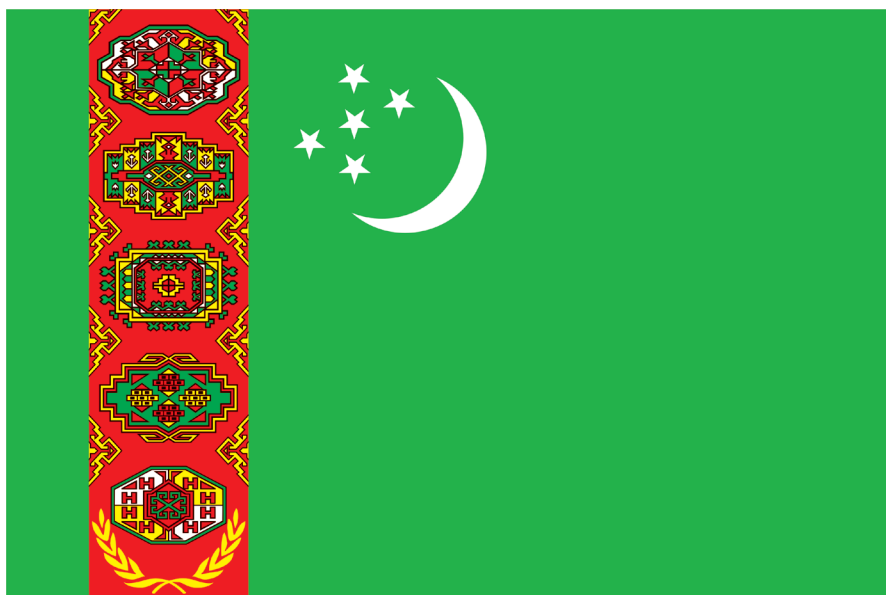

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurt baştutanlygyna geçen ilkinji günlerinden başlap milli ykdysadyýetimiz özboluşly ösüş ýoluny saýlady. Şol ýolda biziň döwletimizde döwre laýyk bazar gatnaşyklary şertinde öz-özünü dolandyrmak we netije gazanmak her bir kärhananyň önünde goýan esasy wezipeleriniň biri boldy.

Bagtyýarlyk zamanasynda Watanymyzda saýlanyp alnan ýoluň ilkinji günlerinden başlap dürli özgertmeler geçirilip başlandy, ýurdumyzda birnäçe täze önümçilik kärhanalary gurulýar we işe girizilýär, öň bar bolan kärhanalaryň durky täzelenýär we olara daşary ýurt maýa goýumlary goýulýar hem-de täze tehnologiýalar ornaşdyrylýar.

Milli ykdysadyýetimiziň şeýle depginde ösmegi bazar gatnaşyklarynda netijeli işleriň edilmegini talap edýär. Bazar gatnaşyklarynda ýokary netijeleri gazanmak diňe bazar ulgamyna dogry we doly düşünmek, şeýle hem bazara gönükdirilen işi ýokary hilde netijeli ýerine ýetirmek bilen çözülip bilner.

Türkmenistanyň önümçilik kärhanalarynda öndürilýän önümleriň bäsdeşlik ukyby gün-günden ýaýbaňlanýar, olara bolan isleg içerki hem-de daşarky bazarlarda has-da artýar. Köp harytlarymyz daşary ýurt bazarlaryna ymykly ornaşýar. «Türkmenistanda öndürilen» diýen ýazgyly harytlaryň ýanyndan indi hiç kim parhsyz geçip bilenok. Şeýle ýagdaýda aýgytly hereket etmek üçin bazar gatnaşyklary şertinde marketing işlerini dogry berjaý etmek zerurlygy ýüze çykýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow geçirýän Ministrler Kabinetiniň mejlislerinde türkmen ykdysadyýetiniň we beýleki ulgamlaryň Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe haýsy ugurlar we ýörelgeler esasynda guralmalydygyny, haýsy işleri, haýsy wezipeleri amala aşyrmalydygy we olaryň üstünlikli çözülmegi barada döwletli, il-ýurt bähbitli meselelere seredip geçýär we her bir ministrligiň, her bir pudagyň önünde anyk wezipeleri goýýar.

Ýurt Baştutanymyz halk hojalygynyň ähli pudaklarynyň hemmetaraplaýyn ösmegine uly üns berýär we pudaklaryň öňünde goýýan aýdyň wezipeleri ykdysadyýetimiziň geljekde gullap ösmegi üçin aýdyň ýol açýar.

Hormatly Prezidentimiz Türkmenistanyň dokma pudagynyň ykdysadyýetimize uly goşant goşýandygyny bellemek bilen, dokma pudagynyň önümleriniň dünýä bazarynda bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak we harytlaryň eksportynda pudagyň paýyny artdyrmak, dokma önümlerini ýerlemek boýunça ösen marketing gullugyny döretmek, eksporta gidýän önümleriň möçberlerini artdyrmak, dokma önümlerini öndürmekde we eksport etmekde hususy telekeçiligi ösdürmäge ýardam etmek gerek diýip nygtaýar.

Hakykatdan-da haryt öndüreniň bilen onuň dolanyşygyny (satuwyny) dogry ýola goýmasaň, ondan hiç hili netije almak mümkin däl. Şol sebäpli her bir kärhananyň, pudagyň ýolbaşçysynyň marketinge ýüzlenmegi hökmanydyr. Elbetde, biziň döwletimiziň bazar ykdysadyýetine geçiş döwriňiň özboluşly manysy bardyr we biziň bazarlarymyzyň ulgamy beýleki daşary ýurt bazarlaryndan düýpli tapawutlydyr. Şoňa laýyklykda biziň şertimizde bazar bilen işlemegiň aýratyn ýoly saýlanyp alynmalydyr. Ol ýol biziň milli, medeni, taryhy, ykdysady, syýasy, howa şertlerimizi göz öňünde tutup, marketing çärelerini durmuşa geçirmegimizi talap etmelidir.

Elbetde, halkara ülnülerine gabat gelýän önümleri öndüräýmek aňsat iş däl, ýöne dünýä bazarlarynda bäsleşip ondan üstün çykyp, ol harytlaryň alyjysyny (bazarda ornuny) tapanmak hem gaty kyn. Şol sebäpli döwlet Baştutanymyz häzirki zaman marketingine esaslanyp, dünýäniň sarp ediji we harytlar bazarlarynyň toplumlaýyn seljermeleriniň birsyhly geçirilip durulmagynyň zerurlygyny nygtaýar.

Bazar gatnaşyklary şertlerinde önümleri öndürýän, dürli hyzmatlary ýerine ýetirýän we beýleki kärhanalarda Marketing gullugynyň ýola goýulmagy we onuň kömegi bilen dürli görnüşli marketing maglumatlaryny toplam, ýygnalan maglumatlary zygiderli seljermek hökmany işleriň biridir.

Bazar şertlerinde halk hojalygynyň ähli pudaklarynda we şol sanda hususy ulgamdaky kärhanalaryň hem amala aşyrylan hojalyk işlerinde, marketing maglumatlaryna uly üns berilýär, maglumatlar hojalygy ýöretmekde iň gymmatly serişdeleriň biri bolup durýar. Ýygnalan marketing maglumatlaryny seljermek esasynda kärhanalar öz önümçiligini ýola goýýarlar, ýokary hilli önümleri öndürýärler, hyzmatlary ýerine ýetirýärler, öndürilen önümleri ýerleýärler, özleriniň girdejilerini artdyrýarlar, peýda alýarlar we beýleki maliýe, ykdysady netijeleri gazanýarlar.

Türkmenistanda marketing işleriniň ýüze çykmagynyň özboluşly aýratyn möhüm orny bardyr. Marketing dersi XX asyryň başlarynda dörän hem bolsa, ol biziň halkymyza gadymyýetden bäri mälimdir.

Gadymy döwürde Orta Aziýada meşhur bolan gündogar bazarlarynyň ady belli Ýüpek ýolunda merkez bolandygy biziň ählimize mälimdir. Biziň ata-babalarymyz hem şol bazarlarda öz öndüren önümleri bilen çykyş edip, bazar bilen işlemegi başarypdyrlar. Bazar bilen işlemegiň özi hem marketingdir.

Häzirki döwürde her bir hojalyk işiniň esasy ugry ýokary netijeleri gazanmaga gönükdirilen bolmalydyr. Şonuň üçin biziň kärhana pudaklarymyzyň köpüsünde marketing bölümleri açyldy we işe girizildi.

Biziň ilatymyzyň marketingi öwrenmegi sarp ediji ýa-da öndüriji tarapyndan tapawudy ýok, olara bazarda özüni dogry alyp barmaga mümkinçilik döreder.

Marketing önümçiligiň we söwdanyň ýokary girdejisini, tiz we amatly hereketini hem-de marketing kommunikasiýasyny, islegiň doly kanagatlanmagyny üpjün edýän ulgamlaryň nukdaý nazara esaslanyp, sarp edijilere gözükmeçlik esasynda önümi öndürmegi we ýerlemegi dolandyrmak maksatnamalaryny durmuşa geçirmekligiň hereketidir. Marketinge dürli-dürli kesgitleme bermek mümkin, biziň pikirimizçe, has ýönekeý sada dilde aýdanymyzda **Marketing – bu sarp edijileriň isleglerini göz öňünde tutup, bazarda gürrüňsiz satyljak önümi öndürmek we ýerlemek arkaly girdeji gazanmakdyr.**

Marketing iňlis dilinden terjime edilende «market» – bazar, «ing» goşulmasy bolsa öwrenmek, ýagny *bazary öwrenmek* diýen manyny aňladýar.

Biz talyplara marketing dersini diňe daşary ýurtlarda çap edilen edebiyatlaryň we gollanmalaryň esasynda okatman, eýsem olardan belli bir derejede peýdalanylýan Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletimiziň özboluşly bazara geçiş ýollaryny, milli aýratynlygymyzy, ykdysadyýetimiziň milli ösüş aýratynlyklaryny, meşhur gündogar bazarlarynyň halkymyzyň, medeni-ahlak durmuşlary bilen uýgunlaşyp giden tertip-düzgünlerine utgaşdyrmaga ähmiýet berýäris.

I bap

MARKETING YLMYNYŇ PREDMETI, WEZIPESI WE MAZMUNY

Ynsanyň durmuş derejeleri, ýokary basgançaklara ýeten ýurtlaryň tejribeleri şu aşakdakylary görkezdi, ýagny jemgyýet we şahslaryň gatnaşyklarynyň ykdysady çeşmeleri, haryt önümçiligi, hyzmatlar bazary, haryt önümçiliginde işleýänleriň öz zähmetiniň netijelerine deň, ýöne aýry-aýrylykda baha berilmelidigini anyklady. Bu zatlaryň hemmesine eger-de biz marketing bilimine dogry düşünsek, ony doly öwrensek jogap berip bileris.

Sada dilde aýdylanda marketing – harytlar (önümler) we hyzmatlar bazaryny öwrenmek hem-de olary ýola goýmak ýa-da bazar bilen işlemek ýaly manylary aňladýar. Aslynda marketing öň hem bar eken. Haryt önümçiligi ýüze çykandan bäri, satmak-satyn almak döranden bäri bar we jemgyýetde ösüp gelýär.

Marketing ylmynyň predmeti önüm öndürijiniň, satyjynyň, alyjynyň talaplaryny kanagatlandyryan we öz önümlerini satmak, ýerlemek üçin täze mümkinçilikleri gözleýän serişdeleriň biridir.

Marketing ylmynyň esasy obýektleri bazar, sarp ediji, haryt (önüm), hyzmat, nyrh, harytlaryň (önümleriň) hereketi, reklama, satmak we satuwy höweslendirmek hasaplanylýar.

Marketing ylmynyň wezipeleri:

- ✦ bazary, alyjylary we harytlary öwrenmek, täze öndürilýän we öndüriljek harytlaryň geljegini anyklamak;
- ✦ marketing derňewler netijesinde alnan maglumatlar esasynda haryt (önüm) öndürmek, harytlaryň hereketini, satmagy we hyzmat etmegi tertipleşdirmek;

- ✦ nyrh syýasatyny kesgitlemek we amala aşyrmak;
- ✦ marketingi maglumatlar bilen baýlaşdyrmak;
- ✦ marketingi dolandyrmak barada ugurlary, kada-kanunlar baradaky bilimleri tertipleşdirmekden ybaratdyr.

Marketing bize näme üçin gerek?

Birinjiden, jemgyýetde bar bolan islendik zähmeti öz häsiýeti boýunça öndüriji we peýdaly etmek üçin;

Ikinjiden, ykdysadyýetimizi milli özboluşly aýratynlyklarymyzy göz önünde tutup dolandyrmak üçin;

Üçünjiden, önümçilik kärhanalarymyzy özbaşdak etmek arkaly ilatyň islegine laýyklykda önümleri öndürmek üçin;

Dördünjiden, bazary doly öwrenip, şoňa laýyklykda önümçiligi ýola goýmak üçin.

Biziň öwrenýän «Bazarymyz» halkyň köpräk sarp edýän harytlaryna we hyzmatlaryna niýetlenendir. Sebäbi bazarlaryň içinde «sarp edilýän harytlar we hyzmatlar bazary» baş (esasy) bazar bolup, her bir döwletiň ykdysadyýetiniň aýnasy hasaplanýar. Sebäbi «sarp ediş harytlar we hyzmatlar bazary», adamzat üçin onuň islegini we talabyny kanagatlandyrmak maksadynda döredilýär. Galan önümçilik desgalary, «zähmet», «gymmat bahaly kagyzzlar» we başga bazarlaryň hemmesi şu sarp ediş harytlar we hyzmatlar bazaryndaky talaby we teklibi doly ýerine ýetirmeklik üçin ulanylýar.

1.1. Marketing – bazary dolandyrmagyň esasy ýörelgesidir

Marketing – bu biznesiň esasy görnüşi bolup, wezipesi alyjylaryň islegini, maksatly bazarlary ýüze çykaryp, önümçilik kärhananyň önümleri bilen şol islegleri kanagatlandyrmakdan hem-de her bir hünärmeni «sarp ediji», «bazar» ýaly adalgalar barada pikirlenmäge mejbur etmekden ybaratdyr.

Marketing – bu dolandyryşyň durmuş-ykdysady hadysasy bolup, adamlar onuň bilen önüm öndürmek we olary alyş-çalyş etmek bilen özleriniň isleglerini kanagatlandyýarlar. Bu hadysa şu aşakdaky

düşünjelerden ybaratdyr: zerurlyk, sargyt, isleg, önüm, alyş-çalyş, geleşik, bazar (*1-nji çyzgy*).

Zerurlyk – haýsy hem bolsa bir zada bolan mätäçlikdir. Şol sebäpli-marketingiň esasy wezipesi, zerurlygy ýüze çykarmak we ony dolandyrmak we kanagatlandyrmak diýlip aýdylýar.

Talap – bu anyk görnüşe eýe bolan zerurlykdyr. Mysal üçin, iýmit iýesi gelen adam ilki bir zat iýäýsem diýýär, soňra anyklaýar, ir-iýmiş bolaýsa, iň soňunda bolsa has anyklap, alma satyn alaýsam diýýär. Bu talaby her kim öz ýagdaýyna görä her hili kanagatlandyrýar, muňa täsir edýän şertler hem köp, mysal üçin talap, medeni, taryhy, geografiiki şertler we başgalar.

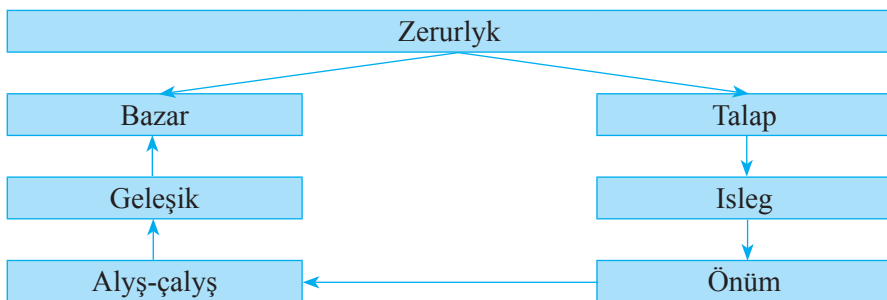
Isleg – alyjylyk ukyby bilen baglanyşykly anyk zerurlyk we talap. Adamlar özleriniň mümkinçiligine görä öz isleglerini we talaplaryny şol harytlary satyn almak bilen kanagatlandyrýar.

Önüm – adamlaryň isleglerini kanagatlandyrmak maksady bilen satyn almak, ulanmak ýa-da sarp etmek üçin bazarda hödürülenýän islendik önüm.

Alyş-çalyş – bu isleg bildirilýän önümiň ýerine başga zat teklip etmek bilen almakdyr. Mysal üçin, bir adamyň özünde ýok zady başga birinden bir zat berip almagy (bir daýhan pomidor ekipdir, beýlekisi bolsa gawun, ikisi alyş-çalyş edip, öz isleglerini kanagatlandyrýarlar. Söwda-da bu alyş-çalyş satyjy bilen alyjynyň arasynda önümi pula çalyşmak arkaly amala aşyrylýar.)

Geleşik – iki tarapyň ylalaşmagynda geçirilýän söwda amaly (söwdanyň şerti, möhleti, satyljak ýerini ylalaşýarlar).

Marketing düşünjesinde bazar – bu bar bolan ýa-da ýene-de goşuljak haýsy hem bolsa bir önümiň satyjylarynyň we alyjylarynyň toplумы bolup, şolaryň arasynda geleşige (ylalaşyga) gelinýän ýer. Marketing şertinde bazaryň geografiki taýdan ýerleşen ýeri hökmany däldir. Harytlary reklama etmek, görkezmek üçin ýa-da buýurmalarydyr sargytlary kabul etmek üçin alyjysyz giň ulgamlar serişdeleri ulanylýar. Marketingde şonuň ýaly-da bazar diýlip anyk görnüşli önümleri ulanyjylar toparlaryna hem aýdylýar. Mysal üçin, metal bazar, galla bazary we ş.m. Şu ýörelgä esaslanyp, köplenç, bazarlary toparlara bölýärler.

1-nji çyzgy. Marketingiň esasy ugurlary

1.2. Marketingiň esasy maksatlary we olaryň görnüşleri

Jemgyýetçilik jähtden garanyňda marketingiň 4 sany maksady bardyr:

1. Sarp edijiligi ýokarlandyrmak (önümçiligi, ilatyň iş bilen üpjünçiligini ýokarlandyrmak we onuň netijesinde jemgyýetiň maddy-hal ýagdaýynyň gowulanmagy;
2. Sarp edijiligiň kanagatlanma derejesini ýokarlandyrmak (sarp edijileriň diňe bir sarp etmegini däl-de, eýsem, kanagatlanma derejelerini ýokary görtermek);
3. Sarp edijileriň saýlap-seçip almagyny ýokarlandyrmak (sarp edijileriň isleglerini kanagatlandyran ýaly önümleriň dürrligini üpjün etmek);
4. Ýaşayyş we durmuş derejelerini ýokarlandyrmak (marketing diňe mukdary, hili, dürrlügi we elýeter nyrhy üpjün etmän, eýsem, adamlaryň ýaşayyş şertiniň hem hilini üpjün etmelidir).

Başda marketing diňe önümleri satmak bilen baglanyşykly soraglary çözmäge mümkinçilik döredipdir. Häzirki wagtda marketing ilatyň hemme isleglerini kanagatlandyrmaga gönükdirilendir. Hyzmatlaryň, guramalaryň, aýratyn şahslaryň, täze pikirleriň marketingi we ş.m. hem bar. Eger-de marketing işleri bütin ýurduň çäginde ýerine ýetirilýän bolsa, onda oňa makromarketing diýilýär. Eger-de

marketing işleri bellibir kärhananyň çäginde ýerine ýetirilýän bolsa, onda oňa mikromarketing diýilýär.

Kärhananyň marketingi – kärhananyň öz abraýyny saklap galmak üçin edýän hereketleriniň toplumydyr. Munuň ýaly marketinge diňe bir girdejili kärhanalar tarapyndan döredilen marketing degişlidir.

Aýratyn şahslaryň marketingi – belli bir şahs üçin jemgyýetçilik tarapyndan döredilen we ulanylýan marketing. Mysal üçin, teleýaýlymda berilýän hususy telekeçiler, ýer eýeleri baradaky gepleşikler.

Täze pikirler marketingi – bu görnüşli marketing käbir durmuş meselelerini çözmek üçin ulanylýar. Mysal üçin, çilim çekmegi goýmak, alkogolly içgileri ulanmazlyk endikleri we ş.m.

Belli bir ýer üçin marketing – müşderileriň belli bir ýere endik etmek maksady bilen geçirýän işi. Bu ýerde hojalyk işlerini ýola goýmak maksady bilen, bellibir ýerler saýlanyp alynýar (dükanlar, zawodlar, fabrikler, dynç alyş toplumlary we ş.m.).

1.3. Bäsdeşligiň dürli şertinde marketingi ulanmak

Bäsdeşligiň ösen we ösmedik bazarlary bolýar. Bäsdeşligiň ösen bazarlarynda şu aşakdaky şertler bolmaly:

1. Bu bazarda, esasan, köp öndürjiler (satyjylar) bolýar;
2. Bazardaky önümler häsiýetleri we beýleki görkezjileri boýunça birmeňzeş bolmaly;
3. Alyjylara bazaryň teklip edýän önümleri barada doly maglumat berlen bolmaly;
4. Bazara erkin, hiç hili päsgelçiliksiz girip-çykmak mümkinçiligi bolmaly.

Bäsdeşligiň ösmedik bazarlary – arassa monopoliýa, oligopolistik bäsdeşlikli, arassa bäsdeşlikli we monopolistik bäsdeşlikli bazarlardyr.

Arassa monopoliýa – bular bazarda ýeke satyjy bolup (döwlet kärhanasy ýa-da döwlet tarapyndan düzgünleşdirilýän ýa-da düzgünleşdirilmeyän kärhanalar) önümlere goýulýan nyrhlar dürli-dürli bol-

ýar. Mysal üçin, döwlet monopoliýasy çykdajylary köp bolsa hem, ilatyň bähbidi üçin nyrlary çykdajylaryna görä pes goýýar (meselem, una, çörege, benzine, elektroenergiýa we ş.m. goýlan nyrh). Döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmeyän kärhanalar özünüň harytlaryna has ýokary nyrh goýmagy mümkin. (Daşary ýurt dükanlarynyň eýele-ri öz harytlaryna ýokary nyrh goýýarlar. «Ýimpaş» söwda merkezi azyk däl harytlara ýokary nyrh goýýar. Ýöne, döwlet bularyň hem harytlarynyň nyrhyny peseltmek barada alada edýär.

Umuman, monopoliýa bazary üçin marketing känbir esasy serişde bolup hyzmat etmeýär.

Oligopolistik bäsdeşlik – (oligo grek dilinde azrak, birnäçe diýmekdir) eger-de pudakda birnäçe kärhana bar bolsa şolara degişlidir we olar arassa hem-de differensirlenen oligopolistik bäsdeşlige bölünýär. Birinji ýagdaýda differensirlenmedik, ýagny nebit, gaz, metal önümleri ýaly önümler. Ikinji ýagdaýda differensirlenen önümler – mysal üçin, awtomobiller. Oligopolistik kärhanalar nyrh babatda gaçarak durýarlar, sebäbi olar gaty gymmat we peýdasyzdyr. Olar differensirlenen isleg ödeýiş häsiýetleri, haryt nyşanlary, haryt dolanyşygynyň, hyzmatlaryň derejesi we ş.m. bilen tapawutlanýan harytlaryny şol nyrlar bilen tapawutlandyryjak bolup hereket edýärler. Arassa oligopoliýada diňe harydyň häsiýetleri bilen tapawutlanmak gaty kyn.

Arassa bäsdeşlik – eger-de kärhanalaryň sany köp bolup, olar hem birmeňzeş iri önümleri köp öndürýän we satýan bolsa, şolarda ulanmak mümkin. Mysal üçin, ýarma, ýag, şeker we ş.m. öndüriji kärhanalaryň köp bolmagy nyrlary deňlemäge mümkinçilik berýär, sebäbi olaryň öndürýän önümi birmeňzeş we bir häsiýetli. Öndürijileriň köp bolmagy olaryň haýsam bolsa biriniň dolanyşygynyň üýtgemegi bilen bazaryň ýagdaýyna känbir täsir edip bilmezligi hem mümkin.

Monopolistik bäsdeşlik – muňa gatnaşyjylar biri-biriniňkä meňzeşräk önümleri bazara çykarýarlar. Monopolistik bäsdeşlik şertinde, esasan, dermanhanalar, restoranlar we halkyň sarp edýän harytlaryny öndürijiler işleýär.

1.4. Türkmenistanda marketingiň esasy ugurlary

Bazary öwrenmezden daşary ykdysady aragatnaşyklary ýola goýmak mümkin däl. Dünýä bazarlarynda bolup geçýän «sowda oýunlarynyň» esasynda bazary öwrenmeklik ýatyr. Bazar gatnaşyklary şertlerinde bazary öwrenmek meselesi hiç hili şübhe döretmeýär.

Bazar gatnaşyklarynyň girizilýän döwürleri bazary öwrenmekde päsgel berjek zatlar şulardan ybaratdyr: önümçiligiň özbaşdak öndürilmegine päsgel bermezlik, bazara geçiş döwründe döreýän psihologiki päsgelçilikler.

Birinji ýagdaý ilatyň isleg bildirýän harytlaryna ýokary nyrh goýmak. Ýöne bu ýagdaý daşary ýurt harytlary üçin bazara gowy girişmeklige bahana bolýar, munuň üçin ýörite maýa goýumlar gerek däl, bazaryň ýagdaýy gaty az wagtyň içinde özgermegi mümkin. Mysal üçin, öz öndürýän alkololly we alkololsyz içgilerimiziň nyrhy sähelçe galsa, daşary ýurtlaryň içgilerinden bazarlarymyz dolar. Şol sebäpli bazar bilen gaty seresap çemeleşmeli we bazary öwrenmek bilen has öňräkden meşgullanylmaly.

Bazar dolanyşygynda duş gelyän psihologiki päsgelçilikler ýolbaşçylaryň, hünärmenleriň we ilatyň bazar barada düşüňjeleriniň yetmezçiligidir. Biz döwletden aýlyk, ýaşayş jaý, muqt bilim, däri – derman, ýaly zatlary almany öwrendik. Ozalky SSSR döwründe näme öndürmelidigi, näçe öndürmelidigi we kimler üçin öndürmelidigi döwlet tarapyndan çözülerdi. Ýöne bazar şertlerinde bu zatlar diňe marketinge (bazary öwrenmäge) esaslanyp ýerine ýetirilse, hemmeler üçin bähbitli bolar.

Köp ýolbaşçylar önümçilik hakynda köpräk pikir ýöredýärler, bazar meselesine bolsa känbir üns berenoklar. Ilki bazary öwrenip, soňra ilatyň islegine görä harytlar öndürilmelidigine köp önümçilik kärhanalaryň ýolbaşçylary düşünenoklar. Ýöne eýýäm birnäçe kärhanalar bazarlary öwrenip, islege laýyk harytlary öndürüp başladylar. Muňa mysal edip, Türkmenistanyň Azyk senagat döwlet birleşiginiň, «Türkmenhaly» döwlet birleşiginiň, Türkmenistanyň Dokma senagaty ministrliginiň käbir önümçilik kärhanalaryny görkezmek bolar.

Kärhanalarda marketingi ulanmaklyk olaryň eýeçilik görnüşleri bilen baglanyşyklydyr. Hususy kärhanalaryň, kärendesine alnan kärhanalaryň, paýdarlar jemgyýetleriniň bazaryň talabyna jogap ber-

mäge köp mümkinçilikleri bar. Öz işlerinde marketingi doly ulanmaga haklary bar: önümleriň görnüşleri, öndürilýän önümleriň mukdary, nyrhlar, haryt paýlamagyň ulgamlaryny anyklamaga, satuwy höweslendirmegi we ş.m.

Edaradyr kärhanalara marketing işlerini girizmegiň esasy 3 sany ýörelgesi bar:

1. Marketing işlerini ýola goýup, kärhanany, edarany dolandyrmakda onuň doly güýjünden peýdalanmak.
2. Käbir edaradyr kärhanalarda marketingiň käbir ýörelgelerini (usullaryny we serişdelerini) özüniň işlerinde ulansalar (bazardaky islege görä önüm öndürmek, satuwdan soňky hyzmatlar we ş.m.).
3. Edaradyr kärhanalarda ýagdaýa görä marketingiň käbir görnüşlerini ulanmak (reklama, islege görä nyrh syýasatyny döretmek we ş.m.).

Biziň ýurdumyzda marketingi (bazary) doly dolandyrmagyň anyk ýollaryny ulanmak mümkinçiligi indi döräp başlady. Häzir birinji nobatda köpçülikleýin islegleri kanagatlandyrmak maksady bilen, önümçiligi we hyzmatlary ýola goýmaklygy göz önünde tutmaly.

Biziň ýurdumyzda häzirki bazar ykdysadyýeti şertlerinde marketingiň (bazary öwrenmegiň) bir-birleri bilen baglanyşykly bolan birtopar usullaryny we serişdelerini, şeýle hem marketing toplumynyň aýratyn ýörelgelerini marketing işlerinde ulanmak mümkinçiligi bar.

Nesip bolsa, marketing toplumynyň ýollaryny edil Amerika we Ýewropa ýurtlaryndaky ýaly Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanda hem ulanyljagy ikuçsuzdyr. Muňa hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda ýurdumyzyň ykdysadyýetine uly goşant goşjak gurulýan zawotdyr-fabrikleriň we olarda öndüriljek önümleriň içerki we daşarky bazarlarda özüne laýyk orny tutjakdygy aýdyň şaýatlyk edýär. Muňa mysal edip, Türkmenbaşydaky nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumyny, Aşgabatdaky Saparmyrat Türkmenbaýy adyndaky dokma toplumyny, Ahal welaýatynyň Gypjak obasyndaky Saparmyrat Nyýazow adyndaky we Gökdepe etrbyndaky Atamyrat adyndaky dokma toplumlary, Ruhabat etrabyndaky pombarht fabriğini, Türkmenistanyň Azyk senagat döwlet birleşigine degişli birnäçe önümçilik kärhanalaryny görkezmek bolar.

II bap

MARKETING MAGLUMATLARY WE DERÑEWLERI BARADA DÜŞÜNJE

Marketing predmetiniň häzirki zaman wezipelerinden iň esasysy bazary öwrenmekdir. Bazary öwrenmegi nämeden başlamaly? Bazary öwrenmeklik maglumatlary toplamakdan başlanýar. Umuman, maglumat düşünjesi maglumatlar ýygyndysy bolup, toplamak, saklamak, gaýtadan işlemek we ýerine ýetirmek obýekti hökmünde hyzmat edýär. Bazary öwrenmek üçin ýygnanlan maglumatlar, esasy alyjylaryň talaby hakyndaky maglumatlar toplumyndan ybaratdyr. Ol maglumatlar harytlaryň isleg ödeýiş talaplarynyň möçberi, talaplarynyň göwrümi, düzümi, ösüş meýil-leri we kanunalaýyklygy talabyň özgeriş sebäpleri, harytlaryň dürli görnüşleri we olaryň sebitler boýunça ösüş depgininiň emele gelşini görkezmelidir.

Bazar gatnaşyklary şertlerinde sarp ediş harytlaryny öndürýän, dürli hyzmatlary ýerine ýetirýän kärhanalarda, «Bazary öwrenmek» – marketing gullugynyň ýola goýulmagy, ösdürilmegi we olaryň kömegi bilen dürli görnüşli «marketing» («Bazar barada») maglumatlaryny toplamak, seljermek hökmany işleriň biridir.

Bazar şertlerinde halk hojalygyň ähli pudaklarynda we şol san-da hususy ulgamdaky kärhanalaryň amala aşyrylan hojalyk işlerinde, maglumatlara gaty köp üns berilýär, ýagny maglumatlar iň bir gymmatly serişdeleriň biri bolup durýar. Marketing maglumatlaryna esasanyp, kärhanalar ýokary hilli önümleri öndürýärler, hyzmatlary ýerine ýetirýärler, öndürilen önümleri ýerleýärler, özleriniň girdejilerini

artdyrýarlar, peýda alýarlar we beýleki maliýe-ykdysady netijeleri gazanýarlar.

Marketing ulgamynda dürli çözümler kabul edilmänkä we ondan soňra, takyk maglumatlary almak zerur bolup durýar. Kärhananyň «Bazary öwreniş» meýilnamasyny ýa-da onuň beýleki görnüşlerini gözden geçirmekde, durmuşa ornaşdyrmakda hem-de işläp düzmekde marketing maglumatlarynyň ähmiýeti uludyr.

Şol sanda Marketing maglumatlary kärhanalar tarapyndan öndürilýän önümleriň we ýerine ýetirilýän hyzmatlaryň hiline gözegçilik etmekde, ony dolandyrmakda giňden ulanylýar. Önüm bilen işlemek marketingiň möhüm serişdeleriniň biri bolup durýar. Harytlar, hyzmatlar we ideýalar adamlaryň wajyp zerurlyklaryny kanagatlandyran serişde hökmünde hyzmat edýär.

Marketing maglumatlary birinji we ikinji derejelilere bölünýär. Birinji derejeli maglumatlar anyk meseläni çözmek maksady bilen, täzeden toplanýar. Ikinji derejeli maglumatlar bolsa bellibir meseläniň çözülişine dogrudan-dogry bagly bolmadyk we öňden toplanan maglumatlardyr. Emma marketing maglumatlar düzüminde haýsy hem bolsa belli bir bazara girişmek baradaky çözümler anyk bolýança ikinji derejeli maglumatlar öwrenilmeyär.

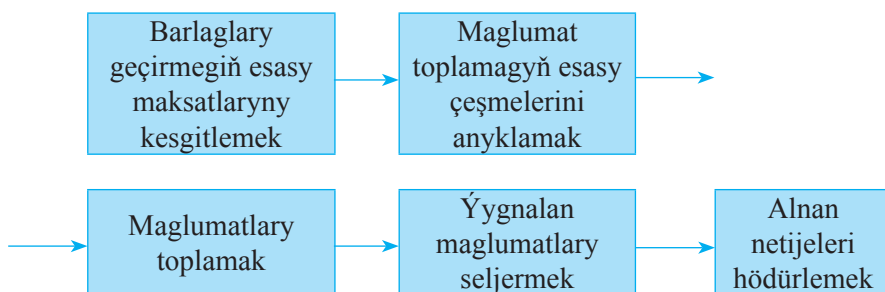
Maglumatlary toplamaklyk näme üçin gerek?

1. Bazarda bellibir üstünlikleri gazanmak üçin;
2. Kärhana özüniň maliýe howpsuzlygyny üpjün etmek we ykdysady görkezijileriniň pese düşmezligi üçin;
3. Sarp edijileriň garaýyşlaryny anyklamak üçin;
4. Daşky şertleriň ýagdaýyna syn etmek üçin;
5. Esasy ugry dolandyrmak üçin;
6. Ýagdaýy bahalamak (bilmek) üçin;
7. Reklama bolan ynanjyny ýokarlandyrmak üçin;
8. Gelnen netijeleri esaslandyrmak üçin;
9. Kärhananyň gelejegine ynam döretmek üçin;
10. Kärhananyň öz-özünü dolandyryş ýörelgesini kämilleşdirmek üçin.

Ýöne bularyň hemmesini doly we dogry ýola goýmak üçin maglumatlaryň ynamly, doly, üznüksiz gaýtalanyp we öz wagtynda toplanan bolmagy hökmanydyr.

Bazar gatnaşyklary şertlerinde önüm öndürýän kärhanalar, az mukdarda harajatlary sarp etmek bilen, ýokary hilli önüm öndürmek ugrunda göreşýärler.

Marketing boýunça maglumatlary ýygnamak boýunça işleýän her bir ýolbaşçy ony toplamagyň ýollaryny hökmany suratda gowy bilmelidir we köp harajat çykarman özüne gerekli maglumatlary ýygnamagy başarmalydyr. Bazar maglumatlaryny ýygnamagyň esasy tapgyrlary şu aşakdakylardan ybaratdyr:

2-nji çyzy. Marketing derňewleriň esasy tapgyrlary

1. Kärhananyň ýolbaşçylary, marketing boýunça esasy hünärmenler öz aralarynda 1-nji tapgyrda öňde goýlan wezipäni we maksady doly we dogry anyklamalydyrlar. Bazary derňemegiň dürli görnüşleri bize mälimdir, ýöne biz iň gerek-lisini, netijelisini saýlap almalydyrys. Mysal üçin, bazarda haýsy matalary ilat köpräk satyn alýar diýilse nädogry bolar. Sebäbi pylan görnüşli matany köpräk alýarlar diýlip netije çykarylsa, galan soraglara jogap tapyp bilmeris. Biz näme üçin şol bir görnüşli matany haýsy sebäplere görä satyn alýandyklaryny anyklamak we ýüze çykaýjak soraglaryň hemmesine jogap tapmaly. Mysal üçin, matanyň hili, owardanlygy, estetiki gelişikliligi, reňki, isleg döreýiş häsiýeti, ini, agramy, galyňlygy, niýetlenişi we ş.m.
2. 2-nji tapgyrda müşderi harydyň haýsy görnüşi bilen has zyzyklanýandygyny maglumatyň we ony ýygnamagyň iň oňat ýoluny kesgitlemeli.

3. Barlagçylar 1-nji derejeli ýa-da 2-nji derejeli maglumatlary ýygnamaklary mümkin ýa-da 2-sini belli bir wagtda ýygnamaklary hem mümkin.

1-nji derejeli maglumatlar bolsa 1-nji gezek anyk işi ýerine ýetirmek üçin ýygналan maglumatlardyr.

2-nji derejeli maglumatlar bolsa doly anyk bolmadyk işi ýerine ýetirmek üçin öňünden toplanan maglumatlardyr.

Barlaglary, adaty, 2-nji derejeli maglumatlardan başlaýarlar. Bu maglumatlara kärhananyň öz içindäki girdejini, çykdajyny görkezýän hasabatlar, balans boýunça hasabatlar, haryt dolansygy boýunça hasabatlar, haryt-maddy gymmatlyklar barada hasabatlar, öňki geçirilen barlaglaryň hasabatlary we ş.m. degişlidir.

1-nji derejeli barlaglar. Marketing boýunça barlaglarda, köplenç, 1-nji derejeli maglumatlary ýygnamaklyga üns berilmegi maslahat berilýär. Ýolbaşçylar şu işde köpräk ýalňyşýarlar, olar bu işi birnäçe soraglar düzüp we birnäçe adamdan şolara jogap alyp maglumat ýygнадым hasap edýärler. Bu usul bilen ýygналan maglumatlar hiç hili peýda getirmeýär, tersine, käbir ýagdaýlarda işde kynçylyklary döredýär.

2.1. Marketing barlaglary (derňewleri) barada düşünje we olary geçirmegiň ýollary

Marketing derňewleri – bu marketing işleri barada yzygiderli maglumatlary toplamakdyr. Marketing derňewleri netijesinde alnan maglumatlar esasynda marketologlar bazarlar, sarp edijiler, bäsdeşler we marketingiň hemme daşky şertleri bilen aragatnaşykda bolýarlar.

Bazary derňemegiň esasy maksady – onuň ýagdaýyny – bazar-daky ýetmezçilikleri, olary düzetmegiň ýollaryny görkezmäge mümkinçilik berýär. Ýöne bu maksatlaryň diňe bir ujypsyzja böljigidir.

Marketingiň kömegi bilen önümçilik kärhanasynyň ýolbaşçysy bazary derňemek işini geçirip, maglumatlary şu aşakdakylar barada toplaýar:

1. Nyrhyna seretmezden (gyzyklanmazdan) alyjylar nähili harytlary näme üçin almak işleýändikleri.

2. Haýsy ilatly ýerlerde islegiň – bazaryň belli-belli anyk harytlara bolan islegiň has ýokarydygy.
3. Haýsy ýerlerde önüm satylanda ondan köpräk girdeji alyp boljakdygy.

Marketingiň maglumatlaryna esaslanyp, önümçiligiň haýsy görnüşini ýola goýmak, pudagyň haýsy görnüşine maliýe serişdelerini harçlamak, nirede täze önümçilik kärhanasyny gurmak barada netije çykarylýar.

Marketing öndürijiniň öz önümini nähili ýerlemelidigini, ony nädip gurnamalydygyny düşündirýär, täze önümleriň dolanyşygyny we reklama serişdelerini wagtynda ulanmagy maslahat berýär.

Marketing şu aşakdaky elementleri özünde jemleýär:

- ✦ Önümi (harydy) barlamak, onuň deňeşdirme häsiýetini, ulanylyş möhletini, kärhananyň haryt dolanyşygyny, göwrümini, düzümini (öňki ýyllardaky ösüş depginini);
- ✦ Bazaryň bolup biläýjek göwrümini we haryt dolanyşygynyň ösüşini hasaplamak;
- ✦ Bazary segmentlemek: bazarda özlerini alyp barylary boýunça umumy häsiýetleri birmeňzeşräk alyjylaryň toparlaryny anyklamak, segmentlemegiň iň oňaly ýollaryny saýlamak we olaryň saýlama derejesini kesgitlemek;
- ✦ Alyjylary öwrenmek, (potensial alyjyny tapmak) olaryň bazarda özüni alyp barşyny öwrenmek (häzirki we gelejekdäki isleglerini öwrenmek);
- ✦ Harytlary ýerlemegiň usulyny we ýerlemegiň ýollaryny seljermek;
- ✦ Önümleriň dolanyşygyny we reklamanyň gereklidigini öwrenmek, onuň we haryt hereketiniň haýsy görnüşini ulanylsa, şondan peýda geljekdigini anyklamak;
- ✦ Bäsdeşleri öwrenmek, olaryň gowşak we güýçli taraplaryny, bäsdeşligiň görnüşini we derejesini öwrenmek;
- ✦ Bazarda nyrh ulgamyny we nyrh syýasatyny emele getirmek;
- ✦ Ýerlemegiň çaklamasyny taýýarlamak.

Ýokarda sanalan elementler toplumy, degişli sorag we jogaplar, marketing barlaglaryň ölçegini düzýär.

Marketing barlaglaryny geçirmegiň ölçegleri:

1. Önümi barlamak (Näme üçin siziň harydyňyzy satyn alýarlar, ol harydyň özboluşly we deňeşdirme bäsdeşligi nämelerden ybarat? Bazarda kanagatlandyrylan islegiň möçberi nähiliräk?);
2. Bazaryň haryt ýerleşdirmek boýunça bolup biläýjek möçberini hasaplamak (Harydyňyza siziň we bäsdeşleriňiziň içinde alyjylar barmy? Olaryň sany ýeterliklimi?);
3. Bazary segmentlemek (Potensial alyjylaryň haýsy topary siziň önümiňizi satyn aljak we näme üçin?);
4. Alyjylary öwrenmek (Anyk kimler siziň önümiňizi satyn almakçy? Olaryň islegi nähiliräk?);
5. Harytlary ýerlemegiň usulyny we ýerlemegiň ýollaryny seljermek (Potensial alyjy nirede siziň önümiňizi satyn alar (gözlärimi ýa-da taparmy?) Ýerlemegiň haýsy ugruny saýlamaly?);
6. Önümleriň dolanşygyny we reklamanyň gerekligini öwrenmek (Nähili edip potensial alyjy siziň önümiňiz we onuň aýratynlyklary barada biler? Siziň önümiňiz barada maglumatlary nirede ýerleşdirmeli?);
7. Bäsdeşleri we bäsdeşligiň derejesini seljermek (Önüm ýerleýän ýerleriňizde göni ýa-da käwagt goşulýan bäsdeşleriňiz kimler? Olaryň güýçli we gowşak taraplary? Deňeşdirilende bäsdeşlerden siziň haýsy tarapyňyz üstün?);
8. Nyrh ulgamynyň emele gelmegi we nyrh syýasatyny anyklamak (Siz nyrh ulgamynyň haýsysyny saýlap almakçy? Ol siziň bäsdeşlik ukybyňyz bilen nähili baglanyşykda bolar we näme üçin potensial alyjylary özüne çeker? Maliýe netijeleriňize nähili täsir eder?);
9. Ýerlemegiň çaklamasyny taýýarlamak (Siziň bazardaky hakyky paýyňyz näçeräk? 1-nji aý ýa-da 1-nji çäryekde näçeräk önüm satyp, näçeräk müşderilere hyzmat edip biljek?).

2.2. Marketing derňewlerini geçirmekligi guramak

Kärhanalar özlerniň ýagdaýyna görä marketing derňewlerini geçirýärler. Kärhana öz güýji bilen marketing barlaglaryny özbaşdak geçirmegi mümkin ýa-da başga ýöriteleşdirilen kärhananyň hyzmatyndan peýdalanmagy mümkin. Ol ýa-da bu usuly marketing barlaglarynda saýlamak köp ýagdaýlara baglydyr:

1. Derňewleri geçirmegiň çykdaýy nyrhy. Köp kärhanlar öz güýji bilen geçirmegi düşewüntli hasaplaýar;
2. Derňew geçirýän hünärmenleriň tejribesi gaty çylşyrymly usullar ulananlarynda we alnan netijeler gaýtadan işlemekde örän zerur;
3. Önümiň tehniki häsiýetlerini, isleg ödeýiş häsiýetlerini bilmeklik zerur görkezijidir. Bu görkezijini kärhananyň önümçilik hünärmenleri gowy bilýärler. Ol häsiýetleri bilmeklik başga kärhanalaryň hünärmenlerine aňsat düşmez;
4. Hakykylyk. Ýöriteleşdirilen kärhanalaryň hünärmenleriniň geçiren derňewleri hakykata has ýakynrak ýa-da hakykydyr;
5. Ýöriteleşdirilen enjamlary ulanmaklyk: kompýuterleri, ýörite maksatnamalary test geçirmek üçin enjamlary ulanmak. Bular ýaly enjamlar bilen ýöriteleşdirilen kärhanalar üpjün edilendir.

Marketing derňewleri geçirilende şu aşakdakylary öz içine alýar:

1. Deslapky derňewleriň önünde durýan meseleleri we wezipeleri anyklamak:
  - Marketing derňewlerini geçirmek üçin zerurlygy anyklamak;
  - Marketing derňewleriniň meselelerini we wezipelerini anyklamak.
2. Derňewiň meýilnamasyny düzmek:
  - Marketing derňewlerini geçirmegiň usullaryny saýlamak;
  - Talap edilýän maglumatyň we onuň çeşmelerini, görnüşini anyklamak;
  - Gerek bolan maglumatlary ýygnamagyň usullaryny anyklamak;

- Maglumatlary ýygnamak üçin soraglary düzmek;
- Saýlap almak meýilnamasyny düzmek we saýlamagyň göwrümini kesgitlemek.

3. Derňewiň meýilanmasyny ýerine ýetirmek:

- Maglumatlary ýygnamak;
- Maglumatlary seljermek;
- Ýygnaýan maglumatlaryň netijelerine seretmek we olary ýolbaşçylara ýetirmek. Soňra marketing derňewleriniň aýratyn tapgyrlar boýunça mazmunyna zzygiderli seredilýär.

2.3. Marketing derňewlerini geçirmegiň zerurlygyny anyklamak

Marketing derňewlerini geçirmegiň zerurlygyny anyklamak maksady bilen, hemme kärhanalar ululygyna, kiçiligine garamazdan zzygiderli daşky gurşawdaky öz ýagdaýlaryny, onuň täsirini bilmedirler. Mysal üçin, hemmämize belli «Makdonalds» kompaniýasy girdejisiniň ösüş derejesini peseltdi. Munuň sebäbini bilmek maksady bilen, daşky gurşawyň derňewini geçirmek netijesinde 3 sany häsiýet ýüze çykaryldy:

Birinjiden, alyjylar özleriniň saglyklary hakynda pikir edip başlapdyrlar, et iýmeklerini azaldypdyrlar bu bolsa gamburgerleriň satylyş derejesini pese gaçyrypdyr.

Ikinjiden, tiz naharlanmak meselesi öz ösüşiniň ýetjek derejesine ýetipdir, şol sebäpli hem gamburgerleriň satylyş derejesi ýokarlandyrylmandyr.

Üçünjiden, bäsdeşleriň sany köpelip, bazar segmentlerini yzly-yzyna eýeläp başlapdyrlar, tiz naharlanmagyň başga görnüşleri arzan nyrhdan köpelipdir (mysal üçin, pissa bişirip öýüne çenli mugt getirip berýän kärhanalar açylypdyr).

Bu ýagdaýlary seljermekden soňra «Makdonalds» nahar taýýarlaýan kafeler açyp başlapdyr we ol kafelerde nyrhlar elýeterli bolup, ofisiantlar hyzmat edipdirler.

Kärhanalaryň ýolbaşçylary daşky gurşawyň ýagdaýy barada maglumatlary dürli çeşmelerden ýygnaýarlar. Mysal üçin, Paýdalar jemgyýetleriň – olar köplenç, önümiň hiliniň pesligi barada şikaýat edýärler, bäsdeşleriň bazarda uly abraýa eýe bolandyklaryny araçylaryň üsti bilen bilýärler.

2.4. Marketing derňewleriniň meselelerini we maksatlaryny anyklamak

Anyk meseleleri goýmak marketing derňewleriniň netijeliliginiň girewidir. Marketing derňewlerini geçirmegi haýyş edýän kärhanalaryň köpüsi, köplenç, öz çözülmeli meselelerini anyk bilenoklar. Ýöne olar girdejiniň azalýandygyny, bazarda öz abraýlarynyň pese düşýändigini nygtaýarlar. Anyk bilmek üçin marketing derňewlerini geçirmek meselesi ýüze çykýar.

Marketing derňewler geçirilende 2 hilli mesele ýüze çykýar:

Birinjisi – marketingi dolandyrmak bilen baglanyşykly meseleler.

Ikinjisi – derňewleri geçirmek bilen baglanyşykly meseleler.

Birinjisi iki ýagdaýda emele gelýär, ýagny marketing işleri boýunça öňde goýlan maksatlara ýetilmedik wagty. Ikinjisi bolsa şol maksada ýetmek mümkinçiligi bar, ýöne ýolbaşçy dogry ýoly saýlap almaly, şol ýol bolsa ähli şertleri döredip, öňde goýlan maksada şübhesiz ýetirmeli.

2.5. Marketing derňewlerini geçirmegiň usullaryny saýlamak

Marketing derňewleri geçirmegiň usullaryny saýlamagyň esasy meselesi – bu marketing derňewlerini geçirmek boýunça meýilnama düzmeğiň başlangyç döwrüdür. Soňra mümkinçilige görä şol usullaryň haýsy hem bolsa biri saýlanyp alynýar. Marketing derňewlerini geçirmegiň usullaryna umumy häsiýetnama bereliň.

Marketing derňewleri geçirmegiň iň köp ýaýran usullaryndan biri resminamalary seljermek, alyjylar bilen sorag-jogap geçirmek, (sosiologiki usul hem diýilýär) ekspert bahalar, eksperimental usullar we ykdysady, matematiki usullar.

Sosiologiki usulyň ekspert usuldan tapawudy, bu usulyň dürli hünärde işleýän ilat köpçüligi üçin niýetlenmegindedir. Ekspert usuly bolsa öz işine ökde ýörite ekspertler üçin niýetlenendir.

Marketing derňewlerinde ykdysady-matematikanyň birnäçe toparlary ulanylýar:

1. Maglumatlary statistiki usullary bilen gaýtadan işlemek (ortaça bahalamak, ýalňyşyň mukdaryny (ululygyny) tapmak we ş.m.);
2. Köp ölçegli usul marketing netijelerini esaslandyrmak üçin ulanylýar. Mysal üçin, täze önümiň satylyş mukdaryny tapmak, nyrlary, bäsdeşlik ukyby, reklama üçin çykdaýylar we ş.m. anyklamak;
3. Regressiýa we korrelýasiýa usulynda marketing boýunça edilýän işleriň özara aragatnaşygyny sazlamak üçin ulanylýar;
4. Meňzetmek (imitasiýa) usuly bu usul eger-de marketing ýagdaýyny (mysal üçin, bäsdeşligi häsiýetlendirmek) analitik usullar bilen anyklap bolmaýan bolsa ulanylýar;
5. Çözgütleri kabul etmegiň statistiki nazaryýet usullary.

Nazaryýet oýunlar, köpçülikleýin hyzmat etmek nazaryýeti, alyjylaryň özlerini nähili alyp baryşlaryny nazaryýetde görmek maksady bilen, geçirilýän hakykata ýakyn çyna berimsiz oýunlar.

Ýokardaky görkezilen usullar marketing derňewleri üçin ýeterlik däl. Sebäbi marketing adamlaryň özlerini alyp barşlary bilen hem baglanyşyklydyr. Marketing anyk sarp edijilere gönükdirilendir, sarp edijiler bolsa dürli-dürlüdür.

Ol ýa-da bu usulyň ulanylmagy kärhananyň maliýe ýagdaýy bilen baglanyşyklydyr.

2.6. Marketing derňewlerinde geçirilýän tejribeler we olaryň ähmiýeti

Tejribe geçirmek üçin derňewler bir topar adamlary ýygnap, olara her dürli ýumuşlar berip, şol ýumuşlara olaryň her haýsysynyň nähili garaýandygyny barlap ilkinji maglumatlary ýygnamakdan ybaratdyr. Tejribe geçirmek üçin barlaglar özaralarynda deňeşdirilýän bir topar subýektleri saýlamaklygy, şol toparlar üçin her dürli ýagdaýy döretmegi, şol ýagdaýlaryň her toparlar üçin täsir derejesini we synalanda nähili tapawut edýän ýagdaýlaryny (bilmekligi, saýlamaklygy) talap edýär.

Bu barlagyň esasy maksady bir topar barlaglar üçin gerek bolan sorag-jogaplary, barlag netijesinde aýyrmakdan we iň gereklerini saýlamakdan ybaratdyr. Mysal üçin, matalar dükanýnda tejribe geçirilýän bolsak, onda şu sowallar beriläýse dogry bolar:

1. Size matalaryň haýsy görnüşi gerek?
2. Siz haýsy we nähili reňkdäki matalary satyn almakçy?
3. Süýüm düzümi nähiliräk bolmaly?

Biziň alyjylarymyz üçin iň düşnükliägi ikinji sowal bolsa gerek. Şol sebäpli ikinji sowaly tejribe (synag) edip görelin. Bu sowal boýunça ýörite alyjylaryň arasynda tejribe geçirip, haýsy reňkli matalara bolan islegiň köpdüginini anyklamak kyn düşmez, reňk türkmen aýal-gyzlaryň köýnekleri üçin esasy görkezijidir, soňra beýleki görkezijiler barada pikir etmek bolar. Tiz ereýän kofe, ýaňy satlyga çykan wagtly «Meýson Heýra» atly daşary ýurt firmasy näme üçin öý bikeleri tiz ereýän kofeden ýüz öwürýändiklerini bilmek maksady bilen tejribe geçiripdir. Esasy sebäbi bolsa tiz ereýän kofäniň tagamy, ýönekeý kofäniňkiden pes diýilýän ekeni, haçanda kofäniň iki görnüşini taýýarladyp görenlerinde tapawudyny öý bikeleri bilmändirler. Netijede, esasy sebäbiň diňe psihologiki täsirdedigi anyklanypdyr.

Biziň bazarlarymyzda hem satylýan aýakgaplaryň köpüsi emeli – sintetiki gönden taýýarlanylýar. Emeli gön barada maglumatlary bilmeýän adamlar, olaryň arzandygyna we estetiki häsiýetlerine garap şol aýakgaplary satyn alýarlar we ulanýarlar, ýöne biraz wagt geçenden soňra aýakgaplaryň dabany tiz derledýändigini, daban üçin howa

ýetmezçilik edýändigini duýup başlaýarlar. Şondan soňra tebigy gön-den taýýarlanan aýakgaplaryň adam bedeni üçin gowy şertleri döredip bilýändigini mälim bolýar. Şular ýaly synag tejribeleri geçirmek kyn bolmasa gerek.

Tejribe geçirmegiň iki görnüşi bar:

1. Laboratoriýa usuly;
2. Islendik ýerde (bazarda, köçede) geçirilýän usul.

Birinji usulda tejribe geçirilende emeli şertler döredilýär. Mysal üçin, alyjylaryň dürli görnüşli reklama garaýýşlaryny bahalamak.

Bu tejribäni geçirmek üçin dürli ýaşdaky, dürli jynsdaky alyjylary çagyrmak mümkin. Bu usul arzan hem-de oňa köp wagt sarp edilmeyär.

Soňky döwürde laboratoriýa usulynda tejribe geçirilende, köplenç, kompýuter tehnika ulanylýar. Daşary ýurtda «Supermarket» dükanlarynda kompýuterleşdirilen sorag – maksatnamasy bolup, şol maksatnama esasynda alyjy dükanyň içinde harytlary syn edip ýörkä, olaryň hereketlerini kompýuter belläp durýar (harydyň nyrhyna, reňkine, gaplanyşyň görnüşine we ş.m.).

Islendik ýerde geçirilýän tejribeler hakyky şertlerde: dükanda, alyjynyň öýünde we ş.m. bolmaly.

Bu usul bilen geçirilen tejribede alynýan netijeler laboratoriýa usulyna garanynda has dogryrak we hakykata ýakynrak hem bolsa, köp çykdaýy, köp wagt talap edýär we çylşyrymlylygy bilen tapawutlanýar. Şeýle-de bolsa, kärhanalar islendik ýerde geçirilýän tejribelere köpräk üns berýärler. Şuňa meňzeş tejribe bir ýa-da birnäçe şäherlerde hem geçirilýär. Tejribe geçirmek, esasan, iki wezipäni öňde goýýar. Birinjiden, täze öndürilen önümiň satylyş möçberini anyklamak. Ikinjiden, täze önüm satylanda marketingiň toplum elementleriniň haýsysyny ulanmagyň peýdalylygyny anyklamakdan ybaratdyr.

Marketingi synap görmek üçin bazar saýlanyp alynýar şol sebäpli bu usula bazary testirleme hem diýilýär. Bazary testirlemegi 4 topara bölýärler:

- Standart;
- Gözegçilik etmek;
- Elektron;
- Meňzetmek.

Standart boýunça testirleme usulynda kärhanalar harytlary we marketingiň kompleks usullaryny harytlary ýerleýän ulgamlarynyň üstünden testirleýär. Bu usul gaty gymmat düşýän usul hasaplanýar.

Bazary elektron testirleme usuly

Bu usulda şu tejribä gatnaşýanlara ýörite kartoçkalar paýlanýar, şol kartoçka haryt satyn alnanda görkezilýär. Teste goýberilen harytlar satyn alnanda alyjynyň demografiki häsiýetleri awtomat enjamlar arkaly bellige alynýar. Testirlemegiň bu usuly uly şäherlerde bölek-satuw kärhanalary tarapyndan razyçylyk beren ýagdaýynda geçirilýär.

Elektron testirleme usulynda maglumatlar tiz ýygnaýlar, çykadajysy hem köp bolmaýar, ýöne testirlenýän bazar hakyky bazarlardan üýtgeşik bolmagy mümkin.

Imitation (Bazary meňzetmek) testirleme täze önüme alyjylaryň garaýşyny bilmek maksady bilen geçirilýär. Bu usul gaty köp çykadajylary talap edýär we täze önüm barada bäsdeşleriň hem bilmeği mümkin. Bäsdeşler ol önüm barada bilip, bazara seredip, oň ol harydy bazara çykarmagy mümkin. Bäsdeşler tejribede ýalňyşsynlar diýlip, zyýan bermekleri hem mümkin (mysal üçin, bir ýerde şol tejribä gatnaşýanlar harydy köpräk satyn almaklary mümkin).

Ýene-de bir mysal, biz dükanyň tekjesiniň haýsy ýerinde almany goýanymyzda satuwyň mukdaryna etjek täsirini barlamakçy bolýarys, munuň üçin bar bolan gök-miwe önümleri satýan dükanlary iki topara, ýagny gözegçilik edilýäne we tejribe geçirilýäne bölýäris. Iki topar dükanlar öz häsiýetleri – ýerleşşi, ululygy, kiçiligi we beýleki görkezjileri boýunça deňräk bolmaly. Iki toparda hem belli bir wagtyň içinde almanyň satylşynyň mukdaryny anyklaýarsyňyz, soňra dükanlaryňyzda bellibir wagtyň özünde almanyň goýlan ýerlerini üýtgedýärsiňiz we bellibir wagtdan soňra iki topar dükandaky almanyň galan mukdaryny anyklaýarsyňyz. Bu tejribe netijesinde almanyň dükanyň tekjeleriniň niresinde ýerleşdirilende satuwyň göwrümüne täsirini bilmek mümkinçiligini döredýär.

Tejribeler düzülende tejribe geçirijiler, alynjak netijeleriň dogrudygyny gazanmak maksady bilen, şu aşakdakylara üns bermelidir:

- Tejribäniň netijesine täsir etjek şertlerine;
- Derňelýän obýektiň tejribe wagtynda biologiki, psihologiki we sosial üýtge me mümkinçiligine;
- Bütin tejribäniň dowamynda ölçeg gurallaryň üýtge mezliligine;
- Iki toparyň hem geçiryän tejribeleriniň birmeňzeşligine.

2.7. Bazar maglumatlaryny ýygnamagyň usullaryny anyklamak

Bazar maglumatlary ýygnalanda ulanylýan usullary iki topara bölmek mümkin: san we hil usullary. San taýdan maglumatlary ýygnamak ýörite adamlardan sorag-jogap geçirmek arkaly amala aşyrylýar.

Bu usulyň häsiýetli aýratynlygy – ýygnalýan maglumatlar möçberi, çeşmeleri hem-de olary gaýtadan işlemegiň ýollarynyň anyklygyndan ybarat.

Hil taýdan maglumat ýygnamaklyk maglumatlary ýygnamaklygy we adamlaryň belli bir önüm hakynda näme diýýänlerine, näme iş edýänlerine syn etmekden we şondan netije çykarmakdan ybaratdyr. Mysal üçin, spirtli içgiler barada soralyan adamlaryň hersiniň öz düşünişi we pikiri bolmagy mümkin.

Sorag-jogaplar ýapyk görnüşde bolsa alnan maglumatlaryň dogrulygy barada güwä geçmek kyn. Mysal üçin, «Aýna» kir ýuwujy serişdesi barada uly tejribeler geçirmek hökman däl. Oý hojalykçy zenanlary her ýerden çagyryp, kärhananyň marketologlary bilen bilelikde «Aýna» kir ýuwujy serişdesiniň hili, gaplanyşy, gabynyň daşynyň owadanlygy we ş.m. barada pikir alyşaymaly.

Bazar derňewlerinde synlamak we onuň ähmiýeti

Yokary hilli derňewi geçirmegiň esasynda synlamak usuly ýatandyr. Marketing derňewlerinde synlamak – bu barlanylýan obýekt barada ilkinji maglumatlary, ýörite topar adamlaryň hereketini, öz-

lerini alyp baryşlaryny synlamak bilen toplanýar. Munda barlagçy synlanýan obýekte degişli hemme şertleri kabul edýär, bellige alýar.

Synlamak iki ýol bilen alnyp barylýar: göni, göni däl, açyk, açyk däl, adamlar tarapyndan ýa-da mehaniki serişdeleriň kömegi bilen amala aşyranlara bölünýär.

Göni synlamak – mysal üçin, dükanda alyjylaryň özleriniň alyp barşy (alyjy dükanda nähili yzygiderlikde tekjede duran harytlary synlaýar).

Göni däl synlamak usulynda özüni alyp barmagyň käbir netijeleri öwrenilýär. Bu ýerde, köplenç, arhiw maglumatlary ulanylýar. Mysal üçin, haýsy hem bolsa bir harydyň ýyllar boýunça ätiýaçlyk mukdary, muny haryt dolanyşygyny dogry ýola goýmakda ulanmak mümkin. Mysal üçin, bazarda haryt nyşanlaryny synlap, haýsy kärhananyň önümüne bazarda köpräk üns berilýändigini bilmek mümkin.

Aýakgap dükanynda oturyp synlaýjylar alyjylary dükandaky umumy ýagdaýy, aýakgaplaryň köp dürlüligi, hili, ölçegleri, fasony, görnüşi, modasy we ş.m barada edilýän gürrüňleri eşidip, şolardan degerli netijeler çykarmaklary mümkin.

Açyk däl synlama – munda adamlar özleriniň synlanýandygyny duýýarlar. Mysal üçin, açyk tejribe geçirilende adamlar eger-de syn edilýänini duýsalar, olaryň özlerini alyp barşyna täsir edýär. Şol sebäpli bildirmejek bolmaly. Bildirmän satyjylaryň alyjylara hyzmat edişini, alyjylara haryt saýlamakda edýän kömeklerini synlamak mümkin.

Synlamak usulynda, esasan, üns bermeli zat synlaýjylary saýlamakdyr. Synlaýjylarda obýekte berk üns bermek ukybyndan başga-da çydamlylyk, synlanýan ýagdaýda bolup geçýän hemme üýtgeşikleri bellemek we iň esasysy synlaýjylaryň öz işine hakyky çemeleşmegidir.

Synaglaryň netijelerini şu aşakdaky ýaly bellige almaly:

- Gysga wagtlaýyn ýazuw görnüşinde dessine öz ýerinde we şol wagtyň özünde bellige almak;
- Ýörite taýýarlanan kartoçkalara bellemek;
- Synag beýan edilende, kartoçka görnüşinde köp soraglary we jogaplary öz içine alýan bolmaly;

- Synag gündeligine bellemek, her gündäki synaglaryň netijesini ýazmak, käbir teklipleri, käbir şahslaryň özüni alyp barşyny we ş.m. gündelige bellemek arkaly amala aşyrylýar;
- Foto-wideo hem-de sesleri ýazmak arkaly synlamagyň netijelerini bellemek.

Synlamagyň taslamasy düzülende synlanýanlaryň özüni alyp baryş şertini, ýagdaýyny hökman bellemelidir. Şonuň ýaly-da synlamagy haýsy ýerde, haýsy wagtda geçirmelidigini hem anyklamaly.

Sorag-jogap geçirmegiň usullary:

Sorag-jogap adamlara göni sorag bermek ýoly bilen amala aşyrylýar. Sorag-jogap netijesinde kärhanalar adamlaryň öz kärhanasy, onuň öndürýän önümi barada nähili derejede bilýänligi, adamlaryň onuň öndürýän önümleri nähili derejede gowy görýänligi, olaryň islegleriniň kanagatlanýş derejesiniň hem-de ilatyň arasynda kärhananyň abraýynyň derejesine göz ýetirýärler.

Sorag-jogap geçirilende adamlar bir saparda ýa-da köp gezek synalmagy mümkin. Birinji gezek saýlanan topar köp görkezijiler boýunça sorag-jogap berýärler. Mysal üçin, birinji gezek sorag-jogap geçirilende: şu aşakdakylar sorag anketasyna girizilýär ýaşy-jynsy, bilim derejesi, işleýän ýeri we ş.m. ikinji gezek sorag-jogap geçirilende marketing barlaglary üçin zerur bolan beýleki görkezijiler anyklanýar.

III bap   **MARKETING DERŇEWLERINIŇ TASLAMASYNY DÜZMEK WE OLARY GURAMAK**

3.1. Maglumat ýygnamagyň esasy usullaryny saýlamak

Sorag-jogap ýoly bilen maglumatlar ýygналanda şu aşakdaky usullar ulanylýar:

1. Sorag-jogaba gatnaşýanlaryň öýünde olardan jogaplary almak. Munda sorag-jogap geçirilýän harytlaryň nusgasynyň, reklama materiallarynyň görkezilmegi mümkin. Şolar ýaly bolanda arkaýyn sorag-jogap geçirmek mümkin. Ýöne bu usul birnäçe çykdajylar bilen baglanyşyklydyr.
2. Alyjylar bilen uly dükanda duşuşmak we şol ýerde sorag-jogap geçirmek. Bu görnüşli derňewleri geçirýän kärhanalaryň uly dükanlarda öz ofisi bolmaly. Derňew geçirýänler alyjylar bilen dükanyň içinde duşuşýarlar ýa-da bolmasa ofise çagyryýarlar. Bu usul arzanrak hasaplanýar.
3. Telefon arkaly sorag-jogap geçirmek – bu usul üçin köp çykdajy gerek bolanok. Tiz wagtyň içinde köp adamlar bilen sorag-jogap alşyp bolýar.
4. Kompýuter arkaly sorag-jogap geçirmek – bu usulda kompýuter awtomatiki ýagdaýda sorag berýär we jogabyny alýar.
5. Bellibir toparlarda özbaşdak anketalary doldurmak. Mysal üçin, bir topar talyplaryň, mekdep okuwçylarynyň öňünde ýa-da dynç alyş öýlerinde dynç alýanlaryň arasynda rekla-

ma berip, soňra her bir tomaşaçy özbaşdak anketanyň her bir soragyna jogap berýärler.

6. Ýekelikde anketany doldurmak. Öňünden düşündirilenden soňra, anketa dolduryja galdyrylýar we soňra ol özbaşdak anketanyň soraglaryna jogap berýär. Bellibir wagtdan soň anketany alyp gidýärler ýa-da aragatnaşyk ulgamy arkaly ibermegini haýyş edýärler.

3.2. Sorag-jogap (anketasy) we ony taýýarlamagyň zygiderligi

Sorag-jogap geçirmegiň esasy serişdesi – mehaniki serişdeler (adamlary saýlaýjy-hasaplaýjy kompýuterler), kinowideo kameralarydyr.

Anketa – bu maglumatlary ýazmak üçin kagyz sahypadyr. Anketata – bu soraglar toplумы bolup soralýan adamlar – olara jogap bermelidir. Anketa maglumatlary toplamagyň örän oňat we ygtybarly usulydyr. Ýöne ol taýýarlananda gaty ünsli bolup, ony hiç hili kemçiliksiz taýýarlajak bolmaly. Berilýän soraglar ýönekeý, düşüňikli, zygiderli we isleýän maglumatlaryňyzy ýygnamaga mümkinçilik bermelidir. Maglumatlary ýygnamakda soraglar iki görnüşli bolýarlar: açyk we ýapyk görnüşli.

Ýapyk görnüşli soraglar – jogaplaryň her dürli görnüşlerini özüne birikdirýär, jogap beriji şol jogapdan islendik birini saýlaýar.

Açyk soraglar – jogap berijä öz sözleri bilen jogap bermäge mümkinçilik alýar.

Soraglary düzmäge-de uly üns berilmelidir, maglumat toplaýjylar ýönekeý sözler bilen alynjak jogaba islendik adamyň jogap tapmaga mümkinçiligi bolar ýaly etmelidir. Ilkinji nobatda, jogap berýänlerde gyzykklanma döretmelidir.

Anketalar düzülende, esasan, şu aşakdakylara üns bermeli:

- Sorag-jogabyň maksadyny anyklamak;
- Maglumatlary ýygnamagyň usulyny saýlamak;
- Soraglary taýýarlamak;
- Soraglary bahalamak;

- Soraglary buýrujylar bilen ylalaşmak;
- Test geçirmek;
- Anketalary ýene-de bir gezek gözden geçirmek.

Anketa esasan üç bölekden ybaratdyr: giriş, derwaýys maglumatlar, esasy bölek. Bu ýerde üns bermeli zat adamlary sorag-jogaba gatnaşdyrmakdyr. Anketalarda sorag-jogaba gatnaşýanlar barada gysgaça hökmany (rekwizit) maglumatlary bolmalydyr: ýaşy, jynsy, synpy (işçi, daýhan, gullukçy we ş.m.) işleýän wezipesi, maşgala ýagdaýy, ady, atasynyň ady, salgysy we ş.m.

Sorag-jogap geçirmäge gatnaşýan adama anketanyň adyny, nirede geçirilýänini we kimiň geçirýänini aýtmaly.

Ýene-de bir gezek anketanyň esasy soraglary düzülende soraglaryň görnüşine: soraglaryň mazmunyna we sanyna, anketada soraglaryň goýluş tertibine, barlag soraglaryň bolmagyna üns bermeli.

3.3. Maglumatlary ýygnamaklygy guramak

Maglumatlary ýygnamaklygyň üç sany ugry bar: öz güýjüň bilen, ýörite toparlary döredip ýygnamak ýa-da ýöriteleşdirilen maglumat ýygnap berýän edara ýüz tutmak (mysal üçin, Türkmen Döwlet Ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň «Marketing» okuw-önümçilik merkezine, «Marketing» kafedrasyna).

Birinji usulda önümçilik kärhananyň öz işgärleri öz güýçleri bilen maglumatlary adamlar bilen ylalaşyp ýygnaýarlar.

Ýöriteleşdirilen toparlar o diýen ýokary hünäri bolmadyk adamlardan düzülýär. Mysal üçin, talyplar toparyndan. Ýöne köp kärhanalar maglumat ýygnamaga ýöriteleşdirilen edaralaryň üsti bilen gerekli maglumatlary ýygnamaklyga köp üns berýärler. Munuň esasy sebäbi:

1. Ýöriteleşdirilen edaralaryň maglumat ýygnamaklykda baý tejribesi bar. Bu edaralarda ýokary hünärli işgärler toplanandyr.
2. Ýöriteleşdirilen (mysal üçin, Türkmen Döwlet Ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň «Marketing» okuw merkezi,

«Marketing» kafedrasyny edaralaryň ýörite auditoriýalary, enjamlary we hakyky iş ýagdaýyny döretmäge mümkinçilikleri bar.

3. Derňewleri gysga wagtyň içinde çalt geçirmäge mümkinçilikleri bar;
4. Derňewler geçirilende hiline gözegçilik etmäge mümkinçilikleri bar.

Derňewlerde esasy üns bermeli zat ýygnaýan maglumatlaryň anyklygydyr.

Adamlar bilen sorag-jogap geçirmäge başlanyňyzda geçirilýän synag barada köp gürrüň edip, jogap berýän adamyň girdejisi we şahsy barada ilki bada sorag bermäň. Jogap berijilere anketadaky soraglar barada kömekleşiş, düşüňmeýän soraglary bolsa düşündiriň. Jogaplaryň ýalňyşsyz bolmaklaryny gazanyň.

Jogap berijiler käbir soraglary jogap berip bilmezlikleri hem mümkin, şol sebäpli, anketalarda ýörite punktlar goýmaly «pylanyňy soraga jogap beremok» diýip ýazar ýaly.

Sorag-jogap geçirýänler bilen nähili aragatnaşyk saklamaly? Telefon arkaly, aragatnaşyk bölümi arkaly, ýa-da şahsy duşuşmak arkaly.

Telefon arkaly geplemek – maglumat ýygnamagyň iň tiz usulydyr. Bu usulda düşüňmeýän soraglary düşündirmek mümkin. Bu usulyň esasy kemçilikleri: sorag-jogaby diňe telefonly adamlarda geçirip bolýar, wagt kesgitli bolmaly.

Aragatnaşyk bölümleri arkaly anketalary ibermek bu gowy usul bolmagy hem mümkin – sebäbi käbir adamlar duşuşyp sorag-jogap geçirmäge çekinýärler ýa-da aýtjak zadyny doly aýdyp bilene, sorag-jogap geçirýän adamynyň gelen netijelerine bellibir derejede täsiri bolmagy mümkin. Aragatnaşyk bölümleri tarapyndan iberilýän anketadaky soraglar ýönekeý we anyk bolup, islendik adam goýlan soraglary jogap berer ýaly bolmaly, ýöne olaryň yzyna gaýdyp gelşi we görümi pesrāk bolýar.

Şahsy duşuşyk – üç usulyň içinde iň esasylygy we özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Sorag-jogap geçirýäniň köpräk sorag bermäge mümkinçiligi bolýar, alan netijelerini özüniň şahsy syn etmegi bilen, jogaplar bilen doldurmaga mümkinçiligi döreýär.

3.4. Maglumatlary seljermek we oňa degişli hasabaty taýýarlamak

Ýygnalan «doly bolmadyk» bazar maglumatlaryny kompýutere girizmekden başlanýar. Soňra statistiki seljeriş geçirmek ýola goýulýar.

Maglumatlary statistiki seljermegiň dört görnüşi ulanylýar: netije çykarma, tapawutlandyрма, baglanyşyk, çaklama seljermeleri.

Netije çykarma – alnan maglumatlary jemläp, seljermeklige netije çykarma seljermesi diýilýär. Uly bolmadyk birlikleri synlamak arkaly netijeler çykarylýar.

Mysal üçin, siziň ýoldaşlaryňyz bir markaly telewizor satyn alan bolsa we olar şol telewizorlaryň hili barada nägile bolýan bolsalar, onda şol telewizorlaryň hiliniň pesligi barada netije çykarmak mümkin.

Tapawutlandyрма – bu iki toparyň seljermesiniň netijelerini deňeşdirmek maksady bilen, iki topar hem bir görnüşli reklamany ulanylýar.

Mysal üçin, Aşgabat şäheriniň ilaty tomus aýlarynda alkogolsyz içgileriň haýsysyny gowy görýär. «Fanta», «Koka-kola», «Sprite», «Düye çaly», «Berzeňni», «Arçabil» mineral suwy, «Türkmen kola», «Yedigen» we ş.m. Iki topary saýlap alyp, şolarda sorag-jogap geçirip netije çykarmak mümkin.

Baglanyşygy seljerme – hemişe bar bolan arabaglanyşygyň täsirini bilmek maksady bilen geçirilýän seljeriş. Mysal üçin, reklama çykarylan çykadajylaryň artmagyna, satuwyň köpelmegine täsir edýärmi ýa-da ýok?

Araçylaryň sanynyň köpelmegi bilen bazardaky segment görkezijisiniň köpeljekdigine ýa-da köpelmekdigine marketologlar hemişe jogap gözleýärler.

Çaklama seljermesi – geljekde üýtgeşmeleriň boljakdygyny çaklamak üçin ulanylýar. Mysal üçin, harydyň gaby we gaplama usuly, harydyň satylyşyna nähili täsir etjekdigini marketolog öňünden bilmelidir.

Maglumatlary seljermek boýunça hasabat – buýryjynyň talaplaryna doly laýyk gelmelidir. Hasabat üç bölümden ybarat bolmaly: tanyşdyrma, esasy bölüm we netije.

Tanyşdyrma bölümi – titul sahypany, derňew geçirmek üçin şertnamanyň mazmuny, çyzygylaryň, suratlaryň sanawyny öz içine alýar.

Esasy bölüm – girişden, derňew geçirmek usullary boýunça alnan maglumatlary ara alyp maslahatlaşmaktan, netijelerden we tekliplerden ybarat.

Giriş okyjyny hasabatynyň netijeleri bilen tanyşdyrmaga gönükdirýär. Giriş derňewiň maksadyny, ony geçirmegiň wajyplygyny öz içine alýar.

Derňewleri geçirmegiň usuly bölümünde aýry-aýrylykda: esasy derňew obýektiň kim ýa-da nämedigi we derňew geçirmegiň usuly görkezilýär. Goşmaça maglumatlar hasabatynyň soňuna goşulýar.

Hasabatynyň esasy bölegi, derňewleriň netijelerini görkezýän bölegidir. Gelnen netijeler we edilyän teklipler aýratyn bölümde görkezilýär. Netijelere derňewleriň netijelerine esaslanyp gelinýär. Teklipler derňewleriň netijesinde kärhananyň işini gowulandyrmak üçin nähili çäreleri geçirmelidigini görkezýär.

IV bap

BAZARYŇ ÝAGDAÝYNY DERŇEMEK WE SELJERMEK

4.1. Bazaryň daşky şertini derňemek we seljermek

Bazarda derňewler geçirilende daşky şertleriň häsiýetlendiriji şu aşakdaky şertlerini öwrenmek teklip edilýär: syýasy, ykdysady, hukuk, durmuş-demografiki, medeni, ylym-tehniki we ekologiki (şu şertleriň her birini daşky şertiň aýratyn görnüşi hasaplaýarlar).

Daşky şerti öwrenmek üçin soraglar:

Syýasy şert. Döwletiň bazarlara bolan syýasaty durnuklymy?

Biziň täjirçilik işlerimiz döwründe syýasy durnuklylyk dowam edermikä?

Ykdysady şert. Nyrlaryň garaşylýan üýtgeşmeleriniň depgini nähiliräk bolar?

Ykdysadyýetdäki özgertmeler bazaryň ösüşine ýa-da islege nähili oňaýsyz täsir ederkä?

Eger-de şeýle bolaysa nähili çäreleri göz önünde tutmaly?

Bolup biläýjek alyjylaryň ýagdaýlary biziň harytlarymyzy satyn almaga mümkinçilik döredermikä?

Ýurtdaky puluň hümmetsizlenmeginiň derejesi biziň girdejimize nähili täsir ederkä?

Gümrük paçlarynyň tarifleri biziň girdejimize nähili täsir ederkä?

Biziň harytlarymyzyň nyrhyna döwlet tarapyndan gözegçilik edilýärmä?

Döwlet salgytlary biziň işimiziň netijesine täsir edermi?

Hukuk şertleri. Ýakynda biziň täjirçilik işlerimize täsir etjek nähili kanunlar ýa-da hukuk kadalary kabul ediljek?

Biziň girdejili işlemegimize nähili maliýe ýa-da salgyt görkezijileri täsir edip biler?

Biziň pudagymyzyň işine alyjylar tarapyndan nähili nägilelikler bar?

Kanunçylyk tarapyndan biziň önümlerimiz daşky gurşawa we alyjylara howpsuz hiç hili zyýan ýetirenokmy?

Gümrük kanunlary boýunça biziň önümlerimizi size getirip bolýarmy?

Biziň önümlerimiziň gaplanyşy, ölçegleri, bezelişi siziň bazarlaryňyzyň talaplaryna laýyk gelýärmä?

Durmuş-demografiki şert. Biziň täjirçilik işimiz nähili durmuş-demografik üýtgeşiklere täsir eder?

Islege alyjylar tarapyndan nähiliräk täsir edilmegi mümkin?

Bu üýtgeşmeleriň zyznda nämeler durka?

Önümiň özüne düşýän gymmatyna täsir edýän nähili täze tehnologiýalar döwürkä?

Biziň önümimize bolan isleglere önümçilik tehnologiýasynyň haýsy ösüşi täsir ederkä?

Biziň önümlerimizi ýerlemekde we dolanşygyny gurnamakda haýsy täzelikleri girizip ulanmaly?

Ekologiki şert. Biziň önüm goýumçylarymyz tarapyndan daşy-myzy gurşap alýan şertlere nämeler zyýan bermegi mümkin?

Siziň haryt öndürijiňiz özüniň önümçilik ýagdaýyny üýtgetmäge mejbur bolsa, siz nämä etmeli?

Biziň ulanýan çig malymyz ýa-da tehnologiýa enjamlarymyz adamlaryň saglygyna we bizi gurşap alan sreda howp salýarmy?

Islendik önümçilik kärhanasy ýa-da önümi ýerleşdirýän, satýan kärhanalar we edaralar, daşky şerti derňemekçi we seljermekçi bolsa, ýokarky soraglaryň jogaplaryny dogry tapmalydyrlar.

4.2. Bazary derňemek we seljermek

Bazarlary derňemegiň esasy ugurlary islegiň her bir bazar segmentindäki paýyny geljek üçin anyklamakdan, çaklamakdan ybaratdyr. Munuň üçin bazarlary we islegleri toparlara bölüp öwrenmek zerurdyr.

Bazarlaryň we bazar islegleriniň toparlara bölünişi. Mälim bolşy ýaly sarp edijileriň görnüşlerine görä bazarlary şu aşakdakylara bölmek mümkin: sarp edijiler bazary, kärhanalaryň bazary we guramaçylyk bazary.

Sarp edijiler bazary – hususy islegleri kanagatlandyrmak üçin aýry-aýry adamlaryň ýa-da maşgalalaryň haryt we hyzmatlary satyn almaklygyna aýdylýar.

Sarp edijiler bazary – alyjylaryň sanynyň köplügi, dürli bäsdeşleriň barlygy bilen tapawutlanýar.

Önümçilik – tehniki önümleri (serişdeleri) satmak üçin niýetlenen bazar – başga önümleri öndürmek üçin gerek bolan önümleri satyn alýan kärhanalaryň ýa-da şahslaryň toplumu.

Sarp edijileriň bazaryndan, önümçilik önümleriniň (serişdelerini) bazarlary alyjylaryň azlygy, ýöne satyn alynýan önümleriň köplügi (mysal üçin, awtomobil tigirleri) bilen tapawutlanýar.

Guramaçylykly bazarlarynyň sarp ediji bazarlardan ýene-de birnäçe aýratynlyklary bolup, olar aşakdakylardan ybarat:

1. Ol köpräk ýöriteleşdirilen (esasan, hem alyjylary) bolýar;
2. Satyn almaklyk barada netijä birnäçe adam gatnaşýar;
3. Alyjy we satyjy bir-birine bagly bolýar;
4. Iki tarap hem köp wagtlaýyn aragatnaşyk saklamak isleýärler;
5. Köplenç, gös-göni satuw işlerini geçirýärler;
6. Haryt saýlanylanda emosiýa (duýgy) känbir rol oýnamaýar.

Köp guramaçylyk bazarlarynyň islege we onyň nyrhlara täsiri az duýulýar. Mysal üçin, tikin fabrigi matalaryň nyrhynyň arzanlygy bilen olary köp satyn almaz, eger-de onyň öndirýän taýýar geýimlerine isleg az bolsa. Şol sebäpli bazarlary satyjylaryň we alyjylaryň bazaryna bölmek mümkin.

Alyjylary önümleri satmaga çekmekligiň netijesi boýunça gurply bazar, elýeterli bazar, maksatly bazar, özleşdirilen bazara bölmek mümkin.

Gurply bazar – bellibir önüme gyzyklanýan sarp edijiler köpçüligi.

Elýeterli bazar – anyk önüme gyzyklanýan we satyn almaga serişdesi ýeterlik bolan sarp edijiler köpçüligi.

Özleşdirilen bazar – belli önümleri satyn alan sarp edijiler top-lumy.

Bazarlar segmentlenende hökmany suratda dürli-dürli bazarlara satylýan önümleriň aýratynlyklaryny, olaryň häsiýetlerini hasaba almalydyr.

Maksatly bazarlar – saýlamak pursadynda bazaryň islegi diýlip atlandyrylýan esasy görkeziji ýatandyr.

Bazaryň islegi – bu bellibir döwrüň içinde, hakyky bazarda, anyk markaly harytlaryň satylyş gerimi.

Marketing çäreleriniň geçirilişine garap, islegleri ilkinji hem-de gündelik bazar isleglerine bölmek mümkin.

Ilkinji isleg bazary – marketingi ulanmazdan anyk markaly satylýan harytlara bolan islegiň jemi. Bu isleg marketingi ulanmasa hem bazarda ýuwaş-ýuwaşdan hereket edýär.

Ýöne marketingi ulanmak bilen islegi her bir kärhana özüniň girdejisini artdyrmak maksady bilen peýdalanýar.

4.3. Sarp edijileri öwrenmek

Sarp edijileri öwrenmegiň esasy şertleri. Sarp edijileri öwrenmegiň esasy maksady olara düşünmekden we olaryň isleglerini doly kanagatlandyrmakdan ybaratdyr.

Sarp edijileriň isleglerini doly kanagatlandyrmak maksady bilen, eýýäm bar bolan islegleri hemmetaraplaýyn öwrenmeli, esasanam, olaryň kanunalaýyklygyny seljermeli, täze döreyän islegleriň nämeler bilen baglanyşyklygyny anyklamaly.

Islegler öwrenilende nähili meseleler çözülýär?

Islegleri öwrenmegiň iki ýolyny saýlamak mümkin:

Birinji ýol – jemgyýetçilik islegleriň ösüş kanunlaryna göz ýetirip, geljekde islegleriň ösüş düzümini öňünden bilmekdir. Bu ýagdaýda adamlaryň ýaşayşynyň durmuş şertlerini, olaryň harytlaryň dürlüligine, hiline we hyzmatlara bolan talaplary hökman hasaba alynmalydyr.

Ikinji ýol – islegiň ösüş kanunlarynyň subýektiw görnüşlerini öwrenmek. Sarp edijileriň özlerini alyp baryşlary öwrenilenden soňra islegiň ösüş çaklamasy düzülýär.

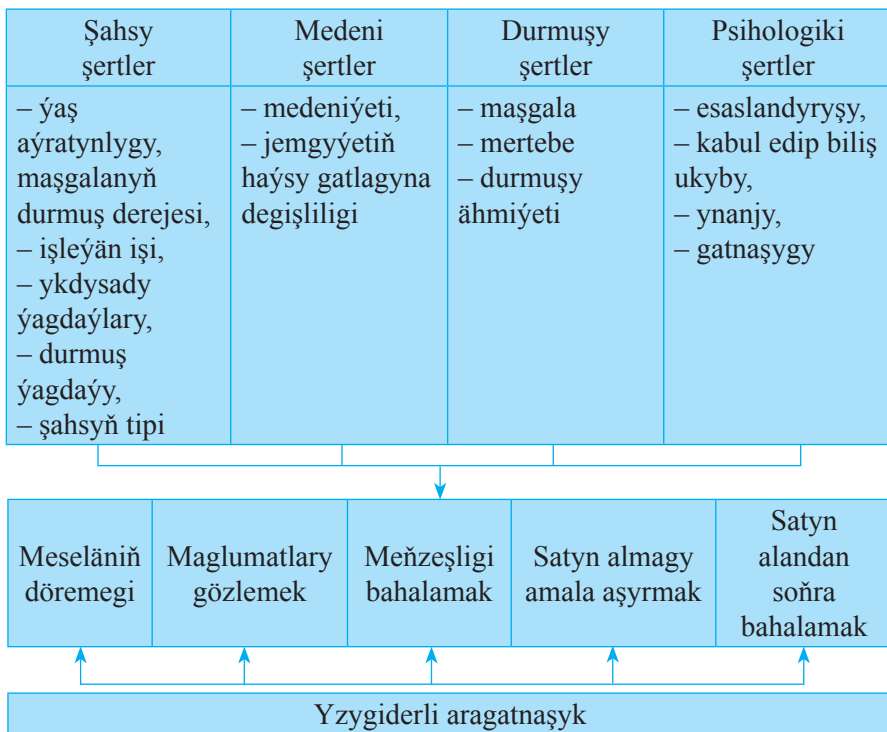
Şu sebäpli her bir sarp edijiniň gelejekdäki harytlary satyn alyp biljekdikleri baradaky meýilnamalary seljerilýär. Şonuň ýaly-da birnäçe şertleriň täsir etmegi netijesinde ol ýa-da beýleki haryda bolan islegiň üýtgemegi öwrenilýär. Sarp edijiler tarapyndan harydy satyn almak baradaky isleglerini 5 sany yzygiderli döwre bölmek mümkin, käbir meseleleriň döremegi (*3-nji çyzygy*), maglumatlary gözlemek, alternatiw (meñzeşräk) bahalamagy, satyn almaklygy amala aşyrmak we satyn alnandan soňra bahalamak.

Sarp edijilerde döreyän meseleler satyn almak barada isleg we hakyky ýagdaýyň döremegi bilen baglanyşyklydyr. Mysal üçin, siz nahar bişirjek bolýarsyňyz, öýde bolsa ýag gutarypdyr.

Satyn almak üçin usullar gözlenende hökmany çyzygyda bahalamagyň derejelerini çözmeli bolar. Şol derejeler hökmünde meñzeş harytlaryň görkezijileri ulanylýar. Bu işde marketologlar sarp edijilere, harytlaryň esasy görkezijilerini häsiýetlendirmek arkaly kömek edip bilerler.

Eger-de deňeşdirme netijesinde sarp ediji birnäçe markaly harydyň içinden özüne gerekisini saýlan bolsa, onda satyn alma hadysasy başlanýar. Satyn alma pursadynda başga şertler hem täsir edip biler, mysal üçin, dükanyň golaýda ýerleşmegi, gerek harydyň barlygy, onuň nyrhy, satyn alyş şerti, öýe eltme şerti we ş.m. (mysal üçin, mebel harytlaryny Aşgabat şäherinde satyn alnanda hökman şu şertlere üns berilýär).

Maglumatlary gözlemeklik size gerek bolan harytlar bilen baglanyşyklydyr.

3-nji çyzygy. Sarp edijileriň satyn almak barada çykaran netijeleri

Satyn alnandan soňraky bahalamak, satyn alyş hadysasy ýerine ýetirilenden soň garaşylýan kanagatlanmanyň derejesi bilen amala aşyrylýar. Bu tapgyrda sarp edijiniň eden söwdasyndan kanagatlanýandygy ýa-da kanagatlanmaýandygyny anyklamak bilen bahalamak mümkin. Bu ýagdaý sarp edijide şol haryt barada başgalarada habar bermek we ýene-de şol harytdan satyn almak höwesiniň döretmegi mümkin.

Sarp edijileriň bazarda özlerini alyp baryşlary we satyn alyp bilijilik ukyby olaryň şahsy, medeni, durmuşy we psihologiki şertleri bilen baglanyşyklydyr, olary öwrenmek bazar barlaglarynyň esasy wezipesidir.

Şahsy şertler – ýaşy, maşgalanyň durmuş ýagdaýyny, meşgullanýan işini, ykdysady ýagdaýyny (maşgalanyň her bir agzasynyň girdejisini), durmuş stili, şahsy tipini öz içine alýar.

Maşgalanyň ýaşaýyş ýagdaýy – bu her bir maşgalanyň dörän gününden bäri başyndan geçirýän wakalarynyň toplumdur.

Maşgalanyň şu aşakdaky durmuş ýagdaýlaryny görkezmek mümkin:

1. Öýlenmedikler (ýaş öýlenmedik, ýöne ene-atasyndan aýry ýaşayanlar);
2. Çagasyz ýaş çatynjalar;
3. Bir ýa-da birnäçe çagaly maşgala;
4. Çagalar özbaşdak bolup, maşgalabaşy işleýär;
5. Maşgalabaşy pensiýa çykýar;
6. Diňe bir ene ýa-da ata ol hem işleýär;
7. Diňe bir ene ýa-da ata ol hem pensiýa çykýar;

Mälim bolşy ýaly, maşgalanyň her bir ýaşaýyş döwri üçin isleg her dürlidir (iýmit, geým, aýakgap, öý, dynç almak we ş.m.).

Adamyň ýaşaýyş durmuşyny anyklamaklyk köp wagt alýar, oňa köp sorag bermeli bolýar, ol soraglaryň jogabyny seljermeli hem bolýar.

Şol jogaplardan birnäçe mysal:

- Men öz işlerimi gowy meýilnamalaşdyrýan adam.
- Bir zatlaryň gözleginde öýümi taşlap gidýän wagtlarym hem bolýar.
- Moda kowalaşýan we şoňa görä-de geýinýän we ş.m.

Medeni şertler – marketologlar medeni şertlere gowy üns bermelidirler, sebäbi medeniýetiň özgerişlerine täze harytlary teklip etmek bilen jogap bermeli.

Durmuşy şertler – düzümi her dürli agzalardan ybarat bolan toparlardyr. Bu toparlara – her dürli şahslar gatnaşyp, özünüň täsirini beýlekilere hem ýetirýär. Mysal üçin, bile işleýänler, maşgala, dostlar, ýoldaşlar we ş.m.

Psihologiki şertler – özüne kabul etmekligi, öwrenmekligi, ynandyrmaklygy we aragatnaşygy birleşdirýär. Mysal üçin, «Näme üçin şu zat satyn alynýar? Näme üçin sarp ediji şu harydy satyn alýar?» ýaly soraglara şu şertlere görä jogap tapmak mümkin.

5.1. Bäsdeşleri öwrenmek we bäsdeşlikde üstün çykmak

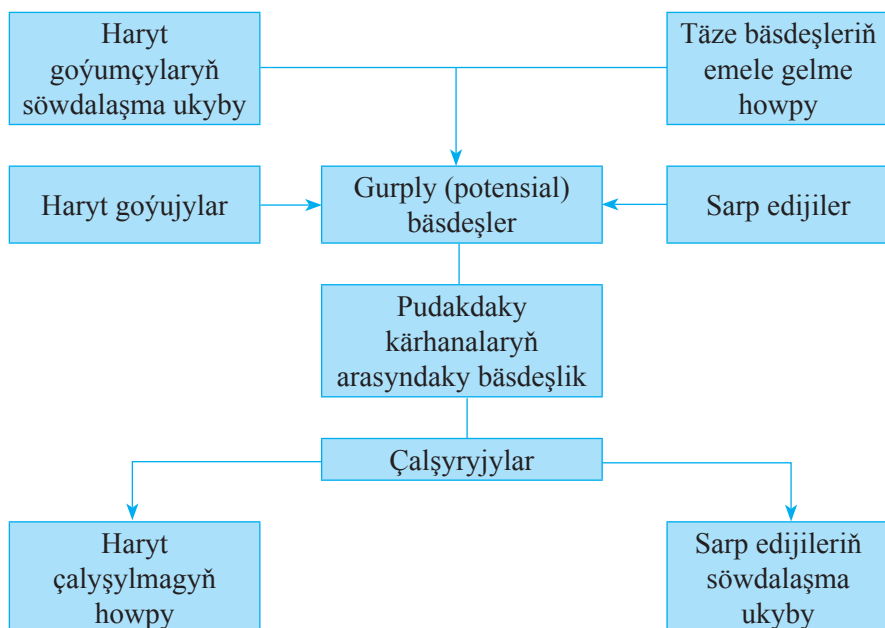
Bäsdeşlik boýunça bazar derñewlerini geçirmegiň maksady- bäsdeşligiň esasy ugruny işläp düzmek üçin maglumatlary ýygnamakdan durýar. Şol maglumatlar bolsa şu aşakdaky iki meseläni derňäp, netije çykarmakdan ybaratdyr:

Birinjiden, gelejekde şol pudagyň ösjekdigine we iň bir üns berilýän pudak boljagyny ynandyrmakdan;

Ikinjiden, kärhananyň we onuň öndürýän önümleriniň bäsdeşlik ukybynyň beýleki kärhananyňkydan has ýokary bolmagyny gazanmakdan, 4-nji çyzgyda baş sany bäsdeşlik güýçleri görkezilen:

1. Täze bädeşligiň emele gelmegi;
2. Bellibir önümleri täze önümler bilen çalyşmak howpy;
3. Haryt goýumçylaryň güýçli tarapy eýeleýänligi;
4. Alyjylaryň güýçli tarapy eýeleýänligi;
5. Bellibir pudakdaky önüm öndürýän kärhanalaryň arasyndaky bäsdeşlik.

Bäsdeşligiň güýçlerine gysgaça seredip geçeliň. Mysal üçin, bar bolan harydy, täze başga görnüşe çalyşmak howpy, bu ýerde täze pikirler esasynda, umuman, täze harytlary öndürmek, we şol öňki işlegleri kanagatlandyrmak barada gürrüň gidýär. Mysal üçin, geçen asyryň 60-njy ýyllarynda himiýa senagaty arzan, ýeňil hem berk

4-nji çyzy. Bäsdeşligiň konsepsiyasy

plasmassa önümlerini öndürüp başlady. Olar hemme pudakdan diýen ýaly metal önümleri gysyp çykaryp başlady. Eger-de täze önüm bilen çalşyrmak howpy abanýan bolsa, onda hökmany suratda we täze öndüriljek harydyň, onuň tehnologiýasynyň we ş.m. bagly bolan çykda-jylaryny hasaplap çykarmaly bolýar.

Haryt goýmçylaryň bazarda eýelän orunlarynyň güýji (mäkämliگی) – ol goýmçylaryň we pudagyň kärhanalarynyň işleýän bazarlarynyň tipi bilen anyklanýar.

Haryt goýmçylaryň eýelän orunlarynyň güýji (mäkämliگی) şu aşkdaky şertler bilen kesgitlenýär:

- Goýmçylaryň hödürleýän harytlarynyň we ýerine ýetiril-ýän hyzmatlaryň dürli-dürlüliگی we hiliniň ýokarylygy bilen.
- Goýmçylary çalşmak mümkinçiliginiň barlygy bilen.

- Sarp edijileriň başga goýumçylaryň harydyny satyn alanda bolýan çykdajylaryň barlygy bilen.
- Goýumçylardan satyn alynýan önümleriň gerimi bilen.

Alyjylaryň eýelän ornynyň güýji – bu hem pudagyň kärhanalarynyň we olaryň önümlerini satyn alýan alyjylarynyň işleýän bazarlarynyň tipi bilen anyklanýar.

Alyjylaryň eýeleýän ornunyň güýji şu şertler bilen anyklanýar:

- Başga önümleri ulanmaklyga geçmek bilen;
- Başga önümleri ulananda bolýan çykdajylaryň mukdary bilen;
- Satyn alynýan önümleriň mukdary bilen.

Ýokarky görkezilen şertler pudagyň özüne çekijiligini we onuň bilen täjirçilik işlerini ýola goýmaga mümkinçiliginiň barlygyny görkezýär.

5.2. Önümiň bäsdeşlik ukybyny anyklamak

Önümleriň bäsdeşlik ukyby anyklananda, önümiň esasy häsiýetleri we onda sarp edijileriň peýdalary bahalanman, eýsem önümi peýdalanmagyň usulyny anyklamaklyk zerurdyr. Mysal üçin, piwonyň markasynyň, tagamynyň häsiýetlerinden başga, ol piwony nirede içilse gowy boljakdygyna (restoran, kafe, açyk meýdanda) we lezzet alynjakdygy hem anyklanýlar.

Bäsdeş kärhanalaryň, bäsdeşlik edýän önümleri üçin maglumat ýygналанда şu aşakdaky tablisanyň görkezijilerinden peýdalanmagy maslahat berýäris.

Bahalanýan mahaly aşakdaky görkezijileri ulanmak mümkin:

- Önümiň niýetlenişi (funksional mümkinçiligi);
- Ygtybarlylygy;
- Material, energetiki adam serişdelerini tygşytly ulanmak;
- Ergonomiki görkezijileri (ulanmagyň ýönekeýligi);
- Estetiki görkezijileri;

Bäsdeşleriň marketing işleriniň netijeliliginiň deňeşdirme seljermesi

Üýtgeýän marketing	Kärhana	1-nji bäsdeş	2-nji bäsdeş	3-nji bäsdeş
Önüm				
Nyrh				
Önümi sarp edijä ýetirmek				
Önümiň hereketi				

- Ekologiki görkezijileri;
- Howpsuzlygy;
- Standartlaşdyrmagy;
- Bejeriş işlerini ýerine ýetirip boljak görkezijileri;
- Daşamak ýeňilligi;
- Satuwdan soňky hyzmatlary ulanyp boljak ukyby.

Şu görkezilen hil görkezijiler bazarda köp isleg bildirilýän harytlaryň hiliniň derejesi bilen deňdir. Önümler barlananda şu görkezijiler boýunça san ýa-da hil taýdan bahalanmalydyr.

5.3. Kärhananyň bäsdeşlik ukybyny derňemek

Kärhananyň bäsdeşlik ukyby derňelende, esasan, dört sany soraga jogap gözlemeli bolýar:

1. Bäsdeşligiň esasy maksady nämelerden ybarat?
2. Bu maksatlara ýetmek üçin gündelik ugur nähili bolmaly?
3. Bäsdeşleriň özleriniň esasy ugruny ýerine ýetirmek üçin nähili serişdeleri bar?
4. Gelejekde bolýjak esasy ugry nähili?

Soraglaryň üçüsine jogap geljekdäki ugur üçin iş meýilnamasy esasy material bolup biler. Dördünji ugur boýunça alynýan hemme jogaplaryň jemleri bäsdeşleriň hereketi barada doly maglumat berer.

Bäsdeş kärhanalaryň bazarlarda işleriniň ilerlemegini we ol ýerde mynasyp orny eýelemeklerini öwrenmekde zerur bolan şu täsir edýän şertlere üns bermek gerek:

- Kärhananyň abraýy;
- Kärhananyň esasy buýsanýan önümleriniň konsepsiyasy;
- Önümiň hili we onuň dünýä ülňülerine gabat gelmegi;
- Kärhananyň täjirçilik işleriniň görnüşi, öndürýän önümleriniň dürli-dürlüligi;
- Esasy täjirçilik işiniň bazar gerimi;
- Kärhananyň täze önüm öndürmek boýunça ylmy-barlag işiniň material tehniki bazasynyň ýagdaýy;
- Önümçilik bazasynyň öndürijilik güýji;
- Maliýe ykdysady ýagdaýynyň durnuklylygy;
- Hususy girdeýjisi we başgalardan alýan girdeýjisi;
- mümkin bolan nyrhy peseltmekden (indirim) ýa-da nyrhyny ýokarlandyrmakdan (nasenka) soňra bazar nyrhynyň möçberi taýdan;
- Marketing derňewleriniň geçirilişiniň derejesi we olaryň býujeti;
- Sarp edijileriň islegini giňişleýin kanagatlandyrmak we özünden başgalara gitmezlik üçin kärhananyň önümlerini satmak boýunça önünden taýýarlyk derejesi;
- Satyjylary, alyjylary gyzyklandyrmak derejesi;
- Reklamanyň derejesi;
- Satuwdan soňky hyzmatlaryň derejesi;

Şu soraglar boýunça jogaplary tapmakda 4-nji çyzygdaky görkezijileri ulanmaklygy maslahat berýäris. Alnan jogaplary bahalamak bilen bäsdeşlik görnüşinde asgyn we güýçli taraplary ýüze çykarmak mümkin.

VI bap BAZARY SELJERMEK

Bazar şertlerinde marketinge aýratyn üns berilýär. Marketingiň esasy maksady – onuň ýagdaýyna baha bermekden we ony nähili ýollar bilen ösdürmekden, gowulandyrmakdan ybaratdyr.

Islendik önümçilik kärhanasynyň esasy maksady – anyk öndürýän önüminiň alyjylara dessine ýaraýanlygyny ýa-da ýaramaýanlygyny anyklamakdan ybarat.

Önümçilik, talap (isleg) we tekliplik – özbaşdak öwrenmeli meseleleriň biri hasaplanylýar. Öň sowet döwründe öndüriji bilen sarp edijiniň arasynda hiç hili aragatnaşyk ýokdy, söwda kärhanalary satylyan harytlary üçin jogapkärçiligi öz üstlerine almaýardylar. Önümçilik kärhanalary bolsa öz gezeginde, söwda kärhanalaryny esasy sarp ediji hasaplap, halkyň islegine görä haryt öndürmän, söwda kärhanalaryň islegleri esasynda haryt öndürerdiler. Bularyň hemmesi iň soňunda halkyň harytlara bolan islegini doly kanagatlandyrylmazlygyna, pes hilli harytlaryň öndürilmegine getirýärdi.

Senagat we söwda kärhanalarynyň arabaglanyşygyny ugrukdyrmak, önümçiligi dolandyrmagy we söwdany ösdürmek hemme taraplaýyn önümçiligiň tehnologiýasy, önümleri ýerlemek we olaryň islegini doly kanagatlandyrmak bilen baglydyr.

Öz gezeginde bu bazarlar bilen bagly bir topar bir-biri bilen baglanyşykly birnäçe meseleleri çözmegi, gözleg-barlag işlerini geçirmegi ündeýär.

Önümçilik kärhanalarynyň eýeleri, hemme alyjylary özlerine harytlary bilen tabyn edip bilmeýändiglerine düşünýärler. Alyjylar köp, bir-birlerinden talaplary we satyn alyjylyk ukyplary bilen tapawutlanýarlar. Şonuň ýaly-da, kärhanalar hem bir-birlerinden bazarlaryň segmentlerine hyzmat etmegiň mümkinçilikleri bilen tapawutlanýar. Beýleki kärhanalar käýärym güýçli kärhanalar bilen bäsdeşlik etjek bolman, eýsem, bazaryň haýsy ýerinde gowy hyzmat edip biljek bolsa, şony saýlamany başarmaly.

Bazar ykdysady gatnaşyklary şertinde her bir kärhananyň ýolbaşçysynyň tejribede özüniň kärhanasynyň bäsdeşlik ukybyny ýokarlandyrmaga we bazarlarda özüniň paýyny köpeltmäge mümkinçiligi bar. Ýöne islendik şertde hem ol ýolbaşçy özüniň önümçiligini, tehnologiki mümkinçiliginden barlaglary, gözlegleri başlanan, eýsem bazarlary öwrenmekden däl-de, olary segmentlere bölmekden başlamalydyr.

6.1. Bazarlary segmentlemek

Bazarlary segmentlemek – bu ýörite usullar arkaly bir topar anyk alamatlar boýunça birleşýän sarp edijiler, önümler, önümçilik kärhanalar topary boýunça bazary segmentlemektir.

Bazarlary segmentlemek marketingiň esasy serişdesidir. Bazary segmentlemeklik näderejede dogry çözülse, kärhananyň bäsdeşlik göreşinde ýeňmäge mümkinçiligi şonça-da ýokary bolýar. Ýöne islendik ýagdaýda segmentlemegi haýsy alamatlar we derejeler bilen geçirilmelidigini dogry anyklamalydyr.

Bazary segmentlere bölmegiň esasy maksady – alyjylary aýratyn toparlara bölüp, olary gerekli önümlere we dürli bazar çärelerine gönükdirmekden ybaratdyr.

Şol bazar çäreleri bolsa aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Diňe alyjylaryň isleglerini kanagatlandyrmakdan ybarat bolman, eýsem olaryň şahsy häsiýetlerini, olaryň bazarda özerlerini alyp barşy we ş.m. düşünmekden ybaratdyr. Bularyň netijesinde önümler bazaryň talabyna doly gabat gelýär.

2. Hakyky bazarda bädeşligiň anyk maksadyna düşünmek mümkin. Ýagdaýlary öwrenmek, bilmek bilen bazar segmentlerini saýlamak aňsatlaşýar, hakyky bäsdeşlikde öndeligi almak üçin harytlaryň nähili häsiýetlerde bolmalydygyny kesgitlemekden.
3. Guramaçylyk mümkinçiliklerini bir ýere ýygnamaga we oňaýly ugurlara ugrukdyrmaga şert döretmekden.
4. Bazary öwrenmek bilen gullukçynyň we üpjünçilik işgäriniň esasy güýji peýdaly geljegi bar alyjylara ugrukdyrmakdan.
5. Marketing işiniň meýilnamalary düzülende bazar segmentleriň aýratynlyklary hasaba alynýar we şonuň netijesinde bazar elementleriniň dogry işlemegine mümkinçilik döretmekden, mysal üçin, anyk bazar segmentiniň talabyna laýyklykda reklama etmekden.

Bazarlary segmentlemegiň umumy bir usuly ýok. Bazaryň gurluşyny we segmentlemegiň iň gowy degerli usulyny tapmak üçin segmentlemegiň birnäçe görnüşini ulanmaly bolýar. Alyjylar üçin niýetlenen bazarlary segmentlemegiň birnäçe görnüşine seredip görelin.

Segmentlemegiň geografiki ýörelgeleri

Segmentlemegiň geografiki ýörelgelerinde bazarlary her dürli geografiki birliklere bölmeklik göz önünde tutulýar. Mysal üçin, Türkmenistan boýunça bazarlary segmentlänimizde: welaýatlara, şäherlere, etraplara, şäherçelere we etrapçalara, obalara bölmek mümkin.

Geografiki segmentlemegiň zerurlygy, sebitleriň arasynda, howa şertleriniň, ilatyň medeni gymmatlyklarynyň tapawudynyň barlygydyr. Geografiki segmentlemek reklama serişdelerini ulanmakda hem uly ähmiýete eýedir. Mysal üçin, oba ýerlerinde Ýewropa nusgadaky geýimleri reklama etmek düýbünden nädogrydyr. Matalary öndürýän ýa-da satýan kärhana (sowda bazarlaryna daşary ýurtlardan satmak üçin mata getirilýär) her bir sebitiň özboluşly aýratynlygyny, döp-dessuryny göz önünde tutup, bir ýa-da iki geografiki birlikde

ýa-da bolmasa бүтин ýurt möçberinde matalar bilen söwda etmegi mümkin. Mysal üçin, Lebap welaýatynyň Türkmenabat şäheriniň, Galkynyş etrabynyň, Farab şäherçesinde, köplenç, tebigy, wiskoz süýümlerinden dokalan uly güller bilen bezelen ýüpek matalary, şahy (awrowyý) matalara köpräk isleg bildirilýär. Tersine, Balkan welaýatynyň Türkmenbaşy, Balkanabat şäherlerinde, Etrek, Esenguly, Bereket etraplarynda ýaşayan aýal-gyzlar bir reňkli, orta ýaşan we gartaşan aýallar zolakly (şotlandka) matalara uly isleg bildirýärler.

Türkmenistanyň howa şertleri türkmenleriň özboluşly durmuş ýaşayşyny döredipdir. Yssy howa adamlaryň, köplenç, daşarda ömrüniň geçmegine esas bolýar. Şol sebäpli başga sowuk ýurtlara garanyňda her dürli mebellere bolan islegler bizde pesräkdir. Ýa-da bolmasa tomusky, ýazky geýimlere bolan islegler has ýokarydyr. Yssy döwrüň dowamlylygy sebäpli, köp iýmitler sowadyjylarda saklanýar, şonuň içinde Türkmenistanyň ilaty köpräk uly göwrümlü sowadyjylara, kiçiräk doňduryjylara (morozinliklere) isleg bildirýärler. Jaýlaryň içini sowatmak üçin kiçi göwrümlü, arzanrak sowadyjylara isleg bildirýärler. Kiçi göwrümlü 0,33 litrlik gaplarda «Türkmen kola», «Ýedi-gen», «Arçabil» we beýlekiler içgileri yssy wagty öndürmeklik känbir önümçilik kärhanalary üçin oňaýly däl, sebäbi gaty suwsan adam bir çüýşe 0,33 litrlik içgiden gananok, ikisiniň nyrhy bolsa 1,5 litrlik göwrümlü plastmas gapdaky içgileriňkä golaýlaýar.

Demografiki ýörelge boýunça bazary segmentlemek

Demografiki ýörelge boýunça bazary segmentlemek – bazary alyjylar boýunça toparlara bölmekdir. Munda şu aşakdaky demografiki ýörelgeler göz önünde tutulýar. Alyjylaryň ýaşy, jynsy, maşgala sany, maşgalanyň ýaşayş durmuş döwürleriniň tapgyrlary, girdejiniň mukdary, işleýän işi, bilimi, uýýan dini, milleti we ş.m. göz önünde tutulýar. Demografiki ýörelge, köplenç, sarp edijiler bazarlaryny segmentlemekte ulanylýar. Munuň esasy sebäbi sarp edijileriň islegi, sarp etmegiň tizligi, demografiki özgerişleri bilen bir-birine örän baglydyr.

Sarp edijileriň ýaşı – alyjylary harytlaryň zerurlygy ýaşlary bilen baglanyşykdadyr.

Ilaty ýaş we olaryň ýaşayyş döwürleri boýunça segmentläp, marketingiň her dürli usullaryny ulanyp, ilatyň hakyky ýaş aýratynlyklaryna niýetläp her dürli harytlary hödürlemek mümkin. Muňa matalaryň mysalynda seredip geçeliň. Aýal-gyzlar üçin köýneklilik matalary ýaşı boýunça segmentlese, onda ýaş gyzlar, gelinler, orta ýaşan aýallar we gartaşan aýallar üçin bölmek mümkin.

Ýaş türkmen gyzlary açyk reňkli ýukarak matalardan tikilen köýneklere halaýar, gartaşan aýallar bolsa galyňrak, dok reňkli matalary halaýarlar, gülli matalardan bolsa gartaşan aýallar hiç haçan köýnek tikinmeýärler. Oýnawaçlaryň mysalynda segmentlemegiň ýaş aýratynlyklaryna üns bermek mümkin. Çagalaryň ýaşyny segmentler boýunça üç döwre bölmek mümkin: bakja, mekdebe çenli ýaş we mekdep ýaşyndakylara.

Irki bakja ýaşynda (1 ýyla çenli) oýnawaçlaryň görnüşleri köp däl. Olar ýönekeý şekillidirler. Bulara açyk reňkli şarlar, töwerekler, kábir rezin oýnawaçlar degişlidir. Bir ýyldan soňra çagalaryň hereket etmekleri üçin oýnawaçlar gerek bolýar (toplar, tigrjikli oýnawaçlar we ş.m.).

Iki ýaşyň soňragynda çagalaryň iň gowy görýän oýunlary – gum gazmak, ony daşamak. Şol sebäpli olar üçin bedrejikler, piljagazlar, awtomobiller, suw guýgyçlary (leýkalar) we ş.m. gerek bolýar. 2,5 ýaşdan soňra çagalalar iň gadymy oýnawaçlardan biri bolan gurjaga üns berip başlaýarlar.

Mekdep ýaşyna çenli (3–7 ýaş) çagalaryň oýunlary anyk mazmuna eýe bolup, özbaşdak oýunlar gurap başlaýarlar.

Orta mekdebe çenli (4–5 ýaş) çagalaryň hereketi we oýunlary oýnamaga höwesini artýar. Şu ýaşdaky çagalalar üçin dürli ölçegdäki gurjaklar, mebeller, aşhana gap-gaçlary, ulag serişdeleri zerurdyr.

Mekdebe taýýarlanýan (5–7 ýaş) çagalalar okuwa taýýarlanýan oýnawaçlara köpräk üns berip başlaýarlar (harplar, sanlar, stoluň üstünde oýnalýan oýunlar we ş.m.).

Mekdep ýaşyndaky çagalalar (7–17 ýaş) aňy ösen, özbaşdak pikirlenmäge ukyply.

Kiçi ýaşly mekdep okuwçylary (7–12 ýaş) ilki başda öňki oýnan oýnawaçlaryny oýnaýarlar. Bu ýaşdaky çagalaryň düşüňjesini dikeltmek, okuw materiallaryny berkitmek üçin gerek bolan oýnawaçlaryň zerurlygy ýüze çykýar. Bu oýnawaçlara her dürli konstruktorlar, stoluň üstünde oýnalýan oýnawaçlar we ş.m. degişlidir. Mekdep döwründe hemme çagalar küşt, şaşka, futbol, woleýbol, basketbol oýunlary oýnamany gowy görýärler.

Orta (12–14 ýaş) we uly (14–17 ýaşly) mekdep okuwçylar foto, radiotehnika uçarlaryň modelleri ýasamagy, ýygnamagy gowy görýärler. Bu ýaşda ylmyň pudaklaryna degişli stoluň üstünde oýnalýan oýunlar has köp talap edilýär.

Jyns aýratynlyklary boýunça segmentlemek – geýimler, kosmetiki harytlary we ş.m. jyns boýunça segmentlemek köpden bári adat bolup gelýär. Soňky döwürde önümçilik kärhanalary segmentlemegiň şu görnüşine uly üns berýärler. Mysal üçin öň aýallar hem-de erkekler dezodorantlaryň dürli görnüşlerini bilelikde peýdalandylar. Häzir bolsa önümçilik kärhanalary aýratynlykda aýallar we erkekler üçin dezodorant öndürýärler. Söwda dükanlary harytlaryň niýetlenişiniň jyns aýratynlyklary boýunça hem ýöriteleşýärler. Mysal üçin, «diňe aýallar üçin», «diňe erkekler üçin», «ýetginjekler üçin», ady bilen ýöriteleşdirilen dükanlar bar. Köp önümçilik kärhanalary öz reklamasyyny dogrudan-dogry, erkeklere ýa-da aýallara gönükdirýärler.

Matalary alyp görsek, aýallar üçin niýetlenen matalar: pombarhat, welýur, atlas, krepdeşin we ş.m. Erkekleriň egin-eşikleri üçin niýetlenen matalar: triko, şewiot, kowerkot we ş.m.

Girdejileriň mukdary. Girdejileriň mukdary boýunça bazary segmentlemek marketingde awtomobiller, halylyar, mebeller, egin-eşikler, kosmetika we ş.m. harytlar üçin ulanylýar. Önümçilik kärhanalary öz kärhanalaryna köp girdejili adamlaryň ünsüni çekjek bolýar, mysal üçin, haly fabrikleri uly ölçegdäki türkmen halyalaryny dokaýarlar, garaköli baganasyndan taýýarlanan aýal poltolaryny tikin fabrikleri alyjylara hödürleýärler. «Ýimpaş» dükanynda bar bolan zeýtun önümleriniň nyrhyna serediň; pes, orta, ýokary-bu ýerde, elbetde, hil gorkezijisi esasy rol oýnaýar, ýöne şonuň bilen birlikde, ilatyň satyn

alyp biljek mümkinçiligi göz önünde tutulandyr. Zergärlik harytlaryň mysalynda girdejiniň mukdary has anyk görünýär. Göwher daşlary bilen bezelen ýüzükler, kulonlar girdejisi has ýokary bolan adamlar üçin niýetlenendir.

Abraýly bölek-satuw söwda işgärleri ýeke bir uly girdejili adamlara hyzmat etmek üçin dükanlary açmak bilen çäklenmän (mysal üçin, daşary ýurtlarda), eýsem ilatyň in pes düşewüntlü adamlary üçin hem has arzan nyrlardaky harytlary satýarlar we olara hyzmat edýärler.

Bazary ýaşalyan sebitler boýunça böleklere bölmek. Soňky wagtlarda bazary geodemografiki ýörelge boýunça segmentlemäge köp üns berilýär. Munda ýaşalyan sebitler boýunça böleklere bölünýär. Bu bölünişik ilat ýazuwy geçirilende ýörite anketalardaky soraglara jogap toplamak arkaly amala aşyrylýar. Şunda häsiýetleri boýunça sebitler bir topara birleşdirilýär. Geodemografiki maglumatlar bazary bölmegiň täze serişdesi hasaplanyp, belli-belli böleklere bölmegi anyklamaga ýardam berýär. Bu maglumatlar ýurduň dürli künjeginde ýaşayan ilatyň demografiki häsiýetleri boýunça, satyn alyp bilijilik ukyby boýunça ýaşayyş derejelerine görä hyzmat etmek üçin maksatly bazarlary ulanmaga mümkinçilik berýär.

Geodemografik usul häzirkä wagtda dünýäniň birnäçe ösen ýurtlarynda ulanylýar.

Bazary segmentlemegiň psihografiki ýörelgesi. Psihografiki böleklere bölünende alyjylar jemgyýetiň haýsy gatlagyna, ýaşayyş durmuş ýagdaýyna, şahsy häsiýetlerine degişiligi boýunça toparlara bölýärler.

Jemgyýetiň gatlaklary – jemgyýetiň ol ýa-da beýleki gatlagyna degişli adamlaryň haryt saýlamak ukyplary we häsiýetleri dürli-dürli bolýar. Mysal üçin, Beýik Britaniýada dynç alyş şäherleri, auktionlar işgärleriň maşgalasyna niýetlenendir. Şunda maşgalanyň her bir agzasy üçin gyzyklanmaga, oýnamaga, dynç almaga mümkinçilik döredilendir.

Ýaşayyş durmuşy – ilatyň ol ýa-da bu beýleki haryda gyzyklanmagy, esasan, olaryň ýaşayyş durmuşy bilen baglanyşyklydyr. Marketingler, köplenç, bazary segmentlänlerinde ilatyň ýaşayyş durmuşy bilen baglaşdyrýarlar. Mysal üçin, Türkmenistanyň şertinde oba ýer-

lerinde ýaşayan, daýhan birleşiklerde işleýän adamlar ýönekeýräk nah matalardan tikilen egin-eşiklere isleg bildirýärler. Şäherdäki talyp ýaşlar bolsa modaly eşiğe esasy üns berýär.

Şahsy talap – şahsyň üýtgäp durýan häsiýetleri bazary segmentlemekde marketologlaryň ünsünden düşmeli däldir. Özleriniň öndürýän harytlarynda alyjylaryň şahsy talaplaryny we häsiýetlerini göz önlerinde tutmalydyrlar. Şahsyň talap boýunça bazary segmentlemek kosmetiki, spirtli içgileriň, çilimleriň haryt dolanşygyny çaltlaşdyrmakda giňden ulanylýar.

2-nji tablisa

Piwo içgisine isleg bildirýän şahslary tapawutlandyrmak

Piwo içýäniň tipi	Piwo içýäniň şahsy aýratynlyklary	Içýäniň endigi
1	2	3
Oturylyşykda içýän adam	Öz islegine we maksady-na ýetmek üçin hereket edýän adam, elmydama oň hatarlarda boljak bolýan ýaş ýetginjek	Özüne erk edip bilýän, käbir ýagdaýlarda köp içip serhoş bolýan, alkoholik däl, dynç alyş, baýram-çylykda içýän, köplenç, ýoldaşlarynyň arasynda içýän.
Öz tonusyny (ýagdaýyny) gowulandyrmak maksady bilen içýän adam	Başga adamlaryň ýagdaýyna düşünyän, başgalar üçin öz bähbidinden geçýän adam. Orta ýaşlaryndaky adam.	Özüne erk edip bilýän, gaty seýrek serhoş bolýança içýän. Köplenç işden soň öz dostlary bilen içýän. Piwony içýäniň esasy sebäbi başgalara ýöne ýoldaş bolmak üçin.
Köp içýän adam	Başgalaryň kemçiligini syzýan, düşünyän, köplenç, işi oňuna bolmaýan, munuň üçin özüni günäkärleýän adam.	Piwony köp içýän – köplenç serhoş bolýan, wagtal-wagtal özüne erk edip bilmeýär. Alkoholik bolmagy hem mümkin. Hakykatdan gaçmak üçin piwony köp içýär.

1	2	3
Piwony zzygiderli, elmydama içýän adam	Başgalara biparh garaýan, özüniň işiniň oňuna bolmaýanlygyny başgalardan görýän adam.	Köp içýän, köplenç, serhoş bolýan, alkoholik. Hakykatdan gaçmak üçin içýär.

Alyjylaryň özlerini alyp barşy boýunça bazary bölmek. Harytlary bilişleri, tanaýyşlary, nähili edip ulanmaly we umuman harytlara garaýyşlary boýunça toparlara bölünýärler.

Haryt bilen iş salyşýan adamlaryň köpüsi adamlaryň haryda bolan garaýşy bazary segmentlemekde esasy görkeziji diýip hasaplaýarlar.

Haryt satyn almak üçin sebäpler (bahanalар). Alyjylary öz aralarynda harydy satyn almak ýa-da harydy ulanmak barada täze pikirleriň (ideýalaryň) emele gelmegi bilen tapawutlandyryp bolýar. Mysal üçin, aýal-gyzlaryň köýneklik matalary satyn almagy üçin esasy sebäpler toý, baýramçylyklaryň bolmagy mümkin. Şol sebäpli önümçilik we söwda kärhanalary ýurdumyzda bolýan toýdyr – baýramçylyklarda aýal-gyzlaryň isleglerini kanagatlandyrmak maksady bilen gerekli matalary öndürmeli ýa-da başga ýerlerden getirip satmaly. Türkmenlerde adat bolup galan Gurban baýramy günleri aýal-gyzlar hökman täze geým geýinmeli. Gelin edinip, gyz çykarýanlar in matadyr taýýar geýimleriň onlarçasyny satyn alýarlar.

Sebäplere görä, bazary segmentlemeklik kärhanalar üçin harydy ulanmaga – satmaga mümkinçilik döredýär. Mysal üçin, biziň şertimizde ertirlik, günortanlyk we aňşamlyk naharda çay hem içilýär. Ýöne miwe şerbetleri hem bizde gaty köp. Azyk-senagat döwlet birleşigi türkmeniň datly miwelerinden şerbetler öndürüp günortan we aňşamlyk naharyň aralygynda adamlara teňneligi gandyrmak üçin witaminlere baý şerbetleri reklama etse, ikitaraplaýyn köp peýda bolardy.

Gözlenýän peýda – bazary segmentlere bölmegiň esasy görnüşleriniň biri – alyjylary harytlarda gözlenýän peýdasyna görä toparlara bölmeklik. Mysal üçin, sagatlar satyn alnanda ondan gözlenýän peýdany segmentlemek maksady bilen barlaglar geçirilende: alyjylaryň

23% sagatlaryň iň pes nyrhlysyny satyn alypdyrlar, 46% – bolsa sagatlaryň ygtybarlylygyna we hiline üns beripdirler, 31% bolsa haýsy bolsada bir sene mynasybetli sagat satyn alypdyrlar. Daşary ýurt sagat öndürýän firmalaryň biri «Ýu.S.Taým» özüniň ünsüni 1-nji we 2-nji segmente gönükdirip, «Taýmeks» atly sagady öndürip, olary tiz satyn alynýan harytlar dükanlarynyň üsti bilen satyp başlaýar. Tiz wagtyň içinde şu saýlanyp alnan segment firmany dünýäde iň ady belli sagat kompaniýasyna öwürükdir.

Peýdanyň hasabyna bölekler bölmek esasy peýdalary saýlamagy ündeýär, şol peýdalary alyjylar esasy harytlardan, ýagny şol peýdanyň boljak harytlaryndan gözleýär.

Mysal üçin, diş ýuwulýan pasta boýunça geçirilen barlaglaryň netijesinde dört sany peýda anyklanypdyr: tygşytlamak, bejeriş täsiri, kosmetiki täsir we tagam beriş hili.

Her bir segmentde özboluşly demografiki, psihografiki häsiýetler degişlidir. Mysal üçin, dişlerini çüýremekden gorap saklamagyň aladasyny edýänler (köp maşgalalar diş pastalaryny aktiw ulanýarlar konserwatorlar). Ondan başga-da, her bir segmentiň söýýän pastalary bar eken. Diş pastalaryny öndürýän, başga ýerlerden getirýän we satýan kärhanalar şu segmentleri öz işlerinde ulanyp, haýsy segmente peýdanyň haýsy görnüşleriniň gabat gelýändigini we haýsy diş pastalarynyň bädeşlik ukybynyň ýokarydygyny anyklamaga mümkinçilik berýär. Kärhanalar bazara täze diş pastasyny çykaryp, täze peýdalary gözlemek hem mümkin.

Umuman, segmentlemegiň bu usuly adamlar näme üçin şol bir görnüşli harydy satyn almaga çalyşýanlygyny anyklamak üçin ulanylýar.

Ulanyjynyň derejesi – käbir bazarlary şu segment boýunça hem bilmek mümkin. Harydy ulanmaýanlar, oň ulananlar, azrak ulananlar, täze ulanýanlar we zygyderli ulanýanlar. Uly kärhanalar bazarlaryň esasy segmentini eýelemekçi bolup azrak ulanýanlary öz tarapyna çekmekçi bolýarlar. Kiçiräk kärhanalar bolsa zygyderli ulanýanlary öz tarapyna çekmegi maksat edinýärler. Sebäbi ulanyjylaryň her haýsysyna bazar işleriniň özboluşly garaýşy bar.

Ulanmagyň, peýdalanmagyň çaltlygy. Bazarlary harytlary peýdalanmagyň çaltlygy boýunça hem segmentlemek mümkin: gowşak, aram we aktiw (alyjylar) ulanyjylar.

**Diş ýuwulýan pastanyň garaşylýan
peýda boýunça segmentlere bölünişi**

Peýdanyň görnüşleri boýunça	Demografiki häsiýetleri	Özüni alyp barşyna häsiýetnama	Psihografiki häsiýetleri	Ulanýlan esasy diş pastalary
Tygşytlamak (pes nyrh)	Erkekler	Aktiw ulanyjylar	Ýokary häsiýetli, esasan, nyrh görkezijilerine üns berýänler	Satuwda bar bolan istendik diş pastasy
Bejeriş täsiri (çüýremekden gorap saklamak)	Köp maşgalaly adamlar	Aktiw ulanyjylar	Iphondrikler, konserwatorlar	«Krest»
Kosmetiki täsirli (dişi agardýan, ýalpyldadyanlar)	Ýetginjekler	Çilim çekýänler	Örän köp tanyşlylar, tiz tanyşýanlar, utanjaň däller	«Maklins», «Ultrabrayt»
Tagam beriş taýdan hili (gowy tagamly)	Çagalar	Narpyzly sakgyçlary söýýänler	Durmuşy, ýaşaýşy oňat görüňler. Hemme zatda, ýerde özleriniň gatnaşsary gelyňler.	«Kolgeýt», «Eým»

Aktiv ulanyjylar, köplenç, bazaryň köp bolmadyk bölegini eýeleýärler, ýöne olaryň paýyna harytlary ulanmagyň köp göterimi gabat gelýär. Daşary ýurtlarda ilatyň arasynda piwo boýunça geçirilen marketing barlaglary netijesinde 68% piwo içmeýänler, galan 32% bolsa ikä bölünipdir, hersi 16%. Şolardan bir topary azrak içýänler, beýlekisi – aktiv (köp içýänler), ýagny piwonyň 88% şolar içýärler, ýagny azrak içýänlerden 7 esse köp. Şol sebäpli piwo öndürýän kärhanalar we satýanlar öz piwosyny birneme azrak içýäni gyzyklandyrandan, bir aktiv (köpräk) içýäni gyzyklandyran peýdaly.

	68% içmeýänler	16% azrak içýänler	16% köp içýänler
Piwo	0%	12%	88%

Harytlary köp ulanyjylaryň demografiki we psihografiki häsiýetleri birmeňzeş, şonuň ýaly-da olaryň reklama serişdelere bolan ynançlary hem meňzeşdir. Piwony köpräk içýänleriň köpüsi işçi bolup, ýaşlary hem 25–50 töweregidir, azrak içýänlerde bolsa işçiler azrak, ýaşlary boýunça bolsa 25-e çenli, 50 ýaşdan bolsa ýokarakdyr. Aktiv içýänler telewizora günün dowamynda 3,5 sagatdan hem köpräk seredýärler. Az içýänler bolsa iki sagatdan hem azrak, onda-da sport oýunlaryna tomaşa etmegi gowy görýärler. Bu maglumatlar marketing tologlara reklama serişdelerini dogry ulanmaga mümkinçilik berýär. Şu ýokarda görkezilenlerden Türkmenistanyň azyk senagaty döwlet birleşigiň önümleri üçin peýdalansa, öz oňyn netijesini bererdi.

Sarpa goýulyş derejesi – bazary ugurlar boýunça segmentlemegiň ýene-de bir görnüşi alyjylary hakyky haryda sarpa goýuş derejesidir. Alyjylar harydyň markasyna aýratyn sarpa goýup, diňe şol markaly ýa-da diňe şol bir harytlary satyn almagy gowy görýärler. Bulara bolsa köp şertler täsir edýär. Mysal, baş sany markaly harydy alyarys: A, B, B, Γ we Д. Şu markalara sarpa goýýanlary dört topara bölýäris.

1. **Dessine birbada sarpa goýýanlar** – bu alyjylar yzygiderli bir markaly harydy satyn alýar. Bu ýagdaýda alyjynyň satyn

alyp bilijiligi A,A,A,A,A, ýagny bu alyjylaryň gürrüňsiz A marka sarpa goýandygyny aňladýar.

2. **Saýlap sarpa goýanlar** – bu alyjylar ikinji we üçünji haryt markalaryna sarpa goýanlar. Şunda alyjynyň alyp bilijiligi A,A,B,B,A,B. Ýagny harytlara sarpa goýluşy A we B markaly harytlaryň arasynda bölünýär.
3. **Sarpa goýmak derejesiniň üýtgäp durmagy** – bu alyjylar bir görseň bir markaly, soň başga bir markaly harytlara isleg bildirýärler. Şunda alyjynyň tertip shemasy: A, A,A,B,B,B görnüşi ýaly, A marka baradaky pikirini B marka bilen çalyşýan ýaly.

Gynansakda, bazarda «dessine birbada sarpa goýanlary» tapmak aňsat düşenok. Ýöne bular hem käwagtlar özleriniň söýgüli markalaryndan ýüz öwrüp, başga bir markaly harydy satyn alýarlar. Ondan başga-da «nyrhlaryň hiliniň pes bolmagy» alyjylaryň bir markadan başga marka geçmegine esasy sebäp bolup biler.

Çen bilen haryt alýan alyjylar – bu alyjylar markaly harytlaryň hiç birine-de sarpa goýanoklar. Alyjylaryň alyp bilijiligi: A,B,Д,Б,Г,B görnüşe öwrülmeýär we markaly harytlaryň islendigini satyn alýar ýa-da bar bolan harytlaryň assortimentinden başga bir üýtgeşik görnüşlerini satyn almaga isleg bildirýär. Önümçilik kärhanalary öz bazarlarynda harytlara goýulýan sarpanyň derejesini bilmek maksady bilen seljerme geçirmegi mümkin. Olar alyjylaryň haýsy sebäplere görä öz öndürýän önümlerine sarpa goýandyklaryny bilmelidirler.

Mysal üçin, Türkmen halylaryna alyjylar dünýä bazarynda haýsy görkezijilerine sarpa goýýarlar. Türkmen halylarynyň hiç bir ýeriň halylaryna meňzemeýän aýratynlyklary bar: halynyň gölleriniň nepisligi, gülgün ýaly açylyp duran gyrmyzy reňkli, bir inedördül metrinde müňlerçe çitimli, ýüpek ýaly ýalpyldap, pagta ýaly ýumşaklygy, estetik taýdan täsinligi bilen tapawutlanýar. Dünýäde öz Türkmen halylarymyz bilen bäsleşip biljek hiç bir halkyň halysy ýokdyr. Eger-de başga bir ýurt öz halysyny owadan hasaplaýan bolsa, özüniň ýagdaýyny bazarda oňatlaşdyrjak bolsa, onda deňeşdirme häsiýetlerini reklama edäýmeli.

Önümçilik kärhanalary alyjylary öwrenmek bilen haýsy sebäplere görä olar öz öndürýän harytlaryndan el çekip başga bäsdeş kärhanalaryň harytlaryna köpräk isleg bildirýändiglerini we bazar boýunça nirede kemterräk gaýdýandyklaryny bilerler. Entek, hiç bir haryt markasyna sarpa goýmaýanlary bolsa, kärhana öz markasyny derrew teklipe edip bilýär.

Sarpa goýma bilen gaty seresap bolmaly, köplenç, alyjylar haýsam bolsa bir marka sarpa goýýan ýaly welin, ýöne köplenç «endik» ýa-da «tapawudy ýok», pes nyrh ýa-da başga almaga haryt ýok mahalynda başgaça çemeleşýärler.

Alyjylaryň bellibir harydy häsiýetlendirip anyklamak derejesi

Adamlaryň anyk bir harydy satyn almagy üçin taýýarlyk derejesi bolýar. Olardan käbirleri şol haryt hakynda hiç zat bilenoklar, käbirleri bolsa haryt hakynda habarly, 3-njilerinde maglumat ýeterlik, 4-njileri gyzyklanýarlar, 5-njileri işleýärler, 6-njylary satyn almaga meýil edýärler. Ýokardaky alyjylar toparlaryň san gatnaşygy taýdan taýýarlanylýan marketing maksatnamasynyň häsiýetine uly täsir edýär. Mysal üçin, Aşgabadyň «Ahal» tikin önümçilik birleşigi erkekler üçin öndürýän geýimlerine erkek adamlaryň arasynda gyzyklanma döretjek bolýar. Ilki ilkiler erkek adamlar Aşgabadyň «Ahal» önümçilik birleşiginde öndürilýändiginden we olaryň isleg ödeýiş häsiýetleri barada bihabardylar. Şunda marketingiň esasy wezipesi reklamanyň ýa-da başga ýollar bilen şol geýimler barada köpräk maglumatlar berip, erkek adamlary habarly etmekden ybaratdy. Soňra reklamadan eger-de peýda bolan bolsa, erkek adamlaryň ünsüni şol geýimleriň daşary ýurtlaryň ady belli firmalaryň öndüreninden hili, estetik, funksional, ergonomik häsiýetleri bilen birlikde pes däl digine çekmeli. Umuman, marketing maksatnamasy düzülende ýokardaky toparlar öz aralarynda haryt satyn almaga taýýarlygy boýunça gözegçilik etmeli.

Haryda bolan garaýyş. Ilat, esasan hem, bazar ykdysadyýeti şertlerinde önüme oňyn ýa-da parhsyz garamagy mümkin. Mysal üçin, anyk segmenti alyp göreliň – talyplaryň iýmit üçin çykarýan

çykadjylaryny hasaplap göreliň. Talyplar her hilli alkogolsyz içgileri iň köp içýänler hasaplanýar. Esasy iýmitleriniň daşyndan talyplar ýeňiljek iýmitler (buterbrotlar) bilen garbanmagy halaýarlar we şol iýmitleri satyn alýarlar.

Talyplar bir aýda ortaça 6–7 sapa haryt satyn alýarlar. Alynýan harytlaryň köpüsi kosmetiki we parfýumeriýa harytlarydyr.

6.2. Halkara bazarlary segmentlemek

Diňe dünýä belli käbir kompaniýalar biziň bazarlarymyza ýeterlik derejede önümlerini çykaryp bilýärler. «SONY» kompaniýasy özüniň harydyny 100-den gowrak döwletde satýar, emma beýleki ady belli kompaniýalar hem dünýä bazarlarynyň köpüsine özüniň harydyny çykarýarlar. Biziň şertimizde Türkmen milli haly we haly önümleriniň ýurtlaryň ýüzlerçesine çykarmaga we dünýä bazarlarynda ornumyzy (segmentimizi) tapmaga mümkinçilik bar. Hili, owadanlygy we başga isleg ödeýiş häsiýetleri bilen Türkmen halysynyň önüne geçip biljek ýekeje başga ýurt halysy ýokdur. Köp döwletler dünýä bazarlarynda işlemekde kynçylyk çekýärler. Geografiki taýdan gaty ýakyn ýurtlar hem bir-birinden ykdysady medeni, syýasy ulgamlary bilen tapawut edýärler. Şol sebäpli önüm öndüriljek dünýä bazarlaryny hem özleriniň içki bazarlaryna meňzeşräk edip alyjylaryň isleglerini göz önünde tutup segmentlere bölmeli.

Halkara bazarlary geografiki ýörelge boýunça anyk sebitler boýunça: Günbatar Ýewropa, Ýuwaş umman sebiti, ýakyn gündogar ýa-da Afrika ýurtlaryna bölmek mümkin. Köp ýurtlar geografiki ugurlar boýunça bazar toparlaryna bölünendir. Mysal üçin Ýewropa soýuzy – erkin ykdysady giňişligi, demirgazyk Amerika erkin söwda assosiasiyasy, ULY SEKIZLIK bular özaralaryndaky päsgelçilikleri aýyryp göwrümi boýunça we birmeňzeşiräk bazary döredýärler. «Awaza» açyk ykdysady zolagy hem muňa mysaldyr. Geografiki ýerleşiş taýdan segmentlere bölmek goňşy ýurtlaryň köp zatlaryny birmeňzeş diýip hasaplaýar. Bu dogrudan hem şeýle, ýöne käbir ýagdaýlarda mysal üçin, ABŞ bilen Kanadanyň köp zatlary birmeňzeş,

emma bu iki ýurt hem medeni, hem ykdysady tarapdan goňşy ýurtlary Meksikadan tapawutlanýarlar. Bir sebitdäki alyjylar hem bir-birinden tapawut edýärler.

Köp bazarlary ykdysady şertler boýunça segmentlemek mümkin. Mysal üçin, döwletleri ilatyň girdejisiniň derejesi ýa-da umumy ykdysady ösüşiniň derejesi boýunça segmentlemek hem mümkin.

Mysal üçin, käbir ýurtlar Uly ýedilige girýän ýurtlar – ABŞ, Beýik Britaniýa, Fransiýa, Germaniýa, Ýaponiýa, Kanada we Italiýa adaçça durnukly ykdysady ösüşe eýedirler. Ýaňy ösüş ýoluna düşen ýurtlar hem bar, Singapur, Malaýziýa, Taýwan, Günorta Koreýa, Braziliýa, Meksika, Hytaý. Ýurduň ykdysady düzümi şol ýurduň ilatynyň harytlara we hyzmatlara bolan isleginiň derejesini we bazar mümkinçiliklerini häsýetlendirýär.

Ýurtlary syýasy-hukuk şertleri boýunça hem bölseň bolýar: Döwlet gurluşynyň görnüşi, häkimiýetiň durnuklylyk derejesi, karz-pul syýasaty we ş.m. Bu şertler islendik kompaniýalaryň öz işlerini bellibir ýurtda başlamak üçin esas bolup durýar.

6.3. Önümiň esasy häsiýetleri boýunça bazary segmentlemek

Bazary önümleriň esasy häsiýetleri boýunça segmentlemek hem mümkin. Şunda ol ýa-da beýleki önümleriň alyjylar üçin haýsy häsiýetleriniň oňalydygyna we şol häsiýetleriň olaryň isleglerine gabat gelýändigine seredip segmentlemek mümkin.

Bazary önümleriň häsiýetleri boýunça segmentlemegiň täze harytlary öndürmekde we olary ýerlemekde uly ähmiýeti bar. Egerde önümçilikde tehnologiýany, enjamlary tazeläp we täze önümleri yzygiderli öndürilip durulsa, onda şol önümçilik kärhanasynyň bäsdeşlikde üstün çykjagyna şek – şuwhe ýokdur. Täze harytlary döretmek we öndürmek bu bazar gatnaşygynda üstün çykmak hem-de alyjylaryň we araçylyaryň siziň kärhanaňyza biparh garamazlygynyň girewidir. Täze tehnologiýany ulanmaklyk bu çykýan çykdajylary azaltmaga we şonuň bilen birlikde önümiň arzanlamagyna, hiliniň ygtybarlylygyny ýokarlandyrmaga mümkinçilik döredýär.

Eger-de iki proses hem ýerlikli ulanylsa, onda täze önümleri döretmek we täze tehnologiýany ulanmak olaryň hersinden gelýän peýdanyň mukdaryny köpelder. Bu mesele öňdebaryjy Ýapon firmalarynda bazary segmentlemekden soňra assortimenti täzelemek meselesini öňlerinde ýöne ýerden goýmaýar. Bazarlarda öz paýyňyzy gelejekde nämeleriň hasabyna köpeldip bilersiňiz diýip soralarda olaryň 70% golaýy täze harytlary öndürmegiň hasabyna diýip jogap beripdirler. Bu ýene-de bazarda anyk bir netijeleri gazanmakda täze harydyň kärhanalar tarapyndan öndürilmegi we bazara çykarylmagynyň hökmanydygyny tassyklaýar.

Eger-de kärhana kim bilen, haýsy bölümde bädeşlik edip bolarka diýlen soraga jogap tapmakçy bolsa, onda hökmany suratda önümiň bazarda uly abraý gazanjak görkezijisine üns beräýmelidir. Bazara täze önüm girizilende hemme taraplaýyn häsiýetleri, görkezijileri ilatyň talabyna laýyk gelmek bilen birlikde onuň nyrhy hem ortaça elýeterli bolmalydyr. Diňe şu ýagdaýlar bolanda täze önümiň bazarda uly abraýy we paýy eýelemegi mümkin.

VII bap

HARYT, HARYT NYŞANLARY WE HARYTLARY GAPLAMAK

7.1. Haryt we onuň görnüşleriniň bölünişi

Häzirki wagtda halkara möçberinde deňsiz-taýsyz, intellektual we tehnologiki bäsdeşligiň dowam edýän eýýamynda kärhanalar öndürýän harytlarynyň görnüşlerini artdyrmaly, hilini ýokarlandyrmaly we olaryň bäsdeşlige bolan ukyplylygyny gazanmaly.

Geljekki döwürüň esasy maksady – bazar ykdysadyýeti we netijeli halkara hyzmatdaşlygy esasynda ilatyň ýokary derejeli ýaşaýyş üpjünçiligi bolan, ykdysady taýdan ösen döwleti göz önünde tutýan Ýurdumyzy ösdürmekden ybaratdyr. Şu maksada ýetmek üçin Türkmenistanda ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamak zerur, şol hünärmenleriň bir topary bolsa marketologlardyr. Marketologlar, bazary dolandyrýan hünärmenler esasy şu işleri akyllý-başly çözmelidirler: harydy kesgitlemek; täze harytlary döretmek; bazary öwrenip, ony böleklere bölmek; bazara gerekli isleg ödeýiş häsiýetli harytlary işläp taýýarlamak we iş başarjaň dellalçylar bilen alyja ýetirmek; harytlaryň reklamasy; alyjylara ibermek we ş.m.

Ýurdumyzda bazar ykdysadyýetine geçilýän döwürde bazary öwrenmegiň we dolandyrmagyň ýollaryny öwrenmeli we ony giňden ulanmaly. Şonuň üçin, biz şu bölümde harydyň nämedigini kesgitleäris, sebäbi bu köp taraply we çylşyrymly düşüňjedir. Soňra «marketing» nukdaý nazaryndan köp görnüşli harytlaryň bölünişine serederis. Her bir harydy haryt markasyna öwürmek mümkinçiligine seredip, täze

harytlary işläp taýýarlamak, görnüşlerini artdyrmak ýaly meseleleriň çözüdüne serederis.

Haryt (önüm) bellibir islegi kanagatlandyrmak maksady bilen, bazarda satyn almak, satmak, çalyşmak, hakyna tutma ýa-da başga ykdysady geleşik etmegiň predmeti hökmünde çykyş edýän zatlaryň, hyzmatlaryň we işleriň jemidir. Bazarda haryt bolup fiziki obýektler, kärhanalar, hyzmatlar, iş orunlary hyzmat edip biler. Ýöne biz şu ýerde harydyň birligi barada aýdyp geçmegi makul bildik.

Haryt birligi – bu birlik ululygy, nyrhy, daşky görnüşi we başga görkezijileri bilen häsiýetlendirilýän aýratyn bütewilik. Mysal üçin, sabyn-haryt; bir bölek «Akja» sabyny-bahasy bir manat bolan baha bilen haryt birligi bolup durýar.

Haryt oýlanyp tapylanda üç tarapy göz önünde tutmaly: zerurlyk tarapy, hakyky öndürilişi we haryda göz önünde tutulan goşmaça hyzmatlar. Harytlary öndürmekde Türkmenistanyň ykdysadyýetinde we syýasatynda öz ugurlary bardyr.

Harytlary öndürmekde bäsdeşlik usuly hem ulanylýar. Bäsdeşlik diýlende bu taýda zawod-fabrikleriň özara öndürýän önümleri, ulanylýan çig maly, tehnologiýasy, harytlaryň gaplanylyşy; ýerleşdirmek we harydy eltme döwürleri boýunça özara göreşi aňladýar.

Kärhanalar, firmalar hemişe haryt hödürlemekde netijeli ýollary gözlemeli.

Marketing işlerinde harytlar ulanyş möhleti, peýdalanylyşy (material üpjünçiligi) maddy taýdan görnüp duran netijeleri, we almatlary boýunça üç topara bölünýär. **Uzak möhletleýin ulanylýan (hyzmat edýän) harytlar** – adaty uzak wagtyň dowamynda ulanylýan harytlar, olar uzak möhletli we köp gezek işi ýerine ýetirmäge ukyplydyr. Bu harytlara sowadyjy enjamlar (holodilnik), telewizor, wideo-apparatura ýaly harytlar mysal bolup biler.

Gysga möhletleýin ulanylýan harytlar – bu harytlar maddy önüm bolup, bir ýa-da birnäçe gezegiň dowamynda sarp edilýän harytlar. Olara şeker, çay, duz, sabyn, sintetiki-ýuwujy serişdeler mysal bolup biler.

Hyzmatlar – bu iş, peýda ýa-da islegi kanagatlandyрма görnüşde satylyan işleriň görnüşleri. Bu esasan bejeriş işleri, kserokopiýa işi, dellekhana işleri we başgalar.

Soňky ýyllarda ýurduň bazary bölek-satuw haryt dolanyşygynyň ösüşiniň durnukly depginleri bilen hem-de halkyň sarp edýän harytlarynyň ýeterlik bolmagy bilen häsiýetlendirilýär. Munuň özi bolsa ilaty durmuş ähmiýetli köp isleg bildirilýän harytlar bilen (çörek, çay, un, ýarma, et, süýt önümleri, şeýle hem sintetiki ýuwujy serişdeler, şahsy-gigiýeniki serişdeler we başgalar) doly üpjün etmäge mümkinçilik berdi.

Sarp edijiler bazarda köp dürli harytlary satyn alýarlar. Marketingde, dürli harytlary toparlara bölmekde iň amatly usul bolup, sarp edijileriň işlegi esasynda bölünmegi bolýar.

Harytlaryň sarp edilişi boýunça olary aşakdaky ýaly bölmek bolýar:

1. Gündelik isleg bildirilýän harytlar;
2. Öňünden saýlanylýan harytlar;
3. Aýratyn zerurlyk esasynda alynýan harytlar;
4. Tötänleýin alynýan harytlar.

1. **Gündelik isleg bildirilýän harytlar** – ýgy-ýgydan, gönüden-göni, pikirlenmän, köp wagt we güýç sarp etmän, başga harytlaryň häsiýetleri bilen deňeşdirilmän alynýan sarp ediş harytlarydyr. Olara mysal bolup sabyn, sintetiki ýuwujy serişdeler gündelik, şahsy we maşgala, durmuş harajatlary üçin alynýan harytlardyr. Gündelik isleg bildirilýän harytlary öz gezeginde şu aşakdakylara bölmek mümkin: hemişe isleg bildirilýän esasy harytlar; tötänleýin alynýan harytlar, zerurlyk esasynda alynýan harytlar.

2. **Öňünden saýlanylýan harytlar** – olar, esasan, saýlanylýan we satyn alynýan wagtynda sarp ediji tarapyndan nyrhy, hili we daşky görnüşi, peýdalanylyşy boýunça deňeşdirilýär. Şu topara mebeller, elektrik-durmuş harytlary, ýeňil maşynlar degişli.

Öňünden saýlanylýan harytlar öz gezeginde meňzeş we meňzeş däl görnüşlere bölünýärler. Meňzeş harytlary sarp edijiler, esasan, hil derejesi boýunça, kesgitleýär satyjy bu ýagdaýda nyrlaryň tapawudy boýunça. sebäbini düşündirmeli. Eger-de sarp edijiler mebel, aýakgap-geým ýaly meňzeş däl harytlary saýlanlarynda bu taý-

da, esasan, olaryň isleg ödeýiş häsiýetlerini ýüze çykarmaly. Sebäbi sarp edijileriň öz islegine laýyklykda saýlan geýiminiň nyrhynyň tapawudy ony onçakly gyzyklandyрмаýar. Şol sebäpli öňünden saýlanýlan harytlaryň görnüşlerini köpeltjek bolmaly, dürli sarp edijileriň islegini kanagatlandyrrar ýaly, onsoňam söwda kärhanalarynda gowy taýýarlykly satyjylar işlemeli we olar haryt barada akylly-başly maglumat hem-de maslahat bermäge ukyply bolmaly.

3. **Aýratyn zerurlyk esasynda alynýan harytlar** – zerurlyk döreýän wagtynda satyn alynýan harytlar. Ýagyşly gün saýawan almak, gyşda garly howada geýmek üçin ädik we gary arassalaýjy gurallary almak.
4. **Tötänleýin alynýan harytlar** – meýilnamalaşdyrylman we gözlenmän dürli söwda nokatlarda alynmagy mümkin bolan harytlar. Adatça, şunuň ýaly harytlar dürli söwda kärhanalarynda, dürli ýerlerde satylýar, şol sebäpli olary sarp edijiler gözlemeýär. Mysal üçin, aýakgap bagyjklary, lawr listi, otluçöp we.ş.m

7.2. Senagat üçin niýetlenen harytlaryň toparlara bölünişi

Kärhanalar we guramalar köp möçberde harytlary we hyzmatlary satyn alýarlar. Senagat üçin alynýan harytlar olaryň önümçilikde ulanylyş gerimine hem-de olaryň gymmatyna baglylykda toparlara bölünýär. Esasan, üç topary görkezme bolar: materiallar we detallar, kömekçi materiallar; kapital emlägi we hyzmatlar.

4-nji tablisa

Senagat üçin niýetlenen harytlaryň toparlara bölünişi

Materiallar we detallar	Kapital emlägi	Kömekçi materiallar we hyzmatlar
1. Çig-mal. 2. Ýarym fabrikat we detallar (bölekler)	1. Stasionar hemişelik desgalar. 2. Kömekçi gurallar	1. Kömekçi materiallar, hyzmatlar.

Materiallar we detallar – bu öndürijiniň önümünde doly ulanylýan haryt. Olar öz gezeginde iki topara bölünýär: çig mal hem-de ýarym fabrikat we detallar.

Çig mal oba hojalyk önümlerini (däne, pagta, miwe we gök önümleri we ş.m.), tebigy önümleri (balyk, nebit, gaz, hek, tehniki duz, kükürt we başg.) öz içine alýar.

Oba hojalyk önümleri köp sanly öndürijiler arkaly ýerleşdirilýär.

Oba hojalyk önümçiligini hojalyk taýdan dolandyrmagyň gurluşyny we düzümini kämilleşdirmegiň iňňän möhüm şertleriniň biri hem oba hojalyk çig malyndan tä taýyn önüm öndürmäge çenli bolan önümçiligiň gutarnykly aýlawyny üpjün edýän hususy haryt öndürijileri-kärendeçileri, fermerleri hem-de gaýtadan işleýän kärhanalary çekmek arkaly paýdarlar jemgyýetini döretmeklik bolup durýar. Oba hojalygyň önümleri çalt zaýalanýan haryt bolup hem-de möwsümleýin ýetişdirilişine baglylykda aýratyn marketing usullaryny ulanmaklygy talap edýär. Türkmenistanyň azyk senagatyny ösdürmek maksatnamasy umumy milli strategiýanyň düzüm bölekleriniň biridir. Bu maksatnamanyň durmuşa geçirilmegi ýurdumyzyň doly azyk garaşsyzlygyny we howpsuzlygyny gazanmaga getirer.

Tebigy önümleri hödürlemekde hem marketing işleri geçirilýär. Bar bolan dürli görnüşli we baý mineral çig mal serişdeleri, gazylyp alynýan peýdaly magdanlary çykarmagyň, olary gaýtadan işlemegiň, öz hajatlarymyz üçin we eksport üçin öndürmegiň ýokary depginlerini üpjün edýär. Olaryň arasynda senagat ähmiýetli nebit, gaz, gidromineral çig mallary, natriý sulfaty, ýod bromly suwlar, daş, kaliý duzlary. Kükürt, magdan däl gazylyp alynýan materiallar (gurluşyk materiallary) ýaly zatlar bar. Düzgün bolşy ýaly, bular esasan agyr we göwrümlü harytlar, ýöne haryt birliginiň orta nyrhy ýokary däl, öndürijiden sarp edijä ulag arkaly geçirmek çylşyrymly we amatly däl.

Arzan çig mal kânleriniň bolmagy (hek, tehniki duz), ösen infrastruktura, ýokary hünärli işçi güýjüniň ýeterlik bolmagy, häzirki aýry-aýry tehnologiýa gurluşlaryň täze önümçilik üçin durkunyň täzelenmegi, «Türkmenmineral» önümçilik birleşiginde önümleriň her bir görnüşü boýunça 70 müň tonna barabar bolan kalsinirlenilen hem-de kaustiki soda öndürýän zawodyň gurulmagy kesgitlenildi. Munuň

özi azyk, dokma we aýna senagatynyň hem-de beýleki önümçilikleriň barha artýan islegleriň üpjün edilmegine, kanagatlandyrylmagyna mümkinçilik berýär.

Ýarym fabrikatlar we detallar bular maddy komponentler (demir, süýüm, sement) hem-de önümleriň aýry-aýry bölekleri (şinalar, podoşlar).

Maddy komponentleri (esasan) önümçilikde işläp bejermek üçin ulanylýar, deriler göne öwrülýär; süýümler – mata; gön materiallar – aýakgaba we ş.m.

Maddy komponentleriň deňligi sebäpli olar satyn alnanda esasy ähmiýetli taraplary, harydyň nyrhy we üpjün edijiniň ygtybarlylygy önüm tutuş üýtgedilmän, taýyn önümlerde ulanylýar. Mysal üçin, taýyn podoş aýakgap üçin; motor tozan sorujylar üçin gurluşyna laýyklykda aýry-aýry bölekleri.

Kapital emlägi – bu haryt bolup, taýýar önümiň bir bölegidir. Olary öz gezeginde iki topara bölmek bolar:

- stasionar desgalar;
- kömekçi gurallar (abzallar).

Stasionar desgalar – bular esasan, gurluşyk desgalary (zawod, administratiw jaýlar, kombinatlar), stasionar enjamlar (generator, pressler, ştamplar, kompýuterler) we kontor gurallaryny (ofis mebeli, gaplaýjy enjamlaryny) goşýar.

Kömekçi gurallaryň ulanyş möhleti stasionar gurallaryňkydan gysgarak, ýöne işçi gurallaryňkydan köpräk. Kömekçi gurallary öndürijiler kä ýagdaýda göni sarp edijiler bilen işleýär. Emma häzirkî bazar şertlerinde Türkmenistanyň dürli künjeklerinde bar bolan önümçilik mümkinçiliklerini has çalt depginler bilen özleşdirmek, täze obýektleri giň möçberlerde gurmaklyk göz önüne tutulansoň, öndürijiler alyjylar bilen dellalçylar we biržalar arkaly işleýär. Türkmenistanyň Döwlet haryt-çig mal birža filiallary welaýatlarda işleýär. Öz marketing işlerinde, esasan, harydyň (kömekçi gurallaryň) hilini, häsiýetini we nyrhyny hem-de satyn alnandan soň edilýän hyzmatyny göz önünde tutýar.

Kömekçi materiallar we hyzmatlar taýyn önümiň gymmatyna känbir täsir etmeýär.

Kömekçi materiallar iki görnüşli bolýar: işçi materiallar (çalgy ýaglary, ýazuw kagyzy, galamlar, ruçkalar, kanselýar harytlary) we abatlaýyş, tehniki hyzmatlar üçin gerekli materiallar (reňkler, çüýler, çotgalar we ş.m.).

Önümçilik üçin haryt bazarynda kömekçi materiallar sarp ediş bazarynda günde isleg bildirilýän harytlar bilen deňdir, sebäbi olar hemişe we zor salynman alynýan harytlar bolýar. Kömekçi materiallar esasan dellalçylar arkaly satylýar, sebäbi alyjylar köp, olar dürli-dürli ýerlerde ýerleşýärler, haryt birliginiň nyrhy pes. Kömekçi materiallaryň hemmesi diýen ýaly standartlaşdyrylan, aýratyn bellikler, markalar tapawutlandyrylmaýar, ýöne esasy göz önüne tutulýan zatlar harydyň nyrhy we hyzmaty bolýar.

Işin ýerine ýetirilişi boýunça hyzmatlar tehniki hyzmatlaryna, bejeriş hyzmatlaryna (çap edilýän gurallary bejermek) we maslahat beriş hyzmatlaryna bölünýär.

Şeýlelikde harydyň häsiýetnamasynyň marketingiň esasy ugruna uly täsiriniň bardygy aýdyň bolýar. Marketingiň esasy ugruna harydyň häsiýetnasy, bäsdeşleriň sany, bazaryň segmentleri, ykdysadyýetiň ýagdaýy hem uly täsir edýär.

Önümçilik üçin marketingiň esasy ugrunda harytlary öndürmekde ýa-da getirmekde, esasan, iň gowy üpjün edijileri we iň ýokary hilli öndürijileri saýlaýarlar. Häzirki zamanyň tehnologiýasyna eýe bolan hem-de nebiti gaýtadan işleýän toplumlaryň gurluşygynda ýeterlik tejribe toplan dünýäniň esasy kompaniýalaryny pudaga çekmek boýunça örän uly işler edildi. Ýaponiýanyň, Germaniýanyň, Fransiýanyň, ABŞ-nyň, Eýranyň, Türkiýäniň we Ysraýylyň kompaniýalarynyň ýolbaşçylary bilen bilelikde gaýtadan işleýän zawodlar toplumu işe girizildi.

7.3. Haryt nyşanlary

Marketingde käbir harytlar işläp geçirilende satyjy özüne anyklamaly nyşanly harydy öndürip hödürlemelimi ýa-da ýok. Bu çözügiň anyklanyşy haryt syýasatynyň möhüm talaby bolup, ol haryt barada düşüňjani, onuň gymmatyny we möhümliligini ýokarlandyryp biler.

Şol işleri geçirmek üçin aşakdaky düşüňjeleri we olaryň kesgitlemelerini öwreneliň.

Haryt markasy hökmünde söz düzüm aňlatmalary, şekillendiriş, nyşan, bellik göwrüm aňlatmalary we başga aňlatmalar hem olaryň utgaşdyrylmagy bilen alnyp bilner.

Haryt nyşany diýmek – munuň özi haýsydyr bir edara görnuşli taraplaryň ýa-da raýatlaryň beýleki bir edara görnuşli taraplaryň ýa-da raýatlaryň bir kysymdaş harytlaryndan degişli suratda tapawutlanmagyna ýardam edýän aňlatmalar.

Markanyň ady – bu nyşanyň bölegi, bolup ony, okap bolýar. Mysal üçin, «Şewrolet», «Adidas», «Toshibo», «Bereketli», «Türkmenistanhowaýollary», «Ruhybelent», «Ak maýa», «Ahal», «Samsung», «BEKO».

Markanyň belligi (simwolik alamatlandyrylyşy) logotip – nyşanyň bir bölegi, ony görüp, tanap aýtsaň bolýar, ýöne okap bolanok, ol mysal üçin, simwolik alamatlandyryş, şekillendiriş, aýratyn reňk ýa-da ýöriteleşdirilen şriftde bejerilen bellik. Mysal üçin, «ADIDAS» firmanyň şekili, «Metro – Gold – bmw Maýer» studýasynyň nyşan belliginde ýolbarsyň şekilli, «Türkmenhowaýollary» milli guramasynyň nyşan belliginde ak keperiniň şekili we ş.m.

Haryt nyşany – bu haryt markasy ýa-da onuň bölegi bolýar we hukuk taýdan goralýar. Haryt nyşanyna bolan hukuk şahadatnama bilen tassyklanylýar, onuň güýji bolsa haryt nyşanyň Türkmenistanyň döwlet bellige alnan gününden on ýyldan artyk bolmadyk möhlet çenli ýöreyär.

Haryt nyşanlary islendik reňkde ýa-da gatysyk reňkde bellige alnyp bilner. Haryt nyşany baradaky şahadatnama, haryt nyşanlary bellige alnandygy, onuň birinji bolup durýandygyny, şahadatnamanyň eýesine şonda görkezilen harytlary markalamak üçin haryt nyşany ulanmak barada berilýän aýratyn hukugyny tassyklaýar hem-de onda haryt nyşanyň şekili görkezilýär.

Haryt nyşanlarynyň esasy wezipeleri

Türkmenistanyň hereket edýän «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda» diýip atlandyrylýan Kanun hem-de beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalary haryt nyşany we hyzmat ediş nyşany harytlary, ýuridik ýa-da fiziki şahslar tarapyndan ýerine ýetirilýän, hyzmat işlerini kesgitlemek üçin ulanylýar.

Haryt nyşanynyň kesgitlemesinde onuň esasy wezipesi goýlupdyr. Has takygy, haryt nyşany, Türkmenistanyň ýokarda ýatlanan Kanunynda berlen kesgitlemä görä, «Ýuridik şahsyň ýa-da ýuridik şahsy döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahsyň harytlaryny aýrybaşgalaşdyrmaga hyzmat edýän belgi» (görkezilen Kanun, 1-nji bab, 1-nji madda).

Başgaça aýtsak, haryt nyşany islendik önüm öndürijiniň harydyny özüne mahsus nyşan bilen özüne meňzeş harytlaryň arasyndan tapawutlandyrýar. Haryt nyşanyň bu wezipesi ýeke-täk wezipesi däl. Dürli awtorlar, haryt nyşanynyň başga-da bir topar möhüm wezipelerini agzaýarlar. Has takygy, olar bu ýa-da ol derejede dürli nyşanlara mahsus bolan wezipeleri ýatlaýarlar. Olaryň içinde, haryt nyşanynyň harydy ýerlemekde reklama wezipesini aýdyp bolýar. Şonuň ýaly-da haryt nyşanynyň dürli reklama taslamalarynda, has takygy, neşirlerdäki, radio we teleýaýlymdaky, internetdäki, şäher içinde görmüşe goýulýan reklamanyň görnüşlerinde, durli habar beriş serişdelerinde ulanylmagy, görkezilmegi, çap edilmegi ol harydyň geçgilligine hemaýat edýär.

Reklamada ulanmak üçin haryt nyşany birnäçe görkekizijilere eýe bolmalydyr. Olar hem onuň reklama ukyplylygyny häsiýetdirýär.

Ol aýratynlyklara: şol nyşanyň üýtgeşik bir özüne çekijiligi, ol nyşanyň täze nyşan bolmagy, nyşanyň harydyň ady hökmünde ulanmagy, haryt nyşanynyň çalt ýadynda galmagy, aňsat ýadyňa düşmegi we .ş.m girýärler. (Dilden aýdylýanda, ýagny söz bilen beýan edilýänlere degişli).

Haryt nyşanynyň görnüşlerinde gaýtalanmaýan täsiri emele getirmek üçin reklama edilmeginde aglaba ýagdaýda alyjylara belli bolan multifilmlerden, filmlerden, telegepleşiklerden çeper keşpler ulanylýar.

Assosiosiwnost diýip, haryt nyşany bilen marka goýulýan harydyň arasyndaky gytaklaýyn arabaglanyşyga düşünilýär. Ol arabaglanyşykda haryt nyşany alyjynyň, sarp edijiniň huşunda ol haryt barada ýa-da ol harydyň özüne mahsus aýratynlyklary barada düşünje döredýär.

Oňa:

SNOUKER – («Gar telpek») sowadyjy. GEÝZER – Ýyladyjy serişde. MINUTKA – Nahary çalt bişirýän gap ýaly haryt nyşanlary mysal bolup biler.

Haryt nyşanynyň beýleki wezipelerinden onuň gorag we kepillik wezipeleri has aýdyň bolup durýar.

Haryt nyşanynyň gorag wezipesi Türkmenistanyň Haryt nyşanlary Kanunynyň 4-nji maddasyna laýyk gelýär. Ol madda «Haryt nyşanynyň hukuk taýdan goralýşy» diýip atlandyrylyp, onda «Haryt nyşany bolan hukuk kanun tarapyndan goralýar we şahadatnama bilen tassyklanýar» diýilýär. Has takygy, haryt nyşanynyň eýesine ony bütinleýin ulanmaga hukuk berlip, onuň kesekilere öz haryt nyşanyny ulanmagy gadagan etmäge-de hukugy bardyr. Şeýlelikde, haryt nyşanynyň eýesi bolan telekeçä ýa-da işewür adama, haryt nyşany-öz biznesini betniýet bäsdeşlerden goramak üçin netijeli serişde bolup hyzmat edýär.

Haryt nyşanynyň hemişe islegli bolmagy üçin, onuň eýesi öz öndürýän we haryt nyşanyny goýýan önüminiň hiliniň gün geldigiçe ýokary derejede bolmagy üçin hemişe alada etmelidir.

Eger harydyň eýesi, öndüriji öz önüminiň hilini peseltse, haryt nyşany önümiň hiliniň peselendigi barada öndürijä «duýduryş» berip başlaýar. Has takygy, sarp ediji ozal ýokary hilli haryt alan bolsa, soňra bolsa ol haryt nyşanly önümiň hili peselse, ony almakdan ýüz dönderýär. Bu babatda öndüriji zerur çäre görmese, kärhananyň öndüren önümi geçmän, ol tölege ukypsyz ýagdaýa eýe bolýar.

Türkmenistanyň «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýerleriniň ady hakyndaky» Kanun (gel-

jekde Haryt nyşanlary Kanuny) haryt nyşanlarynyň, hyzmat ediş nyşanlarynyň we harytlaryň gelip çykan ýerleriniň adynyň hukuk taýdan goralmagyny hem-de olara şahadatnamanyň berilmegini üpjün edýär. Ol şahadatnama, edil beýleki senagat eýeçiliginiň obýektlerine berlen patent ýaly bolup, hususy eýeçilikdäki zatdyr hem-de bazar gatnaşyklarynyň ulgamynda zerur resminama bolup hyzmat edýär.

Haryt nyşanynyň şahadatnamasy Türkmenistanyň Haryt nyşanlary Kanunyna görä, Türkmenistanyň haryt nyşanynyň resmi taýdan bellige alandygyny, ilkinjiligini we onuň eýesiniň şahadatnamada görkezilen harytlar ýa-da hyzmatlar babatda haryt nyşanyna bolan aýratyn hukugyny tassyklaýan gorag resminamasydyr. (Haryt nyşanlary Kanuny, 1-nji bap, 1-nji madda).

Haryt nyşanynyň şahadatnamasynyň eýesi ýa-da başgaça aýdanymyzda hukuk taýdan ygtyýarly eýesi bolup, ýuridik şahs ýa-da telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahs bolup biler.

Haryt nyşanynyň şahadatnamasy – ol harydyň ähmiýetine, artykmaçlygyna şaýatlyk edýär. Haryt nyşanynyň eýesine bolsa şahadatnamada görkezilen haryda bütinleýin eýeçiligini kepillendirýär.

Bu adaty bolmadyk hukuklar, aglaba ýagdaýda beýleki senagat eýeçiliginiň obýektlerine berlen patent eýeleriniň: oýlap tapylan zadyň, bähbitli modelleriň, senagat nusgalarynyň awtorlarynyň hukuklary bilen deňdir. Haryt nyşanyna haryt bellige alnandan soň eýesine gowşurylýar. Has takygy, Türkmenistanyň Haryt nyşanlary Kanunynyň 14-nji maddasyna laýyklykda, bellige alnan haryt nyşanyna şahadatnama Türkmenpatent tarapyndan şahadatnamanyň berilmegi haryt nyşanynyň Reýestrde döwlet belligine alnan senesinden başlap, üç aýyň dowamynda amala aşyrylýar.

Haryt nyşanyna bütinleýin hukuk–onuň eýesiniň ol haryt nyşanyny ulanmaga hukugynyň bardygyny hem-de ol haryt nyşany başgalara ulanmagy gadagan etmäge hukugynyň bardygyny aňladýar.

Haryt nyşanlary we hyzmat ediş nyşanlary haryt öndürýän (ýa-da ýerine ýetirilýän işi, hyzmaty edýän taraplary) tarapy beýleki meňzeş öndürilýän önümlerden aýrybaşgalandyrmaga, ýagny tapawutlandyrmak üçin niýetlenendir.

Haryt nyşanynyň iň möhüm wezipeleriniň biri-de, öndürilýän önümiň reklamasydyr. Çünki, alyjyda (sarp edijide) abraý gazanan haryt nyşany, şol haryt nyşany bolan islendik harydyň çalt ýerlenmegine hemaýat edýär. Şeýle hem, haryt nyşany öndürilýän önümi goramak hem-de bäsdeşlere garşy göreşmek babatda ulanylýar.

Hyzmat ediş nyşany hem, hyzmat ediş ulgamynda edil haryt nyşanynyňky ýaly ähmiýeti bar. Şonuň üçin, adat boýunça hyzmat ediş nyşanyny we haryt nyşanyny umumy adalga (termine) birikdirip, *haryt nyşany* diýip atlandyrylýar.

Haryt nyşanyny, firmanyň ady bilen çalşyrmaly däl! Ýogsam firmanyň ady hem anyk bir öndürijiniň önümlerini hususlaşdyrmak, tapawutlandyrmak ýa-da Kanunda atlandyrylyşy ýaly aýrybaşgalaşdyrmak däl-de, haryt öndürijini hem tapawutlandyrmak üçin hyzmat eder. Bu ýerde esasy maksat ol öndürijiniň önümini beýleki öndürijileriň önümlerinden tapawutlandyrmakdyr.

Türkmenistanyň raýat kodeksiniň degişli maddasynda, firmanyň ady, täjirçilik kärhananyň, ýagny ýuridik şahsyň hökmany atributy hasaplanýar.

Harydyň öndürilýän ýeriniň ady. Göwrüm we görnüş taýdan dürli görnüşlilik mahsus bolan haryt nyşanlaryndan kiçiligi bilen tapawutlanýar.

Harydyň (gelip çykan) ýeriniň adynyň wezipesi hem, haryt nyşanynyň wezipesi ýalydyr. Mundan başga-da, ol harytdaky onuň öndürilýän ýeri, öndürilen çykan ýeri bilen bagly durnukly we aýratyn mahsus taraplarynyň bardygyny kepillendirýän aňlatma bolup hyzmat edýär.

«Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda» Türkmenistanyň Haryt nyşanlary Kanunyna görä, harydyň öndürilýän ýeriniň ady döwlet eýeçiliginde bolup, diňe döwlet haryt öndürijilere ol ýeriň, ýagny harydyň öndürilen ýeriniň adyny, ony öndürijilere eger ol bellige alnan bolsa, ulanmaga ygtyýar berip biler. Ol ýagdaý Haryt nyşanlary hakyndaky Kanunyna laýyklykda kanagatlandyrylýar. Galyberse-de, şol bir harydyň gelip çykan ýeriniň adyny ulanmak babatda dürli önüm öndürýän öndürijileriň birnäçesine hem berlip bilner.

Şol bir wagtda-da, bellige alnan harydyň öndürilen ýeriniň ady islendik ýuridik we fiziki şahsa berlip bilner.

Harydyň gelip çykan ýeriniň adyna ýurduň häzirkî zaman ýa-da taryhy adynyň, ilatly nokadyň, ýeriň ýa-da beýleki geografiki ýeriň belgisi (mundan beýläk geografiki ýer) ýa-da aýratyn häsiýetleri we meşhurlygy şu geografiki ýere mahsus bolan tebigy şertler we adam faktory bilen tutuşlygyna ýa-da esasan, kesgitlenýän haryt babatda ulanylýan şeýle atdan ýasalan atlar girýär.

Eger harydyň eýesinde harydyň gelip çykan ýeriniň adyny ulanmaga hukuk berýän şahadatnama ýok bolsa, ol obýekt babatda onuň artykmaçlygy öz manysyny ýitirýär. Şonuň üçin Türkmenistanyň Haryt nyşanlary hakyndaky Kanunynda hem beýle artykmaçlyk göz önünde tutulmandyr.

Haryt nyşanyna we harydyň gelip çykan ýeriniň adyny ulanmak barada hukuk berýän şahadatnamalaryň dürli-dürlidigi üçin Türkmenistanyň Haryt nyşanlary hakyndaky Kanuny ol obýektleriň atlaryny bellige almak üçin dürli şertleri goýup bilýär

Haryt nyşanyna şahadatnama berilmegi Türkmenpatent tarapyndan – haryt nyşanynyň we hyzmat ediş nyşanynyň Reýesterde döwlet belligine alynýan senesinden başlap üç aýyň dowamynda amala aşyrylýar.

Türkmenistanyň «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakyndaky» Kanunyň 2-nji babynyň 4-nji maddasynda: «Haryt nyşanyna bolan hukuk kanun tarapyndan goralýar we şahadatnama bilen tassyklanýar. Haryt nyşanynyň bellige alynmagy haýyşnamanyň Türkmenpatente gelen senesinden başlap, on ýylyň dowamynda hereket edýär» diýlip bellenilýär.

Türkmenistanyň Haryt nyşanlary Kanunyň 15-nji maddasy-na laýyklykda: Haryt nyşanynyň eýesiniň bellige alnyşyň hereket edýän soňky ýylynyň dowamynda beren arzasy boýunça döwlet bellige alnyşyň hereket edýän möhleti, bellenen paç tölenen soň Türkmenpatente haýyşnamanyň gelip gowşan gününden başlap, soňraky her ON ÝYL üçin uzaldylyp bilner.

Uzaldyş möhleti öňki möhletiň gutaran möhletinden hasaplanylýar. Degişli paç tölenen şertinde, haryt nyşanynyň eýesine döwlet bellige alnyşynyň hereket möhletini uzaltmak üçin ýeňillikli alty aý möhlet berýär.

Şeýlelikde, bu meseläni jemläp aýtsak, haryt nyşanynyň şahadatnamasynyň möhleti, Türkmenpatente arza berlen gününden 10 ýyllap güýjüni ýitirmän saklaýar. Soňra bolsa haryt nyşanynyň eýesiniň işleği boýunça möhletiň hereket edýän 10 ýylynda onuň möhletini uzaltmak baradaky arzasy esasynda ýene-de 10 ýyl uzaldylýar.

Türkmenistanyň Haryt nyşany Kanunynyň 36-njy maddasyna laýyklykda haryt nyşanynyň gelip çykan ýeriniň adynyň döwlet belligine alnyşy we ony ulanmaga hukuk berýän şahadatnama bellenen pajyň tölenendigini tassyklaýan resminamany alnandan soň, ekspertizanyň netijesine esaslanyp, Türkmenpatent, haryt nyşanynyň tassyklan ýeriniň adynyň Reýestrde bellige alnyşyny geçirýär. Şahadatnama bellige alnandan soň 3 aýyň içinde Türkmenpatent tarapyndan iberilýär.

Görkezilen Kanunyň 37-nji maddasyna laýyklykda, harydyň gelip çykýan ýeriniň döwlet bellige alnandan soň berilýän şahadatnamanyň hereket edýän möhleti, haýyşnamanyň berlen gününden başlap on ýyllyr.

Haryt nyşanynyň gapdalynda şu belgiler goýulýar:

- «R» latyn elipbiýinde;
- ýa-da latyn elipbiýindäki şol harpyň daşyny tegeläp ® görnüşinde;
- şeýle hem ýazgy görnüşinde «haryt nyşany» ýa-da «bellige alynan haryt nyşany» diýip ýazyp bilýär.

Bu belgiler haryt nyşanynyň Türkmenistanda bellige alnandygyny we onuň goralýandygyny görkezýär we şeýle hem duýduruş belgidigini aňladýar. Türkmenistanda bellige alynmadyk we goralmaýan nyşan babatda duýduryş belgilemesini goýan şahs Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde jogapkärçilik çekýär.

Haryt nyşanlarynyň görnüşleri we olaryň aýratynlyklary

Haryt nyşanlarynyň hyzmatynyň köp dürli bolmagy hem-de olaryň esasy wezipesini tapawutlandyrmak üçin, dürli alamatlaryny nygtaýar.

Türkmenistanyň «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakyndaky» Kanunyň 3-nji maddasynda: «Haryt nyşanlarynyň görnüşleri» diýip aşakdakylar getirilýär:

1. «Dilden aýdylan, şekillendiriş, göwrümi we beýleki belgiler ýa-da olaryň utgaşmalary haryt hökmünde bellige alnyp bilner.
2. Haryt nyşany islendik reňkde ýa-da dürli reňkli bellige alnyp bilner».

Ýöne bu ol aňlatmalaryň doly sanawy däldir. Ýokarda diňe dilden aýdylan, şekillendiriş göwrümlü we beýleki belgiler diýip nygtaýar.

Haryt nyşanyny onuň daşky görnüşi boýunça bölmeklik ony gutarnykly aňladýar diýip bolmaz. Häzirki wagtda ösen ýurtlarda: sesli, ýşyklandyrmak, yakymly ys berýän we tagam berýän nyşanlar, kä zaman bolsa hereket edýän nyşanlary ulanmak arkaly haryt nyşanlary giňden ýaýrap başlady.

Haryt nyşanlary, haçanda onuň eýesi telekeçilik bilen meşgullanýan aýratyn ýuridik ýa-da fiziki şahs bolsa, onda ol hususy haryt nyşanyny gazanyp bilner. Şonuň ýaly-da ol haryt nyşanynyň eýesi bir adamdan däl-de, topar adamdan hem ybarat bolsa hem şeýle edilýär. Şeýle nyşanyň döredilmegi we işe girizilmegi ol haryt nyşanynyň döredilen döwletiniň kanunçylygyna garşy gelmeýän ýagdaýda amala aşyrylýar.

Kärhanada önüm öndürmekde we ýerleşdirmekde esasy haryt nyşanyň habar beriş wezipeleri we onuň tapawutlandyryş alamatlary ulanylýar.

Bazar ykdysadyýeti döwründe kärhanalar öndürýän önümleriniň görnüşlerini, hilini, hil derejesini, häsiýet aýratynlyklary bilen bäsleşýärler, şol bäsleşikden haryt nyşanlar hem galmaýar. Bazar ulgamy ösýär, söwda gatnaşyklary halkara derejesinde geçirilýär. Kärhanalaryň öndürýän önümleriniň haryt nyşanlary bolmaly, olar önümiň öndürilýän ýeriniň adyna gabat gelmeli, haryt nyşanyna sere-dip alyjylar bazar bolçulygy döwründe aňsat we harytlary çalt tanap bilmeli.

Harytlary ýerleşdirmekde, daşky bazarlara çykarmakda marketing işleriniň biri bolan reklamada haryt nyşanlary uly orun eýeleýärler.

Haryt nyşanlarynyň görnüşleri dilden aýdylýan, şekillendiriş, göwrümlü we beýleki belgiler ýa-da olaryň utgaşygy görnüşinde bel-lige alnyp bilner.

Bazar ykdysady gatnaşyklarynyň ösmegi bilen dürli eýeçilikli kärhanalar döreýär. Olar hem ady belli haryt nyşanlaryny ulanyp öz harytlaryny öndürýärler.

Haryt nyşanlarynyň tapawutlandyryş taraplary dürli ýollar bilen aňladylýar.

Biziň esasan öwrenýän we giňişleýin ulanýan haryt nyşanlarymyzyň görnüşleri:

- dürli söz nyşanlary mysal üçin, Ahal, Hasar, Elin, Bereketli, Paýhas, Dagdan we ş.m
- şekillendiriş nyşanlary mysal üçin, «ADIDAS» firmanyň şekili, «Metro – Gold – bmw Maýer» studiyasynyň nyşan

belliginde ýolbarsyň şekilli, «Türkmenhowaýollary» milli guramasynyň nyşan belliginde ak kepderiň şekili we ş.m.

- göwrümlü zatlary şekillendirýän nyşanlar meselem, jandarlaryň şekilleri, ertekilerden keşpler we.ş.m we ýokardaky aýdylanlaryň utgaşygy.

Bu haryt nyşanlarynyň häsiýetnamasy daşky görnüşi boýunça alamatlaryny doly ýüze çykaranok.

Häzirki döwürde ösen döwletlerde giňişleýin şu haryt nyşanlary bellige alynýar we ulanylýar:

- Ses arkaly;
- Yşyklandyryş arkaly;
- Reňk arkaly;
- Syzys duýgusy arkaly;
- Hereketi emele getirýän alamatlar arkaly.

Haryt nyşanlary ulanylyşy boýunça şulara bölünýärler:

- Hemmelere mälim haryt nyşanlary;
- Kollektiv haryt nyşany.

Haryt nyşanlaryň eýesi birnäçe taraplar bolup biler, ýagny kärhanalar, edaralar, hususy telekeçiler.

Haryt nyşanlaryň ady ýaýran derejesi boýunça toparlara bölünýär:

- Giňişleýin belli bolup ýaýran nyşanlar;
- Ýöne nyşanlar

Ýöne nyşanlar kanunalaýyklykda döwlet belligine alnyp ulanylýar.

Giňişleýin ýaýran ýa-da ady belli ýaýran nyşanlar bilen aýratyn düzgünde ulanylyp Pariž konwensiýasyna gatnaşyjylaryň hukuklary bilen ulanylýarlar.

Haryt nyşanlarynyň görnüşleri we olaryň aýratynlyklary barada aýdanymyzda birinji orunda olaryň giňişleýin ulanylyan görnüşlerine we aýratynlyklaryna seljerme bereliň. Häzirki döwürde özüniň köp taraply, gowy aýratynlyklary bilen tapawutlanýan we giňişleýin ulanylyan haryt nyşanlar bu söz aňlatmalarydyr.

Söz bilen aňladylýan nyşanlary, esasan, aýratyn söz ýa-da söz düzümi görnüşinde ulanylýar. Ulanylýan aýratyn sözler anyk bir zatlary, atlary, görnüşi aňladýan sözler bolup biler hem-de doredejiликli hyýallanma görnüşinde taslamalar hem bolup biler.

Söz nyşanlar hökmünde ýgy-ýgydan häzirki zamanda meşhur adamlaryň atlary hem-de taryhy atlar.

Eger-de meşhur adamlaryň atlary, familiýalary ulanylsa, olaryňrazyçylygy bolmasa ol bellige alnyp bilinmez. Eger-de taryhy we medeni gymmatlyklaryň ady haryt nyşanlary hökümünde ulanylsa onda, olar üçin ýörite ygtyýarlandyrylan taraplardan rugsat alynýar.

Söz bilen aňladylýan haryt nyşanlaryň tapawutlandyryş taraplary başga aňlatmalar bilen deňşdireniňde has ýokary bolup durýar, sebäbi olary okap hem-de dilden aýdyp bolýar. Bu tarapy bolsa ony reklama işlerinde giňişleýin ulanmaga mümkinçilik döredýär. Onuň daşyndan söz bilen aňladylan haryt nyşany bazar bolçulyk döwründe sarp edijilere gerekli harytlary saýlamaga mümkinçilik döredýär. Köp sanly harytlaryň saýlamak işini aňsatlaşdyrýar.

Şekiller görnüşinde haryt nyşanlar dürli geometrik şekiller, janly-jandarlaryň şekili, nagyşlar, simwollar hem-de tebigatyň ýa-da adamynyň döreden obýektleri görnüşinde bolup biler. Haryt nyşanlaryň görnüşlerinde abstrakt şekilleri has köp gabat gelýär.

Şekillendiriş haryt nyşanlar hökmünde ýgy-ýgydan mälim bolan taryhy we medeni ýadygärlikleriň görnüşleri, geografiki we arhitektura obýektleri ulanylýar. Haryt nyşanlarynda çenden aşa maýda bölekleri bolmasa, onda ol ýatda galýar we çalt täzedden ýadyňa düşýär.

Türkmenistanda haryt nyşanlarynyň döwlet belgisini alynmazlygy babatda düşündiriş ýokarda görkezilen Kanunda ýörite maddada (*5-nji madda*) bar.

Haryt nyşanlary meşhurlyk derejesine görä, adaty we umumy belli haryt nyşanlaryna bölünip bilner. Adaty haryt nyşanlary Türkmenpatentde ýokarda ýatlanan Kanun esasynda goralýar we bellige alynýar.

Umumy belli haryt nyşanlary bolsa Türkmenistanyň «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakyndaky» Kanunyň 1-nji maddasyna laýyklykda Pariž Konwensiýasyna agza döwletleriň içinde «Senagat eýeçiligini gormak baradaky» Konwensiýa (Pariž) esasynda aýratyn resminamada peýdalanýarlar.

Haryt nyşanlarynyň toparlara bölünişik dolanyp gelsek, ilkinji nobatda, özüni aňlatmasynyň formasy boýunça, olaryň iň köp ýaýran görnüşleri barada durup geçmek gerek.

Dilden aýdylýan haryt nyşanlary (Türkmenistanyň HN Kanuny, 3-nji madda) häzirki wagtda özleriniň aýratynlyklaryna laýyklykda has giňden ýaýran. Dilden aýdylýan haryt nyşanlary hökmünde aýry-aýry sözler ýa-da dürli-dürli söz düzümleri ulanylýar. Aýry-aýry sözler: emeli ýasalan hem bolup, taýpa-taýpa düşünjesi hem bolup biler.

Farmaseftika-derman senagatynda öndürilýän serişdeler üçin aglaba haryt nyşanlary dermanyň farmaseftikada bellige alynýan ady esasynda emele gelýär. Galyberse-de, bu şert derman döredilende hökmany şertleriň biri bolup durýar.

Söz düzümleri hökmünde soňky wagtlar reklama häsiýetli gysga jümle (слоган) ulanylýar. Mysal üçin, «*Teke halysynyň gölleri nurlandyryň!*» Eger rusça hem bir mysal aýtsak: В хлебе всё самое доброе. За хлебом всё добро.

Dilden aýdylýan haryt nyşanlary hökmünde aglaba ýagdaýda taryhda şanly-şöhretly ýaşap geçen şahsyýetleriň ýa-da döwürdeşlerimiziň atlary, familiýalary we lakamlary hem ulanylýar.

Şeýle aňlatmalaryň bellige alynmagy eger olarda tapawutlandyryjy ukyp bar bolsa, özi hem önüm öndürýän babatda alyjynyň başyny aljyratmaýan bolsa, resmi bellige almak mümkindir.

Bu ýagdaý meşhur şahsyýetleriň şekillerini haryt nyşanlarynyň elementi hökmünde ulanmak babatda hem edil ýokarda aýdylyşy ýalydyr.

Dil bilen aýdylýan haryt nyşanlary – bu görnüş beýleki görnüşlerine garanyňda, has tapawutly görnüşdir. Çünki ol diňe bir görmek, synlamak bilen kabul edilmän, eýsem eşidiş organy boýunça hem kabul edilýär. Şonuň üçin haryt nyşanlarynyň bu görnüşi reklama üçin ulanylanda jüpüne düşýär. Mundan başga-da, harydyň dil bilen aýdylýan haryt nyşany, ägirt köp harytlaryň arasynda alyja (sarp edijä) özüne gerek bolýan harydyny çalt tapmaga ýardam edýär.

Göwrümlü – (üç ölçegli) *haryt nyşanlary* haýsy-da bolsa bir obýektiň üç ölçeg ulaldylan şekiliniň alamaty bolýar. Kada boýunça bu şekiliň formasy ýa-da onuň gaby, mysal üçin: duhy atyry, sabyn,

şem, çüýşe ýa-da daş görnüşi haýsydyr bir içgi şerap üçin niýetlenen gaýtalanmajak gözelligi gaby. Göwrümlü haryt nyşanynyň tapawutlandyryjy häsiýeti bolup, onuň şekili hem täsin bolmalydyr. Onuň şekili diňe bir harydyň aýratynlyklaryny we funksional taýdan edýän işini nygtaman, ol özi ýaly dürli harytlaryň içinde hemmetarapdan ýeterlik ýagdaýda beýlekilerden saýlanyp durmaga hemaýat edýän alamatlary bilen müşderini özüne çekmegi başarmalydyr.

Toplumlaýyn haryt nyşanlary – has meşhurlyk gazanan nyşanlardyr. Sebäbi olar özlerinde ýokarda ýatlanan dilden aýdylýan, şekillendiriş, göwrümlü haryt nyşanlarynda bar bolan hemme elementleri özlerinde jemleýärler.

Eger, haryt nyşany hökmünde bellige almak üçin ýyklandyryş alamatly nyşan üçin haýyşnama tabşyrylsa, haýyşnamada ýyklandyryş nyşanynyň simwollarynyň häsiýetnamasy, zygiderliligi, dowamlylygy we beýleki aýratynlyklary görkezilýär.

Duýuş (syzys) üsti bilen aňladylýan haryt nyşanlary barada aýtsak, bu babatda haýyşnamalaryň häzirikçe tas bolmaýandygyna garamazdan, şeýle nyşanlar baradaky haýyşnamalaryň golaý geljekde bolmagy örän mümkin diýip aýdyp bolar.

Daşary ýurtlaryň patent bilen iş salyşýan dürli gulluklarynda eýýäm şeýle haýyşnamalar bellige alynýar. Mysal üçin, ys üsti bilen aňladylýan haryt nyşanlary Fransiýada eýýäm bellige alyndy.

7.4. Harytlary gaplamak

Gaplama marketing ulgamynda esasy düzüm hökmünde seredilýär we oňa köp serişde sarp edilýär. Bazarda hödürülen harytlaryň köpüsi hökmany ýagdaýda gaplanmaly. Käbir harytlary (mysal üçin, çüý, gapylar we penjereler üçin esbaplar) gaplamagyna uly üns berilmeyär. Beýleki harytlaryň bolsa (mysal üçin, süýt we süýt önümleri, parfýumer kosmetiki harytlar) gaplanyşyna uly üns berilýär. Gaplamagyň maksady gaplanan harytlaryň howpsuzlygyny, olary saklamagy, daşamagy, gaýtadan ulanmagy üpjün etmekden ybarat. Gaplama işi önümiň öndürilişi – tehnologiýa prosesinde iň soňky amalydyr. Gaplar esasan, sarp ediş gaplaryna we transport (daşamak

üçin) görünüşine bölünýär. Sarp ediş gaplar parfýumer – kosmetiki, durmuş – himiýa, süýt we süýt önümlere hökmany bolup, ol esasan korobka, gutujyklar, bankalar, diş arassalaýan pastalary goýulýan alýumin tubalar görünüşde giňişleýin ulanylýar. Transport (daşamak üçin) gaplar harytlary daşky täsirlerden goramak, saklamak, daşamak üçin hokmany bolup, esasan ýaşşik, çelek, karton korobkalar görünüşde ulanylýar.

Onümleriň häsiýetlerine baglylykda gaplar gaty (ýaşşik, çelek, bidon, banka, çüýşe, gutujyk), ýarym gaty (karton, örülen korzina) hem-de ýumşak (halta, paket, sellofan plýonka) görünüşlere bölünýär. Ýangyna howply we ys çykaryjy (aseton, lak) harytlar ýörite germetiki gaplara gaplanýar.

Sarp edijileri hemme talaplaýyn üpjün etmek we önümleri ýokary hilli we ýitgisiz oňa ýetirmek birinji derejede amala aşyrylmalydyr.

Häzirki döwürde gaplamaga berilýän üns maşyn gurluşyk pudagynda özbaşdak bölümiň döremegine getirdi. Ol pudak harytlary gaplamak üçin ýöriteleşdirilen enjamlar öndürýär, ammar hojalygyny gurnamak üçin gurallar taýýarlaýar we harytlar daşalanda hilini saklamak üçin täze çig maly döretmegiň üstünde işleýär. Önümiň öndürilişi, ýerleşdirilişi, geçirilişi we sarp edilişi boýunça soraglaryň bir düzümüne baglanyşygy gaplama meselelerine täzedan seredilmegini talap etdi. Bu ýagdaýda gaplamanyň rejeliligi – ykdysady düzüminiň netijeleriniň ýokary galmagyna esasy şert bolup durýar. Bazar ykdysadyýetiniň talaby, esasan, önümçilik döwrüniň, ýük akymalarynyň kämilleşmegine, çykdaýlaryň peselmegine hem-de önümleriň ýitgisiniň doremezligine degişli birnäçe çäreleri geçirmekdir.

Şu bölümde seredilýän gaplama-gapgarma enjamlar azyk önümleri üçin ulanylýar we şonuň üçin azyk howpsuzlygy hakynda nygtamaly, Milli maksatnamada oňa şeýle kesgitleme berilýär: «Azyk howpsuzlygy özümizde öndürilýän azyk önümleriniň görünüşlerine bolan isleglerini ýokary derejede doly kanagatlandyrmagy, ýurduň haryt öndürjilerini goldamagy we olaryň bähbirlerini goramagy göz önünde tutýar».

Täze netijeli tehnologiýalary ornaşdyrmagyň esasynda dünýä ölçeglerine laýyk gelýän bäsleşlige ukyply önümleri öndürmek işlerini has ýokary derejede geçirilmegini talap edýär.

Soňky wagtlarda gaplama marketingiň bir görnüşine öwrüldi. Ýokary derejede işläp bejerilen gaplar sarp edijiler üçin goşmaça oňalylyk döredip biler, öndürijiler üçin bolsa önümi ýerleşdirmekde goşmaça serişde bolup çykyş edýär. Gaplamanyň marketing işlerinde giň ulanmagyna dürli görnüşdäki faktorlar täsir edýär.

Söwdada öz-özüne hyzmat etmek usulynyň giňden ulanylmagy. Türkmenistanyň söwda merkezlerinde we supermarketlerde harytlaryň köpüsi öz-özüne hyzmat etmek usuly arkaly satylýar.

Bu şertlerde gaplama satyjynyň birnäçe wezipesini ýerine ýetirýär, ol haryda sarp edijileriň ünsüni çekmeli, harydyň häsiýetlerini görkezmeli we sarp edijileriň haryda bolan islegini döretmeli, şol san-da satylyş ukybyny ýokarlandyrmaly.

Sarp edijileriň durmuş-ykdysady ýagdaýynyň ösüşi. Sarp edijileriň durmuş-ykdysady ýagdaýlarynyň ösüşi, olaryň satyn alyp bilijilik derejelerini ýokarlandyryar we şeýle hem olar önümiň kämilleşen, ýokary hilli gaplama üçin artykmaç pul tölemäge taýýardyrlar.

Firmanyň şekili we markanyň şekili. Gowy derejede işläp geçirilen gaplar sarp edijileriň tiz wagtyň içinde firmany ýa-da markany tanamaga kömek edýändigini belleseň bolýar.

Täze üýtgeşmeler üçin mümkinçilikler.

Gaplamakda täze üýtgeşmeleriň girizilmegi öndürijiler üçin uly möçberde peýda getirip biler.

Gaplama işi aşakdakylardan ybarat.

Birinjiden, öndürilen önümiň hilini we mukdaryny saklamak häzirki döwürde haryt gaplamagyň esasy maksady harytlaryň ammarlarda saklanýş işlerini ýeňilleşdirmekden, we netijeliligini ýokarlandyrmak, dürli transport serişdelerini ulanmak, aňsat ýükläp düşürmeklikligi üpjün etmekden, söwda işgärleriniň zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmak we iş şertlerini ýeňilleşdirmek. Gaplamanyň gös-göni wezipesi bolup, onuň önümleri mehaniki täsirlerden, hapa-dan we zaýalanmagyndan goramak bolýar.

Ikinjiden, gaplamanyň derejesini ýokarlandyrmagyň ähmiýeti dürli pudaklarda öndürilýän önümler bilen baglanşykly. Azyk we derman senagaty pudaklarynyň ösüşine baglylykda gaplama işleriniň ähmiýeti ýokarlanýar. Öndürmegiň möçberiniň artmagy çykarylýan önümiň hiliniň ýokarlanmagyna we görnüşleriniň köpelmegine, azyk harytlaryň ýurdumyza daşary ýurtdan getirmegi kem-kemden kemeltmäge mümkinçilik berýär.

Üçünjiden, kataloglar boýunça taýyn önümleri satmak, iýmit kärhanalaryny we döwrebap söwda görnüşlerini ösdürmek gaplamagyň esasy elementi bolup durýar.

Dördünjiden, azyk garaşsyzlygyny we azyk hopsuzlygyny gazanmak hem-de ýurdumyzyň ilatynyň islegini özümizde öndürilýän arassa önümleriň ähli görnüşleri bilen durnukly derejede kanagatlandyrmak häzirkî zaman bazar şertleriniň wajyp meseleleriniň biridir.

Azyk senagat önümleri boýunça gaplaýjy enjamlaryň has täze görnüşlerini ornaşdyrmak we şonuň esasynda önümleri ýarym fabrikatlar görnüşde kiçijik we häzirkî zaman gaplarynda öndürmegi giňeltmeklik öz ýurdumyzyň önümlerine bolan islegleri ýokarlandyrmagyň kepillendirmesidir. Kärhanalar ähli ýerde gaplaýjy enjamlar bilen üpjün edilýär we şunuň netijesinde öndürilýän önümleriň 100% möçberi alyjylara häzirkî zaman dünýä ölçegleriniň hiline we görnüşine laýyk gelyän kiçi gaplarda hödürlenilýär. Gaplaýjy enjamlar özleriniň reňki, çig maly, ýazgysy, şekili boýunça harydyň manysyny we niýetlenişini ýüze çykarmaly. Sebäbi gaplaýjy enjamlarda görkezilýän şekili, suratlar arkaly alyjy haryt bilen tanyşýar, bu haýsy reňkiň, şekiliň aýratyn orny bardygyny bellemek gerek.

Bäşinjiden, gaplaýjy enjamlaryň esasy wezipesi olaryň owadanylygy we maglumat berijilik ukuby bilen baglydyr. Gaplaýjy enjamlarda görkezilen şekiller alyja haryt barada maglumat berýär (taýýarlanýş usuly, saklamagyň düzgüni, dogry ýapmak düzgünleri).

Harytlar (işler, hyzmatlar) hakyndaky maglumatda şu aşakdakylar görkezilmelidir:

- Harytlar (hyzmatlar, işler) barada hökmany talap bildirýän standartlaryň ady;

- Harytlaryň isleg ödeýiş häsiýetleri, iýmit önümleri barada bolsa olaryň düzümi (şol sanda hem şolar taýýarlananda peýdalanylýan başga iýmit önümlerini we azyk garnuwlarynyň sanawy), agramy hem-de göwrümi, ýokumlylyk derejesi, standartlaryň hökmany talaplaryna garanynda adamyň saglygy üçin zyýanly maddalaryň möçberi hem-de keselleriň aýry-aýry görnüşleri üçin ulanmaga ýaramaýandygy (iýmit bolmaýandygy). bulardan başgada harytlary (işleri, hyzmatlar) ýerlikli we howpsuz ulanmaklygyň kadalary we şertleri, harytlaryň hyzmat ediş möhleti, taýýarlaýjynyň salgysy bolmaly.

Harytlaryň gabynda görkezilen maglumatlar edil harytlaryň özi baradaky häsiýetlerine dogry gabat gelmelidir. Türkmenistanda gaplanan iýmit öndürilende olaryň öndürilen ýeri hakyndaky maglumat bolmalydyr. Daşky gabyndaky ýazgy anyk, gysga we diňe gerekli maglumatlary öz içine almalydyr.

Altynjydan, häzirki döwürde gaplamalara täze talaplar goýulýar: gaplaýjy-gapgyryjy enjamlar, daşky gurşawy hapalamaly däl, gaplaýjy materiallar gaýtadan işlenilmäge ukuply bolmalydyr.

Harydy ýerleşdirmekde işleýän adamlar hökmany suratda marketing toplumyndan dört sany elementi bilmeli: haryt, harydyň nyrhy, harydy geçirmek we harydy ýerleşdirmek. Harydy gaplama bolsa marketingde başınjy element bolup durýar.

Gerekli harydy talaba laýyk öndürmek, geçirmek, elýeter nyrha we gerekli ýere eltmeklik kärhananyň üstünliligini üpjün edýär. Gaplaýjy enjamlar şu işleriň birinjisinde esasy sazlaşdyryjy bolup çykýar.

Ýokarda seredilişi ýaly, derňewler geçirilende 4-6 çenli gaplamanyň ýerine ýetirýän işleri göz önünde tutulyp seredilýär. Eger has zerur tarapyna üns bersek, onda dört sany wezipäni (ýerine ýetirilişi) aýratyn jemläp bileris: önümiň belli ölçege çäklendirilişi (lokallaşdyрма), daşky gurşawyň täsirinden goralmany, önümiň ulanyş oňaýsyzlygyny üpjün etmegi, maglumat bermek wezipesi.

Önümiň belli ölçege çäklendirilişi (lokallaşdyrmak wezipesi). Bu her bir gabyň özüne bellibir harydyň göwrümini we mukdaryny gurşap almagyny aňladýar.

Munuň ýaly çäklendirilişiň esasy maksady bu harydy ýerleşdiriliş ulgamynda geçmegini üpjün edýär.

Senagat we oba hojalyk önümleri bir ýerden başga ýere geçirmek üçin, önümçilik, ýüklemek – düşürmek işleri, ammarlamak we ulaglar arkaly daşamak, ösen we ösüp baryan ýurtlarda lokallaşdyrmaga zerurlyk bildirýär.

Netijede, onüm söwda geleşikleriň ýerine ýetirilmegini we sarp ediljilere has amatly bolan ýerlerde satmak, satyn almagy üpjün edýär. Bu ýerde köp harytlar üçin ýöriteleşdirilen gaplary ulanmaklyk zerur bolup durýar. Mysal üçin, aerezol gaplara gapgarylan reňkler, parfümer – kosmetiki harytlar we başga durmuş himiýa harytlary. Ummun aýdanymyzda, häzirki zaman jemgyýetiň talaby oba hojalyk we senagat harytlaryny şeýle gaplaýjy enjamlara gapgarmak we şonuň esasynda satmaga oňaly ýerlere getirmek, saklamak, ýüklemek we ýerleşdirmek mümkinçilikleri döretmek häzirki zaman jemgyýetiniň talaby bolup durýar. Muny «Balkanabat» söwda merkeziniň mysalynda hem görmek bolýar. Şu günki söwda merkezdaki görkezilip goýlan harytlaryň hem ençeme görnüşleriniň bellik kagyzlarynda «Ýmit» önümçilik birleşikleri diýlen ýazgy durandyr. Mysal üçin, hususy kärhanada wafliiniň «Şokoladly», «Wanilli», «Ýer tudanally», «Apelsinli» ýaly 20–35 gramly owadan kagyzlarda çykarylýan görnüşleri, 450 gram we 75 gram hemde 4 kg barabar bolan karton kagyz gutylarynda oňat edilip gaplanylan görnüşleri bolup, halkyň isleg bildirýän harydyňa öwrüldi.

Haryt gaplarynyň goraýjy hökmünde ýerine ýetirýän işi

Haryt gaplarynyň ulanyşynyň özüne ýeterlik häsiýetleri bar. Bir tarapdan-ol gapgarylýan önümi daşky gurşawyň täsirinden goramagy üpjün etmeli, başga tarapdan bolsa, adamlary hem-de daşky gurşawy önümleri gaplamak we gapgarmak bilen onuň howplylygyndan we zyýanyndan goramaly.

Önümi daşky gurşawdan goramak gaplamanyň esasy wezipesi bolup durýar. Mälim bolşy ýaly, önümleriň köp bölegi şu aşakdaky täsirlere sezewar bolýar:

- Hojalyk üçin kir ýuwujy serişdeleri düzümindäki hloruň ýitmesinden goramak;
- Kartoşkadan öndürilen çipsileri howanyň ýokary çyglygyndan goramak;
- Kompýuteriň mikroprosessorlaryna elektrostatiki razrýadlaryň täsir etmeginiň önüni almak (bu ýagdaý olaryň elektrik zynjyrlaryny zaýalaýar, deformirleýär).

Önümde fiziki şikesler we şikes ýetirilen görnüşde bolmaly däl. Reňki solan mata ýa-da çyg çeken we goňur reňkli şeker, özüniň esasy görkezijileri boýunça ýararly bolsa-da ol öz sarp edijilerini tapyp bilmez.

Başgaça aýdanymyzda gaplama önümiň we daşky gurşawyň arasynda ýerleşýär. Gaplamanyň esasy wezipesi – harydy kem-käseleýin ýa-da tutuşlaýyn zaýalanmagyna getirýän täsirden goramandan ybarat. Bellemeli zat haryda şikes ýetiräýjek daşky gurşawyň ýagdaýlarynyň sanawy ýyl-ýyldan köpeliýär. Harytlaryň käbir görnüşleriniň hökmany ýagdaýda gaplanmagy aýdyň, sebäbi hiç bir sarp ediji şokolad şiresini, ýumşak peýniri, ýuwujy serişdeleri, ýelimleri, reňkleri, ösümlük ýagy gapsyz alyp bilmeýärler. Muňa garamazdan gaplar ýasalanda we kämilleşdirilende hökmany ýagdaýda onuň ulanylandan soň daşky gurşawa täsiri göz önünde tutulmaly.

Gaplama pudagynda işleýän alymlaryň, kärhana ýolbaşçylarynyň we hünärmenleriň ünsüni, esasan, şu zatlara çekmeli:

- gaplama üçin ulanylýan materiallaryň gaýtadan işlenilmegini üpjün etmeli;
- daşky gurşawa zyýanly maddalary getirýän gaplamanyň galyndylaryny ýok etmeli;
- ekologiýa taýdan howpsuz çig maldan gaplary ýasamaly.

Geljekki gaplama-gapgarma enjamlarynyň zyýanly zatlaryň howa göýberilmeginiň azaldylmagyny gazanmaly. Häzirki döwürüň esasy ileri tutulýan ugurlarynyň biri hem ekologiýa howpsuzlygydyr.

Ekologiki howpsuzlyk zyýanly zatlaryň howa göýberilmeginiň azaldylma kadalarynyň pugta berjaý edilmegine gönükdirilen çäreler toplumyny göz önünde tutýar.

Gaplaýjy-gapgaryjy enjamlaryň has täze görnüşleriniň ornaşdyrylmagyna aýratyn üns bermeli, olaryň önümden boşansoň täzedan ulanmaga mümkinçilik berýän görnüşlerini ulanmaly. Mysal üçin, müreppeden boşan gaby soňunda durmuşda stakan görnüşde ulanylmaga ukyby, metal gaplary boşandan soň olarda un, çay, makaron önümlerini saklamaga ukyplylygy, çagalar üçin iýmitlerden boşan kiçijik gutujyklary-kiçiräk çüý we şaý-sepleri saklama ukyby. Gaplary täzedan ulanmak meslesine bolsa seredilmegi harytlary ýerleşdirmäge höweslendirmä we şonuň bilen birlikde gaplama enjamlaryna sarp edilýän çig malyň azalmagyna ýardam edýär. Gaplaýjy-gapgaryjy enjamlaryň gaýtadan ulanylmagy, ýagny ony ulanylandan soň önümçilik kärhanalara gaýdyp berilmegi, hapalardan arassalanmagy we şol bir önüm bilen ýene-de gapgarylmagy, gaplanyş materiallaryň netijeli tygşylylygyna mümkinçilik döredýär. Şuňa içgilerden boşan çüýşeleri ýygnamak we gaýtadan doldurmak mysal bolup biler. Bu ýagdaý täze çüýşe ýa-da plastmassa gaplara bolan islegi peseldýär, ýöne gaplary yzyna gaýtarmak we täze önüm gapgarylmanka arassalamak çykdaýylar bilen baglanyşyklydyr.

Ulanylan gaplaýjy-gapgaryjy enjamlary täzedan işläp bejermek bu soňky ýyllarda ileri tutulýan ugurlar bolup, ol jemgyýetçiligiň ünsüni özüne çekýär we tebigy baýlyklaryň şol maksatlar bilen ulanylmagyny azaltmaga mümkinçilik berýär. Mysal üçin, alýuminden konserwa bankalary eredip, täze konserwa bankalar üçin alýuminiý taýýarlamak, täze aýna gaplary üçin önki ulanylanlary eretmek, gaplamak, kagyž üçin köne kagyžlary işläp taýýarlamak.

Gaplamanyň galyndylaryny gaýtadan işlemek çylşyrymly mesele bolup durýar. Geljekde gaplamany kämilleşdirmek ugurlarynyň biri dünýä derejesine laýyk gelýän häzirkizaman gaplary öndürýän tehnologiýany ulanmak we her bir anyk haryt üçin rejeli gaby ulanmak gerek.

Önümiň ulanyşyny oňaýly üpjün etmek

Gaplamanyň bu görnüşi has köptaraplaýyn we sarp edijiniň islegini kanagatlandyrmaga gönükdirilendir, ýagny gaplama şol harydy ulanýan adama ýokary derejede we has anyk peýda hyzmatlaryny getirmelidir. Hökmany ýagdaýda, mysal üçin, gaplar aňsat açylmaly, önümi arkaýyn çykaryp ulanmak üçin hem-de galan harydyň bölegini täzeden ulanmak maksady bilen, gowy ýapylmalydyr, ýagny marketingde täze harytlaryň seljermesi geçirlende surat alýan aparatlaryň (fotoapparatlaryň), käbir saz gurallaryň (gyjak, skripka, akkordion) gabyndan aňsat çykmagy we girmegi kesgitlenilýär, ol bolsa ergonomiki isleg ödeýiş gymmatyna täsir edýär.

Habar beriş wezipesi

Gaplama işi iň soňunda maglumatlaryň hemmesini özünde jemleýär. Ilkinji gezekde ol alyjylary harydyň aýratynlyklary barada habar bermek bilen, söwda-da harydy sarp edijiler bilen baglanyşdyryjy bolup hyzmat edýär. Ol elmydama harydyň şekili, düzümi, gurluşy şeýle hem daşky ýazgylaryň we çeperçilik tarapdan bezegi bilen baglanyşykda bolmalydyr. Gaplama harydyň, ilkinji göze görünýän we önümiň aýratynlyklaryny açyp görkezýän serişdedir. Daşynda owadan kagyz ýarlykly «Gawun kaky» ýaly ýazgylý bankalary, gaplary synlanylanda olar ünsüni özüne çekýär.

7.5. Harytlaryň belgilenişi barada çözümler

Gaplamagyň bir bölegi bolup durýan we ýarlyklardan başlap çylşyrymly grafiki şekillerde gutarýan etiketkalar örän dürli-dürli bolup bilýärler. Etiketkalar birnäçe wezipäni ýerine ýetirýär; bolmanda etiketkalar harydy ýa-da harydyň nyşanyny kesgitleýär, ýagny onuň aýry-aýry häsiýetnamasyny berýär (harydy kim taýýarlady, haçan we

nirede, onuň düzümi, çig maly, ulanmak boýunça teklipler we tehniki howpsuzlygy).

Galyberse-de, etiketka özüniň gelşikli, özüne çekiji grafiki beze-lişi bilen harydyň bazarda satuwynyň hereketini (prodwiženiýe) ýo-karlandyrmaga kömek etmelidir.

Etiketkalar bilen baglanyşykly hukuk meseleleri birnäçe wagt-dan bäri dowam edip gelýär. Mysal üçin, etiketkalar sarp edijini ýalňyşdyryp biler ýa-da olarda haryt barada zerur bolan maglumatlaryň bolmazlygy mümkin, ýa-da tehniki howpsuzlyk şertleri boýunça teklipleriň bolmazlygy hem mümkin. Şu sebäplere görä-de, köp ýurt-larda etiketkalar ýörite kanunçylyk esasynda kadalaşdyrylýar. Söwda kärhanalarynda bolsa, satylmak üçin niýetlenen harytlaryň etiketka-larynda olar barada hemme gerek bolan maglumatlaryň we olaryň milli we halkara standartlaryna gabat gelýändigine göz ýetirmek artykmaçlyk edýän däldir.

Belli haryt nyşanlarynyň, etiketkalaryň wagtyň geçmegi bilen köne modaly, könelişen ýaly bolup görünýär we täzelenmegi talap edýär.

Ýurdumyzda döredilen, gurulan ýüzlerçe täze zawodlar, fabrik-ler we beýleki önümçilik kärhanalarynyň köpelmegi bilen, sarp ediş bazarlarynda biziň hususy azyk we azyk däl önümlerimiziň görnüşleriniň giňelmekligi bilen bäsdeşlik emele gelip başlady, bu bolsa harytlar barada mümkin boldugyndan köp maglumatlary berip bilýän, harytlaryň sarp edijileriň ünsüni özüne has köp çeker ýaly es-tetiki taýdan has kämilleşen etiketkaly belgileme usullaryny ulanmak-lygy talap edýär. Häzirki döwürde özümizde öndürilýän azyk haryt-lary bolan: süýt önümleri, alkogolsyz içgileriň örän giň görnüşleri, çakyr zawodlarynyň önümleri we beýlekileri, şeýle-de, azyk däl se-nagat pudaklarymyzyň önümleri (dokma, geýim-aýakgap, haly we başgalar) häzirki döwrüň dünýä ülnülerine gabat gelýän örän özüne çekiji owadan haryt barada mümkin bolan maglumatlaryň köpüsini özünde jemleýän etiketkalar bilen bellemek usuly giňden ulanyl-ýandyr.

Ýokarda umumy görnüşde agzap geçen zatlarymyzy has aýdyňlaşdyryp aýdanymyzda, harytlary belgilemek – bu harytlar ba-rada maglumat we habar beriji häsiýete eýedir. Belgilemek boýunça

etiketkalarda önümiň öndürilen ýeri kärhananyň ady, ulanylýan magsatlary, materiallary, konstruksiýasy, ölçegleri ulanmaklygyň düzgünleri, daşamaklygyň we saklamaklygyň düzgünleri we ş.m. maglumatlar berilýär. Mysal üçin, täze harytlar üçin ony ulanmaklygyň şerti we düzgünleri barada tekliplär örän peýdalydyr ýa-da harydyň hilini saklamak barada teklipler (sintetiki süýümden önümleri ýuwmak we ütüklemek) peýdalydyr. Şeýle-de duýduryş beriji belgileme maglumatlary (önümiň awulydygy, ýangyn howplylygy, portlugy, ýokary we pes temperaturalaryň täsirlerine çydamlylyk derejesi we başgalar) hem örän wajypdyr.

Çylşyrymly tehniki önümleriniň belgileme maglumatlary (telewizorlar, radio kabul ediji apparatlar, sowadyjylar, sagatlar we başgalar) goşmaça pasportlar bilen üpjün edilip, şol önümleriň hyzmat edip bilijilik we kepillendiriji möhletleri görkezilýär. Şeýle-de, pasportda birnäçe tehniki häsiýetnamalar, tertip sany, öndürilen möhletleri we başgalar görkezilýär.

Belgiler hem göni önümiň özüne berlip bilner (metaldan, plastmassadan, çüýşeden önümler bolanda) ýa-da oňa berkidilen ýarlyga (esasy, barlag ýarlyklary bolup bilýärler), etiketkalar, birkalara (ýüküň agramy, ady, salgysy, ýazylan tagta bölegi), mata lentalarynda berlip bilner.

Önümi belgilemekligiň mazmuny hemişelik we belli bir zygyderlilikde üýtgäp hem bilýär, mysal üçin, tapgyrynyň tertip sany hasaba alnanda, önümiň öndürilen möhletleri we ş.m. görkezilende bellik edilýär.

Belgileme haryt baradaky maglumaty alamatlaryň we nyşanlaryň üsti bilen aňladylmagydyr. Özüne berilýän alamatlary, nyşanlara baglylykda belgileme sözleriň, harplaryň, sanlaryň, nyşanlaryň şeýle-de şekilleriň (suratlar, şekiller, grafikalar), göwrüm-giňişleýin (üç ölçegli relýef şekilinde) we birleşdirilen bolup bilýärler.

Harytlaryň görnüşleriniň köpüsi üçin adaty belgilemek maglumatlary bolup aşakdakylar hyzmat edýärler:

- Önüm taýýarlaýjy kärhananyň haryt nyşanynyň şekili;
- Kärhananyň ady we ýerleşýän ýeri;
- Önümiň ady;

- Standartyň ýa-da tehniki şertiň tertip sany;
- Harydyň isleg ödeýiş häsiýetnamalary;
- Öndürilýän möhleti we ş.m.

Zerur bolan mahalynda önümiň hilini saklamak boýunça şertleýin belgileme berilýär.

Eger-de önümleriň käbir görnüşleri üçin daşamak, düşürmek, ýüklemek şertleri aýratyn görkezilen bolsa (aýnadan, keramikadan, çylşyrymly tehniki gurluşy-mehanizmi bolan önümler), onda önümiň daşky gabynda ýa-da gaplamasyna ýörite bellik berýärler, ýagny harydyň häsiýetiniň aýratynlygyny we onuň bilen nähili çemeleşmelidigini görkezýär, mysal üçin, «Agä boluň!», «Aýna», «Togalamak bolmaýar», «Çyglylykdan gorkýar» we ş.m.

Belgilemekligiň hiline onuň maglumat berijilik taraplaryndan başga tehnologiýa, estetiki we ykdysady talaplar hem bildirilýär. Belgileme ilkinji gezekde anyk, jemlenen we ýatda galyjy bolmalydyr.

VIII bap

TÄZE HARYTLARY IŞLÄP TAÝÝARLAMAK, ÖNDÜRMEK WE OLARYŇ ULANYLYŞ MÖHLETI

8.1. Täze harytlary öndürmek

Täze harytlary işläp taýýarlamak marketing işleriniň esasy ugurlarynyň biri bolup durýar. Haryt bazarynda täze harydyň öndürilişi, onuň ulanylýan maksatlaryna baglylykda, zerurlygynyň ýüze çykmagy netijesinde emele gelýär. Täze harydyň döremeginde, marketingiň iki usulyndan ugur almak arkaly çemeleşmek bolýar:

- önüme ugrukdyrylan bazar;
- sarp edijä ugrukdyrylan bazar.

Ulanylýan maksatlary boýunça göz önünde tutulýan harydyň bazardaky assortimentine, hiliniň derejesine, oňa bolan islegiň, talabyň derejesine, özüne düşýän gymmatyna baglylykda marketingiň usullary kesgitlenilýär.

Eger-de göz önüne tutulýan önümiň haryt bazaryndaky köp dür-lüligi, oňa bolan islegiň talabyň ýokary bolmadyk ýagdaýynda, onda marketingiň birinji usulyny ulanmak maksada laýyk bolar. Sebäbi göz önüne tutulýan önümiň görnüşi näçe az bolsa, şonça-da sarp edijiniň islegini kanagatlandyrmak boýunça önümi saýlamaga bolan ähtimallyk derejesi peselýär we önümiň bar bolan görnüşi bilen kanagatlanmaly bolýar. Şeýlelikde, bäsleşigiň pes bolmagy netijesinde, özüniň isleg ödeýiş häsiýetleri boýunça beýlekilerden tapawutlanyp bilýän önümiň «sarp edijisi» öz-özünden aňsat tapylýar. Ýagny bazarda önüme bolan talap, teklipten (hödürlemeden) ýokary bolýar. Netijede, hödürlenýän harydyň sarp edijini özüne çekijiligi ýa-da sarp edijini

tapmak boýunça amala aşyrylmaly marketing işleriniň zerurlygy peselýär. Şeýle bäsleşigiň ýokary bolmadyk ýagdaýynda, önümiň özüne düşýän gymmatyny peseltmekligiň hasabyna girdeji almak mümkinçiligi emele gelýär.

Ulanylýan maksatlary boýunça göz önünde tutulýan önümiň bazarda köp dürlüligi ýeterlik ýokary bolan ýagdaýy, bäsleşigiň ösmegine getirýär we isleg ödeýiş (sarp edijilik) häsiýeti, ýagny hili ýokary bolan önümlere isleg, talap ýokarlanýar. Şeýle ýagdaýda ulanylýan maksatlary boýunça göz önünde tutulýan harydyň söwdasyny ýokarlandyrmak we ýokary girdeji almak maksady bilen, marketingiň ikinji usuly bolan sarp edijä ugrukdyrylan usulyny ulanmaklyk maksada laýyk gelýär. Beýle diýildigi – häzirki döwrüň önümçiliginiň ösen, ýokary tehnologiýasynda we ilatyň (sarp edijileriň) önümlere bolan isleginiň, talabynyň ýokary ösen ýagdaýynda, bäsleşikde üstünlük gazanmak we ýokary islege eýe bolan harytlary döretmek we baha syýasatyny dogry ýöretmek arkaly gazanmak bolar.

Diýmek, ulanylýan maksatlary boýunça göz önünde tutulýan harytlara bolan sarp edijileriň islegini, talabyny doly öwrenip (kesgitläp), harydyň hilini, beýleki özleri bilen bäsdeşlik edýän harytlaryň hilinden bellibir derejede ýokary bolan harytlary öndürilip we satylyş bahasyny bäsleşýän harytlaryňky bilen deň ýa-da o diýen ýokary bolmadyk derejede kesgitlemek arkaly ýokary girdeji almak mümkinçiligi emele gelýär.

Türkmenistanyň geografiki taýdan ýerleşişini, onuň ykdysadyýetiniň we önümçiliginiň ösüş derejesini, çig mal we energetiki mümkinçiliklerini göz önünde tutup, täze harytlary işläp taýýarlamakda aýratyn usullary bilen çemeleşmegiň zerurlygy ýüze çykýar. Şeýle-de azyk däl harytlarynyň aýry-aýry görnüşleri boýunça täze harytlar işlenip taýýarlananda türkmen halkynyň medeni mirasyny, däp-dessuryny, sungatynyň aýratynlyklaryny göz önünde tutup, marketingiň häzirki zaman çemeleşme usullary bilen utgaşdyrylyp amala aşyrmalydyr.

Biziň gelin-gyzlarymyzyň özleriniň geýnişinde eşikleriniň milliligini saklamak endigi, biziň aňymyza, ganymyza siňen milli sazalarymyzy, mukamlarymyzy diňe öz milli saz gurallarymyz bolan du-

tarda, gyjakda, gargy we dilli tüýdüklerimizde çalyň bolýanlygy, biziň ata-babalarymyzdan bäri endik eden esbaplarymyz we gurallarymyz bolan türkmen pyçagy, türkmen pili, türkmeniň şaý-sepleri, haly-palaslary we ş.m. harytlar we önümleriň häzirki zamanyň talaplaryna gabat gelýän täze görnüşleri işlenilip taýýarlanylanda, ýokarda belläp geçişimiz ýaly, hökmany suratda öz milliligimizi saklamak bilen ýerine ýetirilmegi zerurdyr.

Täze harytlary işläp taýýarlamaklygyň esasy ugurlary

Täze harydy işläp taýýarlamaklygyň möhleti umumy görnüşde şu aşakdaky döwürleri (tapgyrlary) öz içine alýar: täze ideýalary (teklipleri) döretmek-oýlap tapmak, teklipleri (ideýalary) saýlap almak, harydyň taslamasyny taýýarlamak, marketingiň esasy ugruny işläp taýýarlamak, önümçilik mümkinçilikleriniň seljerilmesini (analizini) geçirmek, önümiň özüni işläp taýýarlamak, bazar şertlerinde synagdan geçirmek we täjirçilik (sowda) işi arkaly ýerleşdirmek (satmak).

Harytlara bolan islegiň, tehnologiýanyň we bäsdeşligiň çalt üýtgäp durmaklygy kärhananyň ýa-da firmanyň häzirki öndürýän harytlary bilen girdeji alyp, öz-özünü dolandyryp ösüp bilmejekdigi aýdyndyr. Sarp edijileriň zygiderli artýan islegleri we talaplary netijesinde olar has ýokary hilli, kämilleşen harytlaryň döremegine garaşýar. Bäsdeşler bolsa, bu täze harytlar bilen olary üpjün etmek üçin bar güýçlerini goýýarlar. Şol sebäpden hem her bir önümçilik kärhanasynyň ýa-da firmasynyň täze harytlary işläp taýýarlamak boýunça öz maksatnamasy, esasy ugry bolmalydyr.

Kärhana ýa-da firma täze haryda, esasan, iki usul bilen eýe bolup biler:

Birinjiden, özi oýlap tapman, işläp taýýarlaman başga ýerden alyp eýe bolup biler, ýagny durşuna şol harydy öndürýän, firmany satyn almak, şol keseki harydy öndürmäge rugsat edýän patenti ýa-da ygtyýarnamany satyn almak arkaly;

Ikinjiden, özüniň hususy güýjüne daýanyp, ýagny özünde ylmy-barlag we işläp taýýarlaýan bölümleri döretmek arkaly.

Täze harydy işläp taýýarlamagyň barşyna seretsek, onda «täze haryt» diýlende, onuň şu aşakdaky görnüşleriniň:

Birinjiden, ulanylýan maksatlary boýunça özüne meňzeş beýleki harytlardan düýbünden tapawutlanýan;

Ikinjiden, şol bir harydyň kämilleşdirilen görnüşi;

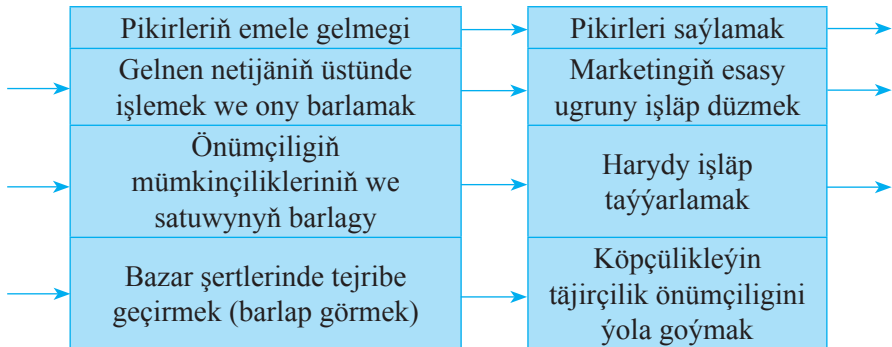
Üçünjiden, häzirki bar bolan görnüşiňiň täzedən üýtgedilip öndürilen görnüşiňiň bardygyny ýatlatmalydyrys.

Bazarda geçirilen barlaglaryň netijesinde şu aşakdaky ýagdaýlar ýüze çykarylypdyr, ýagny hemme hödürlenen täze harytlaryň içinde halkyň sarp edýän harytlarynyň 40%; senagat harytlarynyň bazarynda 20%; hyzmatlar bazarynda 18%-i şowsuzlyga uçrapdyr.

Indi, täze harytlaryň näme sebäplere görä şowsuzlyga uçraýandygynyň sebäplerine seredeliň. Bu sebäpler örän kändir: şol pudaga seredýän ýokary wezipede oturan başlyk özüne oňat ýaraýan pikiri (ideýany), marketing barlaglarynyň ýaramaz netijelerine seretmezden geçirmegi; täze harydy işläp düzmek boýunça pikiriň oňat bolup, ýöne bazaryň gerimine artykmaç nyrh berilmegi, täze haryt emele gelen pikir boýunça kesgitlenilenden başgarak ýasalan bolmagy mümkin, onuň bazarda gaty bir gowy görünmeýänräk ýerde goýlan bolmagy mümkin, reklamany gowy ýola goýup bilmezligi ýa-da has ýokary nyrhdan goýlan bolmagy; kä ýagdaýlarda harydy işläp taýýarlamak üçin çykarylan çykdajylaryň, garaşylýandan has ýokary bolmagy, kä halatlarda bolsa bäsdeşleriň garaşylanlardan hem has güýçlüräk bolmagy mümkin.

Şeýlelikde, kärhananyň önünde iki ýagdaý emele gelýär: bir tarapdan, täze harydy işläp taýýarlamaklygyň zerurlygy; başga bir tarapdan, täze harydyň üstünlige eýe bolup biläýjek mümkinçiliginiň o diýen köp däldigi. Şol sebäpden hem kärhana maksada dogry ugrukdyrylan bolmaly. Mundan başga-da, kärhananyň hünärmenleri – täze harydy öndürijiler, harydy işläp taýýarlamagyň her bir döwründe işi örän ünsli, sünnäläp ýerine ýetirmeli. Täze harydy döretmek boýunça bu işleriň esasy döwürleri şu aşakdaky görnüşde aňladylyp bilner:

Täze harydyň işlenip taýýarlansyňyň esasy döwürleri

Täze pikirleriň (ideýalaryň) emele gelmegi, döremegi

Täze harydy işläp taýýarlamak zerurlygy ýüze çykanyndan soňra, ony döretmekligiň ilkinji döwri, ol barada täze pikirleriň gözleginden başlanýar. Kä halatlarda şeýle pikirler bazaryň özüniň salgı bermegi bilen duýdansyz hem döreyän wagty bolýar. Islendik kärhana täze harytlary döretmekligiň üstünde hemişe işlemelidir we olar barada täze pikirleriň hemişe gözleginde bolmalydyr. Şeýle-de, kärhana özüniň önümçiliginiň aýratynlygyna baglylykda nähili täze harydyň üstünde işlemelidigini we haýsy bazar üçin şol harydy taýýarlamaýdygyna dogry düşünmelidir. Eger-de şeýle edilmese, onda emele gelen täze pikirleriň netijesinde tassyklanylmaga çenli birnäçe çykdaýy edilip taýýarlanylýan täze dörediljek harydyň, ýokary ýolbaşçylyk edýän gurama ýa-da ministrlük tarapyndan inkär edilmegi mümkindir. Sebäbi ýokary ýolbaşçy guramanyň, seniň hödürleýän täze harydyň seniň önümçiligiň aýratynlygyna ýa-da ulgamyna degişli däl diýilmegi hem ahmaldyr.

Kärhana ýa-da firma täze harydy işläp taýýarlamaýyň üstünde işlände, ol şol döretjek täze harydyň kömegi bilen nämä ymtlýandygyny dogry kesgitlemelidir (köp pul girdejisini almak; bazaryň bellibir bölegini eýelemek ýa-da başga maksatlar). Kärhana şol bel-

li bir döwür üçin niýetlän maksatlary boýunça özüne gabat gelýän beýleki harytlardan düýbünden tapawutlanýan täze bir harydy ýa-da ozalky bar bolan harytlaryň kämilleşdirilen täze görnüşini ýa-da bolmasa beýleki bäsdeşleriň harytlaryna meňzeş, ýöne hili boýunça tapawutlanýan harytlaryň üstünde işlemekçimi, şony dogry bilmelidir. Täze harydy döretmek üçin tagallalaryň birnäçe çeşmeleri bardyr. Olardan iň oňady sarp edijilerdir. Sarp edijilerden sorag geçirmek, olaryň üýşüp harytlar barada edýän maslahatlary, olardan gelýän hatlar we şikaýatlar boýunça olaryň harytlara bolan zerurlygyny, isleglerini bilip bolýar. Beýleki çeşmeleriniň biri alymlardyr. Sebäbi olar täze häsiýetli materiallary döredip ýa-da gözlöp tapmak bilen öňkülerden düýbünden tapawutlanýan ýa-da has kämilleşen täze harytlary döredip bilýärler. Bulardan başga-da, kärhana ýa-da firma beýleki bäsdeşleriniň has özüne çekiji harytlary bilen yzygiderli tanyşyp durmalydyrlar. Ýene-de bir ideýalaryň çeşmeleriniň biri söwda işgärleri we arada durýan firmanyň dellallarydyr. Sebäbi olar her gün alyjylar bilen duşuşyp durýarlar. Pikirleri beriji beýleki çeşmelere oýlap tapyjylar, patent ynanylanlar, ylmy laboratorýalar, senagat ulgamyndaky dolandyryş meselesi boýunça konsultantlar, reklama agentleri, marketing barlagy boýunça firmalar, pudagara neşir degişlidir.

Pikirleri saýlamak. Pikirleri emele getirmek boýunça alnyp barylýan işleriň esasy maksady – mümkin boldugyndan olaryň köp sanyny emele getirmekten ybaratdyr. Soňky döwürleriň maksady bolsa bu sany azaltmakdyr. Bu ugurdaky ilkinji ädim pikirleri saýlamakdyr.

Pikirleri saýlamaklygyň maksady – mümkin boldugyndan çalt gerekmejek ideýalary ýüze çykarmakdan we aýryp taşlamakdan ybaratdyr.

Kärhanalaryň köpüsinde pikiri oýlap tapyjylar täze haryt döretmek boýunça pikirleri ýörüte blankalarda hat görnüşde ýazyp beýan edýärler we soňra täze harytlar boýunça komissiýanyň seretmegine berilýär. Şeýle hödürlemede haryt barada maglumat, maksat tutulýan bazary we bäsdeşleri, bazaryň ölçegleri barada o diýen takyk bolmasa-da çaklama, harydyň nyrhy, täze harydy döretmek üçin işiň nyrhy we dowamlylygy, önümçiliginiň nyrhy we girdejisiniň mukdary ba-

rada maglumatlar bolýar. Haçanda pikir oňat maksadalaýyk bolanda ol belli bir kärhana üçin gabat gelyärmi, ýagny onuň maksatlary bilen we serişdeleri bilen oňat ylalaşýarlarmy? Şol sebäpden hem kärhanalarda ýa-da firmalarda pikirleri nyrh goýmak we olary saýlamak boýunça ýörite ugurlary işläp düzýärler.

Saýlanan netijeleriň üstünde işlemek we ony barlamak.

Pikirleriň içinde saýlanyp alnan pikiri täze dörediljek haryda has ýakyn gabat geler ýaly, harydy has aýdyňrak ýagdaýda göz önüne getirip bolar ýaly, derejede onuň üstünde işlemeli bolýar.

Bu ýerde täze haryt baradaky umumy pikiri has aýdyň göz önüne getirmäni we harydyň bellibir görnüşini sarp edijiniň doly göz önüne getirip biler ýaly derejede işlemekligini biri-birinden tapawutlandyrmaly.

Haryt barada gelnen pikiriň üstünde işlemek.

Mysal üçin, telewizor öndürýän kärhana «ýarym geçiriji elementleri» ulanmak arkaly täze telewizorlary (täze harydy) öndürmeklige başlamakçy bolýar. Ol telewizor öňki çyraly telewizorlardan elektrik energiýasyny az sarp edýänligi, agramynyň ýeňilligi, uzak wagtlaýan ulanyp bolýandygy, görkezij hiliniň ýokarylygy, ykjamlygy bilen tapawutlanýar.

Bu haryt barada pikir, ýöne sarp ediji haryt baradaky umumy pikiri satyn almaýar. Olar haryt baradaky has aýdyň pikiri satyn alýarlar. Marketing boýunça işleýän hünärmeniň wezipesi mümkin bolup biläýjek haryt baradaky pikirleriň birnäçesini işläp taýýarlamakdan we olary deňeşdirmek arkaly iň özüne çekýänlerine nyrh bermäni we olaryň içinden iň gowusyny saýlamany başarmalydyr.

Ýarym geçirijili telewizorlar baradaky pikirler şu aşakdakylar ýaly bolup bilerler:

1-nji pikir. Ýarym geçirijili telewizor elektrik energiýasyny iki esedenem köp tygşytlaýar, göwresiniň ykjamlygy; agramynyň ýeňilligi ony öýüň içiniň beýleki goşlary (interýeri) bilen kybaplaşdyryp ulanmaga mümkinçilik berýär; uzak möhletlilik we ýokary hilli ses çykarýar we görkezij bilijiligi bilen tapawutlanýar.

2-nji pikir. Ýokary hilli görkezij bilijilik ukyby bolan ýarym geçirijili telewizor energiýany az harç edýänligi we uzak möhletlilik

üçin çyraly telewizorlardan ykdysady taýdan has tygşytlý we amatlydyr.

3-nji pikir. Ýarym geçirijili telewizor özüniň göwrüminiň ykjamlygy, agramynyň ýeňilligi sebäpli olary has kiçi ölçeglerde-de (ekranynyň diagonaly boýunça) ýasamak mümkinçiligi olary gezençlere çykylanda, ýörüşlerde, syýahat döwründe-de ulanmaga has amatlydyr.

4-nji pikir. Ýarym geçiriji telewizor-goşmaça uly göwrümlü agramly we ses edýän naprýaženiýäni sazlaýjylary (stabilizator) ulanmakdan halasdyr. Olar gyzgynlyk bölüp çykarmaýar we ýokary hilli ses çykaryş we görkezij ukyby bilen adamyň psihofiziologiki ýagdaýlaryna oňaýly täsir edýär.

Täze haryt barada gelnen pikiri barlamak

Haryt barada gelnen pikirleri barlamak diýlende göz önünde tutulýan sarp edijileriň toparynyň önünde hemme işlenilip düzülen pikirleriň açylyp görkezilmegi we olaryň gelen netijelerini kesgitlemek. Mysal üçin, 1-nji pikiriň işlenişiniň netijesi.

Ykdysady taýdan tygşytlý, dürli şertlerde ulanmaga amatly, ýokary ses çykaryp bilijilik we görkezij bilijilik ukyby bolan ýarym geçirijili telewizor.

Sarp edijilerden ýokardaky pikir barada özleriniň nukdaý nazarlaryny şu aşakdaky soraglara jogap bermek arkaly aňlatmaklaryny haýyş etmeli:

1. Täze ýarym geçirijili telewizor baradaky pikir size düşnüklemi?
2. Beýleki telewizorlar bilen deňeşdirilende täze telewizoryň göze görnüp duran amatlylyklaryny duýýarsyňyzy?
3. Siziň pikiriňiňize täze telewizor barada aýdylan pikirleri dogry, takyk diýip hasaplaýarsyňyzy?
4. Täze telewizor siziň haýsy hem bolsa bir zerurlygyňyzy kanagatlandyryp biler öýdýäňizmi?
5. Siziň pikiriňiňize täze telewizoryň dürli häsiýetlerini nähili görnüşde kämilleşdirip bolar?

6. Satyn almak baradaky gelnen netijä kimler gatnaşyp biljek? Kim şu täze telewizory ulanjak?
7. Siziň pikiriňizçe täze telewizoryň nyrhy näçeräk bolsa gowy bolar.
8. Siz täze telewizory satyn alardyňyzmy? (hawa; ähtimal; ähtimal ýok; ýok).

Sarp edijileriň ýokardaky soraglara jogaplary kärhana, gelnen pikirleriň haýsysynyň (wariantynyň) has özüne çekijidigini kesgitlemäge kömek eder. Ýöne berlen jogaplar boýunça çykarylan netijeler diňe ugrukdyryjy häsiýete eýedir, sebäbi adamlar hemme aýdýan zatlaryny durmuşa geçirip durmaýarlar.

Marketingiň esasy ugruny işläp taýýarlamak

Goý, sarp edijileriň soraglara beren jogaplary esasynda 1-nji pikir hemmesinden ýokary netijä eýe boldy diýeliň.

Indi belli bir ýarym geçiriji telewizor üçin marketingiň esasy ugrunyň başdaky görnüşini işläp taýýarlamaly. Marketingiň esasy ugrunyň beýan edilmesi, esasan, üç bölekden ybaratdyr.

Birinji bölekde maksat bazaryň ululygy, gurluşy we ýagdaýy, şeýle-de satuwynyň möçberiniň görkezijileri, bazar paýy we ýakyn geljekdäki ýyllarda alyp bolaýjak girdejsi barada maglumat taýýarlanylýar.

Ikinji bölekde täze harydyň mümkin bolup biläýjek nyrhy barada, onuň paýlanyşyna bolan umumy çemeleşme we birinji ýylyň dowamyndaky marketing işlerine sarp edilen çykdajynyň düzümi barada umumy maglumat berilýär.

Marketingiň esasy ugrunyň beýan edilmesiniň üçünji böleginde satuwynyň we girdejisiniň, şeýle-de marketingiň kompleksine (hemme taraplylygy) uzak wagtlylyk çemeleşmekligiň görkezijileriniň gelejekki maksatlary açyp görkezilýär.

Önümçiligiň mümkinçilikleriniň we satuwynyň barlagy

Harydyň pikire we marketingiň esasy ugruna görä netije kabul edileninden soňra, ýolbaşçy guramalar teklipleriň işjeň özüne çekijiligine-nyrh goýmaklyga girişýär. Munuň üçin hökmany suratda harydyň satuwynyň, çykdajylarynyň we girdeýjileriniň bellenen barlag görkezijilerine seljeriş geçirmeli. Bu kärhananyň maksatlaryna gabat geliş derejesine göz ýetirmek üçin wajypdyr. Eger-de seljeriş (barlagyň) netijeleri kanagatlanarly bolsa, onda täze harydy gönüden-göni işläp taýýarlamak döwrüne başlamak bolar.

Harydy işläp taýýarlamak

Eger-de haryt baradaky gellen netije onuň önümçiliginiň we satuwynyň mümkinçiliginiň barlag döwürlerinden üstünlikli geçen bolsa, onda ylmy-tehniki we tejribe konstruktorçylyk işläp taýýarlamak döwri başlanýar. Şu soňky döwre çenli haryt barada ýazgy görnüşinde, suratlaryň üsti bilen ýa-da haryda meňzeşligi boýunça belli derejede ýakynlaşan sudury (maketi) arkaly beýan etmeklik amala aşyryldy. Harydy işläp taýýarlamak döwründe haryt baradaky pikiriň, ony işläp taýýar önümiň derejesine çenli ýetirmekde amatlylyk, tehniki we söwda nukdaýnazarlary boýunça gabat gelýärmä diýen soraga jogap berler.

Ylmy barlag we işläp taýýarlamak bölümi haryt baradaky pikiri garaşylýan täze harydyň şu aşakdaky ölçegleri boýunça fiziki taýdan amala aşyrylmagynyň bir ýa-da birnäçe görnüşlerini döredýär:

1. Sarp edişi haryt baradaky pikirde beýan edilen esasy häsiýetleriň hemmesi onda jemlenen diýip kabul edýär;
2. Ol adaty şertlerde ulanylanda howpsuz we ygtybarlydyr;
3. Onuň özüne düşýän gymmaty smetada taslanan önümçilik çykdajysyndan geçmeýär diýiligidir.

Dörediljek täze harydyň barlag nusgasyny taýýar önüme çenli gutarnykly amala aşyrmak üçin birnäçe gün, hepde, aýlar, kä halatlarda ýyllar gerek bolýar.

Täze haryt, harytlara mahsus bolan hemme isleg ödeýiş häsiýetlerine eýe bolmalydyr. Biziň mysalymyzda ýarym geçiriji telewizor sarp edijide özi barada oňat pikiri, islegi döretmelidir, ýagny oňat ýerine ýetirilen, howpsuz, ygtybarly haryt hökmünde özünü tanatmalydyr.

Haçanda täze harydyň barlag nusgasy taýýar bolandan soň ony barlagdan geçirmeli. Täze harydyň isleg ödeýiş häsiýetleriniň ýokary derejededigine oňat göz ýetirmek üçin onuň barlag nusgasyny hem laboratoriya şertlerinde hem-de ulanylyş şertlerinde barlagdan geçirmeli.

Bazar şertlerinde tejribe (barlag) geçirmek

Sarp edijiler tarapyndan barlag nusgasynyň isleg ödeýiş häsiýetleri boýunça synaglar üstünlikli geçenden soňra, kärhana täze döredilen harydyň uly bolmadyk tapgyryny öndürýär we bazar şertlerinde barlagdan geçirýär. Şeýlelikde, bu döwürde haryt we marketing maksatnamasy dellalaryň we sarp edijileriň olara bolan garaýşlaryny, isleg ödeýiş häsiýetlerini, harytlary täzedan satyp boljaklygy, bazar ölçeginiň kesgitlenilişi boýunça anyklanylýar.

Bazar şertlerinde barlamagyň usullary harydyň görnüşine görä anyklanylýar we sazlanýlar.

Köpçülikleýin täjirçilik önümçiligini ýola goýmak

Täze haryt bilen bazar şertlerinde geçirilen barlaglar kärhananyň ýolbaşçysyna täze harydy öndürmekligiň maksada laýyklygy barada gytarnykly netijä gelmekligine mümkinçilik berýär. Eger-de kärhana täjirçilik önümçiligini ýola goýsa, onda oňa uly çykdajylary etmek garaşýar. Sebäbi bu ýagdaýda giden önümçilik toplumyny öz güýjüň bilen gurmak ýa-da ony satyn almak zerurlygy döreýär. Bulardan başga-da 1-nji ýylyň dowamynda reklama işlerini we satuwy goldamak, höweslendirmek işlerine-de çykdajylar etmeli bolar.

Haçan-da kärhana täze döredilen haryt bilen bazara çykanda ol ony haçan, nirede, kime we nähili hödürlemelidigini kesgitlemelidir.

Haçan? Kärhananyň ilkinji wezipesi täze harydy bazara öz wagtynda çykarmakdan ybarat. Eger-de täze haryt kärhananyň beýleki harytlarynyň satuwyna päsgel berse, onda gowusy täze harydyň

önümçiligini bes etmeli. Eger-de täze harydyň guralyşyna haýsy hem bolsa bir täzelik girizmek üçin wagt we serişde gerek bolsa, onda kärhananyň täze harydy soňky ýyl bazara çykarmagy mümkin. Şeýle-de kärhanada ykdysady tarapdan durnuklylyk bolmadyk ýagdaýynda ol täze haryt bilen bazara çykmaklygy wagytlaýyn togtatmaly bolar.

Nirede? Kärhana täze döreden harydy bir ýerdäki bazara çykmalymy ýa-da belli bir sebitiň bazarlaryna, ýa-da birnäçe sebitara bazarlara ýa-da bolmasa umumy ýurt möçberindäki bazara, ýa-da halkara möçberindäki bazarlara çykmalymy, şony dogry çözmelidir. Hemme kärhanalara we firmalara özüniň uniwersallylygy, serişdeleriniň ýetmezligi, mümkinçilikleri boýunça täze harydy bilen bir bada umumy ýurt möçberindäki bazarlara çykmak başartmaýar. Adatça, olar wagtlaýyn grafik esasynda bazary yzygiderli eýelemekligi amala aşyrýarlar. O diýen uly bolmadyk kärhanalar ýa-da firmalar ilki özüne has ýakyn bolan bir şäheriň bazaryna öz harydy bilen çykýar. Soňra ol ýuwaş-ýuwaşdan beýleki şäheriňem bazarlaryny eýeläp başlaýarlar.

Kime? Kärhana ýa-da firma täze harydy bilen bazary yzygiderli eýeleýän döwründe özüne has amatly sarp edijileri saýlap almalydyr we satuwa itergi berjek, şol sarp edijilere bil baglamalydyrlar.

Nähili? Kärhana harydyny bazara yzygiderli çykarmak üçin hökmany suratda öz meýilnamasyny işläp düzmelidir. Dürli marketing toplumyny we beýleki geçirilmeli işleriň sanawyny düzmelidir. Her bir täze bazar üçin kärhana aýratyn marketingiň meýilnamasyny işläp düzmelidir.

8.2. Bazarda harytlaryň ýagdaýy we ony kesgitlemegiň syýasaty hem-de onuň ýaşayyş döwri

Önümiň bazardaky ýagdaýyny kesgitlemek diýmek, özüň ol baradaky teklibi sarp edijileriň ony özüne kabul edip alyjylygyny, isleglerini, bäsdeşligi, beýleki kärhanalaryň önümlerini we daşky gurşawda bolyp geçýän üýtgeşmeleri göz önüne tutmak we baglanyşdyrmak bilen amala aşyrmaklygy aňladýar.

Sarp edijileriň özüne kabul edip alyjylygy – bu olaryň kärhananyň önümi we olaryň bäsdeşleri baradaky göz önüne getirmeleridir.

Sarp edijileriň islegleri – bu önümiň özlerine degişli bolmak bilen sarp edijileriň önümde görmek isleýän zatlary, ýagny ideal düşünjeleri.

Önümiň başdeşlik ýagdaýy bolanda – sarp edijileriň bu kärhanany (firmany) onuň bäsdeşleri bilen deňeşdireniňde oňositel göz önüne getirip bilijiligini aňladýar.

Kärhananyň önümleriniň ýagdaýy şol bir haryt toparlarynyň köp dürlüliginiň çäginde, sarp edijiler tarapyndan kärhananyň dürli söwda nyşanlaryny özüne kabul edip bilijiligini we nyşanlaryň özara gatnaşyklaryny görkezýär. Şeýle-de kärhana daşky gurşawda bolup geçýän üýtgeşmeleri – (bu kärhananyň önümleriniň sarp edijiler tarapyndan oňat hasaplanyp kabul edilmegine täsir edýär) hem elmydama gözegçilikde saklanmalydyr. Bu üýtgeşmelere: täze önümiň bäsdeşleri, sarp edijileriň görnüşiniň, esasy ugrynyň üýtgäp durmagy, täze tehnologiýalaryň döredilmegi, köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde harajatlaryň ýeterlikligi barada negatiw (ýalňyş, ters) maglumatlaryň berilmegi degişlidir.

Eger-de biz öz ýurdumyzyň ýeňil senagaty kärhanalarynyň önümleriniň mysalynda olaryň öz bazarlarymyzdaky ýagdaýyny seljersek, onda edil häzirki döwürde olaryň bazardaky ýagdaýynyň kesgitleşiniň ýokarda agzalan kanunlara doly gabat gelmeýändigini görmek bolar. Häzirki döwürüň ýokary tehnologiýasy esasynda öndürilýän, hili boýunça dünýä ölçegine doly gabat gelýän dünýä belli ýokary hilli pagta süýümimizden öndürilýän dokma önümleri dünýä bazarlarynda örän ýokary islege eýedirler. Esasanam muny Saparmyrat Türkmenbaýy adyndaky türkmen-türk egirme dokma toplumynyň mysalynda has aýdyň görmek bolar. Bu kärhananyň öndürýän önümleriniň esasy bölegi Amerikanyň Birleşen Ştatlaryna we Kanada ýaly ykdysady we senagat taýdan ösen ýurtlara eksport edilýär. Eger-de bu kärhana özüniň öndürýän önümleriniň köp bölegini biziň öz içerki bazarlarymyzda ýerleşdirse (satsa), onda ol özüni ödäp bilmeýär. Sebäbi bu kärhananyň önümleriniň özüne düşýän gymmatynyň ýokary bolandygy sebäpli, dünýä nyrlaryna gabat gel-

ýän nyrhdan satmaly bolýar. Biziň bazarlarymyzyň sarp edijileriniň satyn alyp bilijilik ukyplarynyň dünýä nyrhlaryndan entek bellibir derejede pesligi sebäpli, bu kärhananyň önümleri bilen bäsdeşlik döwür ýaly derejede içerki bazarlarymyzy üpjün etmek mümkinçiligi entek pesdir.

Elmydama öz halkynyň durmuş-ykdysady ýagdaýynyň aladasyn-da bolan merhemetli Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow: «Biziň özümizde öndürilýän önümlerimizden ilkinji nobatda, öz halkymyz peýdalanmalydygyny göz önünde tutup, arassa pagtadan öndürilýän, dünýä ölçeglerine hili boýunça gabat gelýän, ýokary hilli önümleriň belli bir mukdary (döwletiň hasabyna) öz içerki bazarlarymyza çykarmak bilen, halkymyzyň zähmet haklarynyň satyn alyp bilijilik mümkinçiliklerinden hem has pes bolan nyrhlarda satylýar»-diýip jaýdar belledi.

Haryt syýasaty

Marketingi dolandyryjy harytlary öndürmek barada karara gelende, hökmany suratda hemme hereket edýän kanunlara we kararlara esaslanmaly. Esasy üns bermeli döwürlere bolsa şu aşakdakylar degişlidir.

- 1. Täze harytlaryň goşulmagy we köneleriň aýrylmagy.** Köne harytlaryň satuwdan aýrylmagy baradaky çözüti kärhananyň öz haryt üpjün edijileri, dellallary we müşderileri bilen tassyklap hukuk borçlaryny hasaba almak bilen amala aşyrmalydyrlar.
- 2. Patent hukuklaryny goramak.** Täze harytlary işläp taýýarlamakda (döretmekde) kärhana ýa-da firma paý kanunçylygy baradaky düzgüne boýun egmelidir. Önümçilik kärhanasy ýa-da firmanyň harytlaryna meňzeş bolan harytlary öndürmäge rugsat berilmeýär.
- 3. Harytlaryň hili we howpsuzlygy.** Her bir önümçilik kärhanasy, goý, ol geým – aýakgap, medeni-durmuş we hojalyk harytlaryny öndürýän bolsun, olar öz önümleriniň hili we howpsuzlygy baradaky kanunçylyk düzgünlerine doly

boýun bolmaga borçly bolmalydyrlar. Mysal üçin, ýmit we içgiler üçin niýetlenen gap-gaçlar öndürilende adamyň organizmi üçin howply bolan sink ýaly elementleriň bolmagyna rugsat edilýän däldir (sink bilen örtülen gaplar). Mata, himiki elementler, awtomobil oýunjaklar, dermanlar we ş.m. harytlar öndürilende bularyň önümçiligine degişli howpsuzlygyň kadalary barada kanun kabul edilendir. Islendik hil we howpsuzlyk tarapdan pes bolan harydy ulanylyp zyýan çeken sarp ediji, şol harydy öndürijä ýa-da dellala garşy sud işini gozgamaga haklydyr.

- 4. Önümiň hiliniň kepilligi.** Öndürijileriň köpüsi özleriniň önümleriniň ýokary hilliligini kepillendirmek we sarp edijileri ynanýrmak maksady bilen, degişli hat üsti bilen, kepilliknama hödürleýär. Şeýle kepilliknamalar haryt ulanylyp başlandan soňra önuň hiline bellibir wagtyň dowamynda onuň öz funksiýasynyň (ýerine ýetirmeli wezipesini) hatardan çykmazlygyna güwä geçýär we eger-de şol bellenen wagtyň dowamynda önüm hatardan çyksa ýa-da öz wezipesini doly ýerine ýetirip bilmese, onda kärhana kepilliknamada görkezilen şerte görä bejeriş işleri üçin pul almazdan ony muft amala aşyrýar ýa-da täzesini çalşyp berýär, kä ýagdaýlarda bolsa puluny yzyna berýär.

Önümiň dolanyşykdaky aýlanyşy

Önümiň dolanyşykdaky aýlanyşy (sikli) – bu önümiň bazara gelen wagtyndan tä ondan aýrylýança satuwyny, girdejisini, sarp edijileri, bäsdeşlerini we marketinginiň baş (umumy) taslamasyny ýazyp beýan etmäge (aýdyňlaşdyrmaga) synanyşmagyň jemleýji netijä gelmegidir.

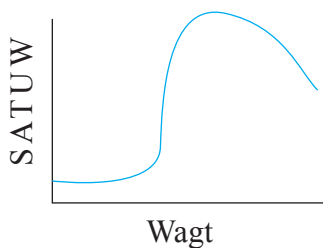
Marketing boýunça hünärmenler harydyň dolanyşykdaky aýlanyşy bilen şu aşkdaky sebäplere görä gyzyklanýarlar. **Birinjiden**, birnäçe marketing hünärmenleri harydyň ýaşayşy öňki döwürlere serediniňde has gysgaldy diýip hasaplaýarlar. **Ikinjiden**, täze önüm ösýän maýa goýumlaryny talap edýär. **Üçünjiden**, bu konsepsiýa marketing

hünärmenine sarp edijileriň islegleriniň üýtgemegini, bäsdeşlerini we satmak boýunça kanallaryny we degişlilikde marketing meýilnamasyna uýgunlaşmaga mümkinçilik döredýär. **Dördünjiden**, ýaşaýyş döwri marketing hünärmenine haryt assortimentini (görnüşlerini) aýyl-saýyl etmäge (firmanyň hödür edýän); köp kärhanalar özleriniň önümçiliklerinde täze, ösýän we ýetişen harytlaryň hutma-hutlygy boýunça gabatlaşmagyny gazanmaga ymtylýarlar.

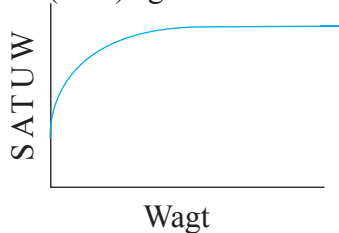
Önümleriň ýaşaýyş döwrüniň konsepsiyasyny önümiň görnüşine (sagat), tipine (kwars sagady) we söwda nyşanyny («seýko» firmasynyň kwars sagady) görä ulanyp bolar. Bularyň içinde önümiň görnüşü onuň ýaşaýyş döwrüni has oňat yzarlap biler.

Harytlaryň ýaşaýyş döwrüniň görnüşleri – özüniň dowamlylygy, şeýle-de görnüşü boýunça biri-birinden güýçli tapawutlanýarlar. Muny 5-nji çyzgyda görmek bolar.

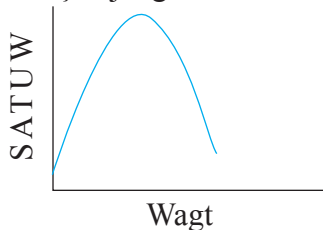
A. Adaty

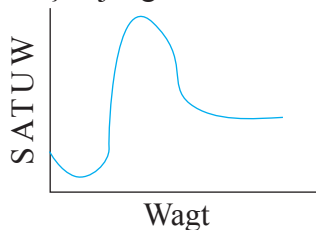
B. Öňden gelyän düýpli (bum) egrisi

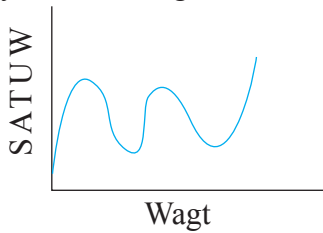
Ç. Özüne ünsi çekiji egrisi

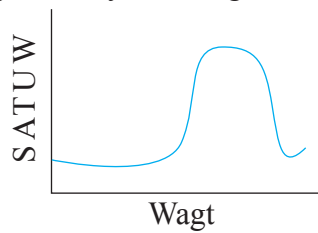
D. Dowamly ünsi çekiji egrisi

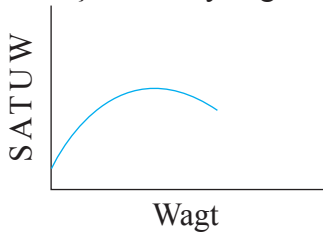
E. Döwürleýin
ýa-da moda egrisi

F. Täzeden döreýiş
ýa-da küýsemek egrisi

G. Başa barmadyk egrisi

**5-nji çyzgy. Harytlaryň aýry-aýry
dolanysykdaky aýlanysygynyň görnüşleri**

5-nji (A) suratdaky A. Adaty egriden görnüşi ýaly, harydyň satuwynyň başdaky ýagdaýyny we satuwyň aşak düşişini görmek bolýar. B. Klassyky egri adatdan daşary, belli harydyň uzak wagtyň dowamyndaky durnukly satuwyny görkezýär. Ç. Gyzyklanma grafigi harydyň çalt ýokary islege eýe bolşuny we şonuň ýaly hem çalt oňa bolan islegiň aşak gaçmasyny görkezýär. D. Dowamly gyzyklanma egrisi haryda bolan islegiň çalt ösüp, soňra belli derejä çenli peselip, şol derejäniň uzak wagtlaý saklanýandygyny, oňa bolan islegiň doly ýok bolman bellibir döwre çenli uzak wagtlaý saklanýandygyny aňladýar. E. Döwürleýin egri ýa-da moda egrisi – bu harytlaryň olara bolan isleglere baglylykda satuwynyň belli bir derejä ýeteninden soňra ýylyň dowamyndaky pasyllaryň ýa-da modanyň üýtgemegine baglylykda satuwyň üýtgemegini aňladýar. F. Täzeden döreýiş ýa-da nastolgiýa egrisi – harydyň, oňa bolan islegiň ýok bolup giden ýaly bolup görünmegine garamazdan ýene-de onuň satuwynyň gowulan-

mak ýagdaýyny görkezýär. G. Başa barmadyk egri – bu täze döredilen önümiň hiç hili islege eýe bolmandygyny görkezýär.

Haryt dolanşygynyň tapgyrlary we onuň häsiýetnamalary 5-nji çyzygyda we 6-njy tablisada berlendir we olaryň dolanşygynda hemme pudaklaryň işleýşi görkezilendir. Aýry alnan kärhana ýa-da firma üçin belli bir maksatlaryna, serişdelerine, marketing taslamalaryna, ýerleşişlerine, bäsdeşlik gurşawyna, üstünligiň derejesine we özleşdirilişi tapgyryna baglylykda haryt dolanşygynyň tapgyrlary pudaklaýyn kärhanalaryňkydan tapawutlanmaklary mümkindir.

Özleşdiriş tapgyryndaky maksat – täze haryt üçin bazary döretmekdir. Satuwyň ösüş derejesi önümdäki täzelige we ony sarp edijiniň nä derejede işleýändigine baglydyr. Önümde uly täzelik girizeniňden, ony kämilleşdirmek önümiň satuwyny has çaltlandyryp biler. Bu tapgyrda bir ýa-da iki firma bazara çykar we bäsdeşlik çäkli bolýar. Önümçiligiň we marketinginiň çykdajysynyň ýokary bolany sebäpli, önüm birligine düşýän girdeji peselýär. Ilkinji sarp edijiler – täzelikçiler, şeýle çykdajyny çykaryp bilerler, sebäbi olar töwekgelçilik etmek bilen, ilkinji alyjylar hökmünde lezzet alýarlar. Ýönekeý belli harytlar (mysal üçin, çay kâseleri) üçin satuw giňdir; emma gowusyndan – gowusyň isleýän sarp edijiler üçin niýetlenen harytlaryň (mysal üçin, altyndan ýasalan çay çemçejikleri) satuwy o diýen ýokary däl. Önüme we sarp ediş bazaryny saýlamaklyga baglylykda firma ýokary nyrlardan ýa-da köpçülikleýin bazaryň pes nyrlaryndan başlap biler.

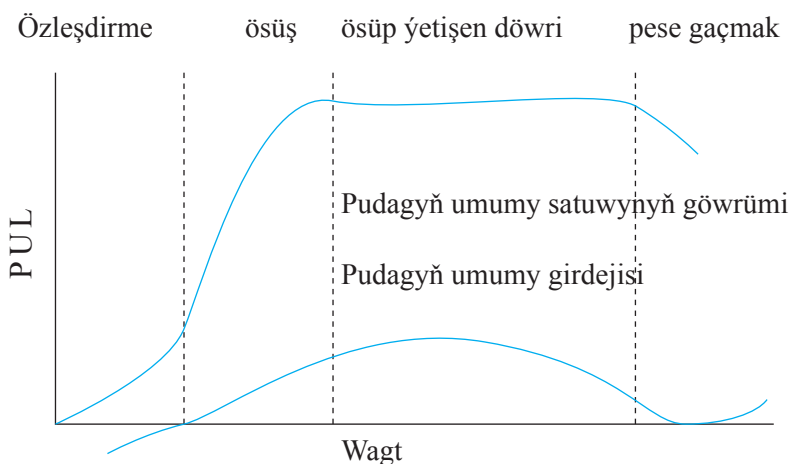
Ösüş döwründe marketing maksady – satuwy we elýeterli kämilleşdirilen önümleriň jemlenmesini giňeltmekden ybarat. Bol mümkinçilikleri bolan, ýokary düşewüntli bazara ýene-de birnäçe firmalar aralaşýar we pudaklaýyn satuw çalt ösýär. Şeýle bazarlaryň otnositel girdeýjisi ýokary, sebäbi az sanly firmalaryň isleg ödeýiş hasiýetleri boýunça tapawutlanýan önümlerini bu baý bazar arkaýyn satyn alyp bilýär. Ösýän bazara aralaşmak maksady bilen, öňki harytlaryň kämilleşdirilen görnüşleri teklip edilýär, satuw giňelýär, nyrlaryň üýtge me aralary emele gelýär we köpçülikleýin ynandyryjy reklama ulanylýar.

Harydýň adaty dolanyşygynyň häsiýetnamasy

Häsiýet namalar	Haryt dolanyşygynyň basgançaklary (etapy)			
	Özleşdirmek	Ösüşi	Ösüp ýeten ýagdaýy	Pese gaçmak
1	2	3	4	5
Marketingiň maksatlary	Jemgyýetçilik pikirini emele getiriji adamlary we täzelikçileri täze haryda çekmek	Satuwy giňeltmek we assortiment toparlar	Tapawutlanyan artykmaçlyklary goldamak	Gysgaltmak Janlandyrmak Bes etmek
Pudaklaýyn satuw	Ösüş	Çalt ösüş	Durnuklylyk	Gysgaltmak
Bäsdeşlik	Düýbünden ýok ýa-da az mukdarda	Birnäçe	Güýçli	Köp däl
Pudakdaky girdejiler	Otrisetel	Ösýän	Gysgalýan	Gysgalýan
Girdejileriň paýy	Pes	Ýokary	Gysgalýan	Gysgalýan

1	2	3	4	5
Sarp edijiler	Täzelikçiler	Gurply adamlaryň köpçülikleýin bazary	Köpçülikleýin bazar	Konserwatorlar (köneçiller)
Haryt assortimenti	Bir asyl nusgasy	Assortimentiniň artýan sany	Doly assortiment topary	Iň ýokary isleg bildirilýän harytlar
Satuw	Haryda bagly	Söwda nokatlarynyň artýan sany	Söwda nokatlarynyň artýan sany	Söwda nokatlarynyň kemelýän sany
Nyrh emele gelmegi	Haryda bagly	Nyrhlaryň giň aralykda üýtgemegi	Doly nyrh ugry	Aýratyn nyrhlar
Herekete getirmeklik	Habar bermek arkaly	Ynandyrmak	Bäsdeşlik	Habar bermek arkaly

Haryda bolan islegiň ösüp ýetişen ýagdaýynda kärhana ýa-da firma onuň tapawutlanýan artykmaçlygyny mümkin boldugyndan uzak wagtlap saklamaga çalyşýarlar (ýagny pes nyrh, ýokary hil we giň güwä geçilmeler). Pudaklaýyn satuw, bazarda harydyň köpelmek derejesine baglylykda durnukly ýagdaýa eýe bolýar, entek bar bolan ep-esli islegi peýdalanmak maksady bilen, köp firmalar bazara aralaşýarlar. Bäsdeşlik iň ýokary derejesine baryp ýetýär. Netijede, umuman pudaklar boýunça girdeji azalýar, sebäbi harytlaryň (önümleriň) nyrry aşaklap baslaýar. Bu döwürde harytlaryň herekete getirilmesi örän ýokary bäsdeşlik ýagdaýyna eýe bolýar.

6-njy çyzgy. Harydyň adaty ösüş döwri

Pese geçmek döwründe firmanyň ýa-da kärhananyň hereketiniň üç sany mümkin bolan (alternatiw) ugry bardyr. **Birinjiden**, öndürilýän önümiň mukdaryny azaltmak bilen marketingiň maksatnamasyny gysgaltmak; söwda nokatlaryny azaltmak; **ikinjiden** önümi janlandyrmak (onuň bazardaky ýagdaýyny üýtgetmek – gaplama, ýa-da başga satuw usulyny ulanyp); **üçinjiden**, önümiň öndürilişini bes etmek. Bu tapgyrda sarp edijileriň azalmagy bilen satuw peselýär we firmalaryň köpüsi bazardan çykyp gidýärler. Harydyň görnüşi köp, özem arzan bolan harytlary satýan dükanlarda jemlenýär.

Jübi kalkurýatorlarynyň mysalynda, önümiň hereket ediş döwri barada aýdyň görnüş emele gelýär: ol ilki döredilende örän gymmat bahaly önüm bolmak bilen sarp edijiler tarapyndan giňden ulanylýan önüme öwrüldi; soňra aralyk nyrhdan geçip başlady we örän gysga wagtyň içinde örän arzan bahaly we köp mukdarda satylýan önüme öwrüldi.

Önümiň dolanyşykdaky hereketine baha bermek

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, şeýle konsepsiýa marketing hünärmenleri üçin hem gyzykly hem-de peýdalydyr. Ýöne ol önümi maliýeleşdirmek üçin oňat esas bolup hyzmat etse-de, çaklama meselesinde özüniň peýdalydygyny şu aşakdaky sebäplere görä subut edip bilmedi:

Birinjiden, önümiň dolanyşykdaky hereket ediş tapgyrlary, umumy dowamlylygy we şekili (görnüşi), önümiň görnüşine baglylykda üýtgäp durýar;

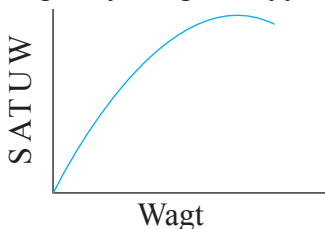
Ikinjiden, daşky sebäpler, ýagny ykdysadyýet, puluň hümmetiniň peselmek derejesi we sarp edijileriň durmuş stili önümiň ýagdaýyna uly täsir edip biler we onuň dolanyşygyny uzaldyp ýa-da gysgaldyp biler.

Uçünjiden, kärhana ýa-da firma önümiň dolanyşygyny diňe bir dolandyrmak däl, ony uzaldyp hem biler. Netijeli marketing bazaryň täze segmentlerini emele getirip biler, önümiň täze ulanarlyk ýagdaýlaryny tapyp biler ýa-da dellallaryň uly goldawyny döredip biler.

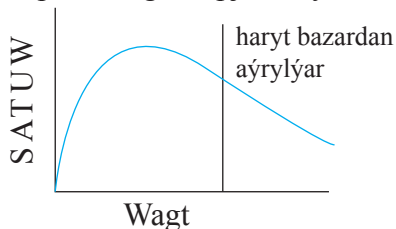
Dördünjiden, käbir kärhanalar ýa-da firmalar öz-özünden peselýän satuw barada öňünden çaklama berýär we marketing barlagyny bes edýär. Eger-de olar şeýle ýagdaýda marketing barlaglaryny bes etmedik bolsadylar onda önüm howpsuzlyga uçramazdy.

Bu soňky ýagdaýy – 7-nji çyzgyda aýdyň görmek bolar.

1. Firma, öz önümleriniň biriniň satuwynyň peselýändigini duýýar.

2. Marketing goldawy bes edilýär, firma satuwyň çalt peselmegini üpjün edýär.

7-nji çyzgy. Öz-özünü peseldýän çaklama

Ýokardaky aýdylanlardan şeýle netijä gelmek bolar:

- önümiň dolanyşykdaky hereketiniň indiki tapgyrynyň haçan başlajakdygyny, näçe wagt dowam etjekdigini we satuwynyň nähilli derejä çenli baryp ýetjekdigini öňünden aýtmak kyn.
- dolanyşykda önümiň tapgyryny dogry kesgitlemek mümkin däl.
- Önümiň dolanyşykdaky hereketiniň esasy dört tapgyrynyň bellibir araçägi ýokdyr.

8.3. Önümleriň dürli görnüşleriniň emele gelmeği

Önümiň dürli görnüşleri diýip, haýsy hem bolsa bellibir almatlary boýunça saýlanan harytlaryň dürli görnüşleriniň jemlenen toplumyna aýdylýar.

Senagat kärhanalary we firmalar tarapyndan öndürilýän önümleriň görnüşleri önümçiligiň dürli görnüşlerini emele getirýär.

Sarp ediş bazaryna, lomaý we bölek satuw söwda kärhanalaryna gelip düşýän önümler (harytlar) bolsa söwdanyň dürli görnüşlerini emele getirýärler. Önümçilik we söwda assortimentleri özara aýrylmaz baglanyşykdadylar.

Birinji çözmeli mesele harydy, hödür edilýän alyjylary göz önünde tutmak bilen, hödür ediljek harytlaryň görnüşlerini saýlamakdyr, ýagny haryt haýsy maksat üçin hödür edilýär: sarp edijilik maksatlary üçinmi ýa-da önümçilik maksatlary üçin? Önümleriň bu alamatlary boýunça toparlara bölüp seredilmegi önümlere häsiýetnama berlendäki aýratynlyklaryny açyp görkezmege we soňraky marketing barlaglaryny amala aşyrmaga ýardam eder.

Sarp ediş harytlary bolanda bular iň soňky, sarp ediji üçin niýetlenen bolup, haryt sarp edijiniň hususy özi; maşgalasynda ýa-da öý hojalygynda ulanmagy üçin niýetlenendir. Mysal üçin, köwüş (aýakgap), ruçka, awtomobil, telefon dagy haçan-da olary diňe öz hususy maksatlaryň üçin, maşgalaňda ýa-da öý hojalygynda peýdalanylanda sarp ediş harytlary bolup biler.

Önümçilik maksatlary üçin niýetlenen harytlary geljekde olardan beýleki harytlary öndürmekde, hojalyk işlerinde peýdalanmak ýa-da olary täzeden başga sarp edijä satmak maksady bilen satyn alýarlar. Bu harytlaryň serişdelerine tehniki we tehnologi enjamlar çig mal, çap ediji maşynlar we ş.m. girýär. Bu harytlaryň alyjylarynyň hataryna senagat kärhanalaryny, lomaý ýa-da bölek satuw edaralaryny, döwlet ýa-da beýleki söwda bilen meşgullanmaýan kärhanalary agzamak bolar.

Önümçilik maksatlary üçin niýetlenen harytlary söwdany ýola goýmak üçin degerli bolan netijä gelmek boýunça nyrhy boýunça, sarp edilişiniň tizligi, önümçilikdäki tutýan orny we şuna meňzeşler boýunça toparlara bölmek bolar. Bulara desgalar, esasy we goşmaça enjamlar, çig mal, komponentler, taýyn şaýlar, ätiýaçlyk şaýlary degişlidir.

Esasy we goşmaça enjamlary önümçilik ulgamynda peýdalananyň bilen hem ol gutarnykly taýýar önümiň bir bölegi bolup bilmez. Esasy enjamlara ýokary derejelerde kabul edilýän çözümler häsiýetlidir. Onuň nyrhy gymmat bolmak bilen köp ýyllaryň dowamynda ulanylýar we özüniň durkuny üýtgetmeýär. Bu ýagdaýda marketing barlaglarynyň esasy wezipesi – öndürjä, sarp edijä gönüden-göni satmak; häsiýetnamalary we şertleri barada uzak wagtlaýyn gepleşikler, goşmaça hyzmat bilen üpjün etmek (hyzmat we bejeriş

işleri), önümiň sarp edijiniň talabyna gabat getirilmegi, tehniki tejribe we durşuna satmak bolup durýar.

Goşmaça enjamlar boýunça netije (çözümler) aralyk derejelerde kabul edilýär. Olar esasy enjamlardan arzan bolýar, birnäçe ýylyň dowamynda ulanylýar, gutarnykly tayar önümiň bir bölegi bolup bilmeyär we özlerniň durkuny üýtgetmeyär. Mysal üçin, oýup deşiji enjamlar, ýük göterijiler we ş.m. Marketing işleriniň wezipeleri – söwdasyny esasy enjamlaryň söwdasy bilen baglanyşdyrmak; nyry, ölçegleri we mümkinçilikleri boýunça saýlamakda dürli görnüşler bilen üpjün etmek; harydy ýerleşdirmek boýunça güýçli täsirli aragatnaşyklary ulanmak; ygtybarlylyga we netijelilige aýratyn üns bermek; tehnikany we ony ulanmaklygyň şerti boýunça ugrukdyrmak.

Çig mal, materiallar we taýýar şaýlar önümçiligiň barşynda doly ulanylyp bilner ýa-da o diýen gymmat bolmadyk we az wagtyň içinde sarp edilýän ahyrky önümiň bir bölegi bolup biler.

Bu ýagdaýda marketing işleriniň esasy wezipesi – zygiderli we öz wagtynda üpjünçilik; hil; täzeden buýurmalary kabul etmäge çalyşmak; nyry emele getirilmeginiň standart görnüşini peýdalanmak; uzak döwürleýin geleşikleri gözlemek; alyjylaryň işleglerini kanagatlandyrmak bolup durýar.

Önümçilik ätiýaçlyklary – bu firmanyň ýa-da kärhananyň gündelik işlerini üpjün edýän zerur harytlardyr. Bular ulanylýan ätiýaçlyklar (elektrik çyralary, arassalamak üçin materiallar, reňkler); abatlaýyş işleri üçin ätiýaçlyklar (nurbatlar, wintler, berçinler); konselýar harytlary, ruçkalar, wizit kartoçkalary.

Önümçilik ätiýaçlyklary çylşyrymly çözümleri talap etmeyär, bahasy arzan, az wagtyň içinde sarp edilýär we taýýar önümiň bir bölegi bolup durmaýar. Marketing boýunça esasy üns bermeli zatlar – elýeterliligi, işiň dogry ýola goýlandygy we harytlary buýurmalaryň ýönekeýligi.

Bazar tejribesinde marketing barlaglaryny amala aşyrmakda harytlaryň köpdürlüliginiň düzümi (gurluşy) diýen düşünje giňden ulanylýar.

Harytlaryň assortimentiniň gurluşy haryt toparlarynyň düzüminiň we olaryň özara mukdar gatnaşyklarynyň harytlaryň umumy assortimentinden göterim hasabynda düzýän paýyny aňladýar.

Önümleriň assortimentiniň gurluşynyň emele gelmegi diýip sarp edijileriň isleglerine gabat gelýän önümler bilen assortimentiniň üstüniň ýetirilip (doldurylyp) we täzelenip durulmagyna düşünilýär.

Haçanda önümleriň assortimenti sarp edijileriň talaplaryna näçe derejede köp gabat gelýän bolsa, şonça – da olaryň assortimentiniň gurluşy aýlanyşykly we dogry hasaplanýar.

Ýurduň umumy sarp ediş bazarlarynyň möçberinde önümleriň assortimentiniň emele gelmegini göz öňüne getirsek, onda ol umumy görnüşde şu aşakdaky sebäplere bagly bolýar: ýurduň öz hususy önümleriniň önümçiligi derejesi; ýurduň içerki bazarlarynda we banklaryndaky daşary ýurt walýutalarynyň ýagdaýlaryna, olaryň harytlara bolan zerurlyklaryna we gün-günden ösýän isleglerine we talaplaryna baglydyr.

Ýöne ýurduň sarp ediş bazarlaryndaky önümleriň assortimentiniň emele gelmegi, ýurduň çägendäki önümçilik pudaklarynyň düzümindäki aýry-aýry önümçilik kärhanalarynyň öndürijilik derejesine, olaryň tehniki-ykdysady ýagdaýlaryna, sarp ediş bazarlary bilen gatnaşygyna baglydyr.

Haçanda önümçilik kärhanasy ýa-da firma sarp ediş bazarlaryna önümiň haýsy görnüşini hödür etjekdigini kesgitländen soňra, oňa bu önümiň dürli görnüşliligini we assortimentini kesgitlemek zerurdyr.

Her bir kärhananyň, firmanyň maksat edinýän assortimenti bolmalydyr, ýagny özüniň saýlan önümleriniň belli bir modeli, markasy (nyşany) ýa-da ölçegleri bolmalydyr. Mysal üçin, Aşgabadyň Saparmyrat Niýazow adyndaky aýna kombinaty köp görnüşli aýna önümlerini öndürýär ýa-da Aşgabadyň «Ahal» tikin önümçilik birleşigi geýimleriň dürli görnüşlerini, ýagny dürli biçüwlerde, ölçeglerde tikiçilik önümlerini öndürýär.

Haryt assortimenti kärhananyň (firmanyň) hödürleýän harytlarynyň hemme assortimentini, toparlaryny öz içine alýar.

Haryt assortimenti özünüň giňligi (hödür edilýän assortiment toparlaryndan gelip çykýar), mukdary (her bir assortiment toparynyň tutýan ornunyň mukdaryndan gelip çykýar) we deňeşdirip bolýanlygy (ahyrky ulanylmagyň netijeliligi, ýaýradylan ýollary, sarp edijileriň topary we nyrhynyň aralygy) nukdaý nazaryndan hödür edilýän as-

sortiment toparlarynyň özara gatnaşyklaryndan gelip çykýan) bilen häsiýetlendirilýär.

Giň assortimenti: önümi diwersifisirlemek (biri-biri bilen özara baglanyşygy bolmadyk köp sanly önümçilikleriň bir wagtda ösmegi we öndürilýän önümiň assortimentiniň giňelmegi) etmäge mümkinçilik döredýär; sarp edijileriň dürli talaplaryny göz önüne tutmaga we bir ýerde satyn almaklygy höweslendirmäge ýardam edýär. Şol bir wagtda önümleriň dürli derejelerine serişdeleri goýmagy talap edýär.

Assortimentiň çuňlygy: bir haryt boýunça dürli satyn alyjylyk bölekleriniň islegini kanagatlandyryp biler; söwda nokatlarynda peýdalanylýan ýeri maksimal ýagdaýda ulanmaga mümkinçilik berer; bäsdeşleriň ýüze çykmagyna päsgel berer; nyrlaryň üýtgeýşini teklip etmäge we dellallaryň goldawyny höweslendirmäge ýardam berer. Ýöne ol hem ätiýaçlyklary goldamaga, önümleri modifikasiya etmäge (kämilleşdirmäge), buýurmalary ýerine ýetirmäge çykdajyny köpeldýär. Adatça, deňeşdirip bolýan assortimenti dolandyrmak, deňeşdirip bolmaýan assortimentden aňsatdyr. Ol kärhana marketing we önümçilik ulgamyna uýgunlaşmaga berk mümkinçilik döredýär we satuwyň ýollary bilen durnykly gatnaşyklary üpjün edýär.

7-nji tablisada haryt assortimentiniň giňligi we mukdary boýunça alternatiw görnüşi görkezilendir.

7-nji tablisa

Haryt toparlarynyň görnüşleri

Giňligi	Mukdary	
	Ownuk	Iri
Dar	Birnäçe birmeňzeş haryt görnüşleriniň her haýsýsy üçin bir model (nusga)	Birnäçe birmeňzeş haryt görnüşleriniň her haýsýsy üçin köp model
Giň	Bir-birinden tapawutlanýan birnäçe haryt görnüşleriniň her haýsýsy üçin bir model (nusga)	Birnäçe bir-birinden tapawutlanýan haryt görnüşleriniň her haýsýsy üçin köp model (nusga)

8.4. Önümi dolandyrmaklygy guramak

Önümi dolandyrmaklygy guramaklygyň birnäçe görnüşleri bardyr. Kärhana olaryň içinden özüne geregini saýlap biler: marketingi dolandyryjy; önümi dolandyryjy; önümi maliýeleşdirmek boýunça komitet; täze önümi dolandyryjy; töwekgelçilik (wençurnaýa) topary.

Marketing dolandyryjy ulgam boýunça marketingiň hemme wezipeleri (satuw, reklama, höweslendirmek we önümi taslamak) diňe bir ýolbaşça bagly bolar. Ulgamyň bu görnüşini meňzeş önümleri ýa-da esasy bir önümiň assortimentiniň toparlaryny öndürýän kärhanalar üçin oňat işleýändir. Bu ulgamyň çylşyrymly assortimenti bolan we her haýsy dürli marketingiň esasy ugruny talap edýän önümçilik üçin o diýen oňaly bolmazlygy ahmaldyr.

Önümi dolandyryjy ulgam bounça (haryt nyşany) toparyň ýolbaşçysy bolýar we ol aýratyn önüme ýa-da uly bolmadyk topara jemlenýär. Ol häzirki öndürilýän önümler we täze önümler bilen iş salyşmak bilen alnyp barylýan işleriň hemmesi bilen baglanyşykda bolup, marketing barlaglaryndan başlap, gaplamaklygyň dizaýny, reklama işleriniň hemmesine ýolbaşçylyk edýär. Ol haçanda köp görnüşli biri-birinden tapawutlanýan önümler bolanda we hususy tejribäniň we marketing çözümleriniň talap edilýän ýerinde oňat işleýär. Bu ulgam her bir haryda ýa-da haryt nyşanyna ýeterlik üns bermäge mümkinçilik döredýär.

Önümi meýilnamalaşdyrmak boýunça komitet marketing, önümçilik konstruktirmek, maliýe şeýle-de ylmy-barlag we işläp taýýarlaýjy funksional bölümleriň ýolbaşçylaryndan jemlenýär. Bu komitet önümi tassyklamak, oňa nyrh kesmek we işläp taýýarlamak bilen meşgullanyp utgaşdyrma ýörelgesinde alnyp barylýar. Haçanda önüm bazarda özleşdirilenden soňra komitet ýatyrylýar, önüm bolsa önüm boýunça iş dolandyryja geçirilýär. Bu ulgam ýolbaşçylara gönüden-göni we köp önümler boýunça netije çykarmaga mümkinçilik berýär. Bu komitet tejribäniň görkeziji ýaly ilkinji gezekde beýleki usullara goşmaça usul hökmünde hereket edýär.

Täze önümi dolandyryjy ulgamda gerek täze önümleriň dolandyryjylaryny degişlilikde häzirki bar bolan we täze önümler üçin peýdalanylýar. Bu bolsa täze önümi ýeterlik wagt, harajat, güýçli höwes we tejribe bilen üpjün edýär. Täze önüm görkezilenden we hödürlenenenden soňra olara önümleri dolandyrmak boýunça hünärmen ýolbaşçylyk edýär. Bu ulgam, haçanda önüm özleşdirilende gymmat düşýän, gapma-garşylyga getirýän we zzygiderligi bozýan bolup bilmegi hem mümkin.

Töwekgelçilik topary – bu dürli hünärmenlerden ybarat bolup, özygtyýarly bölüm bolmak bilen täze önümi işläp taýýarlamak boýunça hemme işlere ýolbaşçylyk edýär, ýagny täze önüm barada ideýanyň (pikiriň) döränden tä onuň bazara hödürlenýän derejesine çenli gözegçilik edýär. Bu topara gatnaşyjylar kärhanada diňe şu bölümde işlemek bilen aýratyn iş ýerini emele getirýärler. Haçanda önüm doly taýýar bolandan soňra bu topar dargadylýar. Bu ulgam gerek harajat bilen, başarnykly gurşaw (sreda), tejribe we hemişelik (durnuklylyk) bilen üpjün edýär, ýöne bu gymmat düşýär.

Guramaçylyk görnüşini saýlamaklyga täsir edýänlere şular degişlidir: kärhananyň teklipleriniň dürlüliginiň derejesi, girizilýän täze önümleriň mukdary, täzelikliginiň derejesi, kärhananyň harajatlary we ýolbaşçylyk etmekligiň hünäri. Bu ýerde dürli guramaçylyk görnüşleriniň tertipleşdirilmegi has maksada laýyk bolardy.

8-nji tablisada önümleri dolandyrmagyň guramaçylyk görnüşleriniň deňeşdirilişi berlendir.

Önümleri dolandyrmagyň guramaçylyk görnüşleriniň deňşdirilişi

Guramaçylyk görnüşi	Işgärleriň şahsy düzümi	Häsiýetnama. Ulanmaklygynyň derejesi.	Durnuklylyk derejesi
Marketingi dolandyryjylaryň ulgamy	Marketingiň hemme etraplardaky lary diňe bir ýolbaşça boýun egýärler.	Kärhana birmeňzeş harytlaryň toplumyny ýa-da bellibir assortiment toparyny öndürýär	Hemişe hereket edýän ulgam bolup durýar.
Haryt dolandyryjynyň ulgamy	Aýratyn alnan haryda ýa-da harytlar toplumyna ýolbaşçy aralyk derejede jemlenendir.	Kärhana hersi aýratyn dolandyryş tejribesini talap edýän dürli harytlaryň köp sanyny öndürýär	Hemişe hereket edýän ulgam bolup durýar.
Önümi meýinamalaşdyran komitet	Dürli funksional bölümleriň ýolbaşçylary gatnaşýar.	Komitet harydy dolandyryjy ulgamyň üstüni ýetirip durmalydyr.	Komitet dürli wagtlarda ygynak geçirýär.
Täze önümi dolandyryjynyň ulgamy	Häzirki bar bolan we täze harytlary aýry-áýry ýolbaşçylar dolandyryarlar we sarp edilýär.	Kärhana birgiden harydy öndürýär we täze önüm üçin köp mukdarda harajat, wagt sarp edilýär we ýolbaşçynyň tejribesi talap edilýär	Bu ulgam hemişelik hereketde, ýöne täze harytlar öndürilip başlanandan soňra haryt dolandyryja geçirilär.
Töwekgelçilik topary	Hünärmenleriň öz ygtyýarly topary bolup, täze önümiň hemme tapgyryny ugrukdyrýar	Kärhana häzirki döwürde öndürilýän harytlardan düýbünden tapawutlanýan harydy döretmäge gyzyklanyar we olary işläp taýýarlamakda bütewi gurluşy döretmegi talap edilýär.	Täze haryt özleşdirilenden soňra bu topar dargadylyar, jogapkärçilik bolsa haryt dolandyryja geçirilýär.

Harytlar we hyzmatlar bazarynda täjirçilik işiniň ýola goýluşy

Assortiment syýasatynda şu aşakdaky ýagdaýlar göz önüne tutulmalydyrlar: dükanlarda dürli harytlaryň bol bolmaklygy, assortimentiniň durnuklylygy we dürlüligi, onuň isleginiň üýtgemegine we möwsümleýin üýtgemeleriň bolup geçmegine gabat gelmekligi, dükanlarda harytlaryň rejeli ýerleşdirilmegi.

Uly söwda merkezlerinde (Türkmenistan söwda merkezi, Türkmenistanyň milli söwda merkezi) geçirilen barlaglaryň we tejribeleriň netijeleriniň görkeziji ýaly, baglanylyşylyan hemme şertnamalar we olaryň spesifikasiýalarynda harytlaryň giňişleýin görnüşleri barada ýeterlik maglumatlar bolmaýar. Täjirçilik geleşikleriň, harytlaryň eltmek (üpjün edilmek) şertnamalarynyň, harytlaryň içki toparlaýyn assortimentleriniň arasynda hakykatda berk baglanyşyk bolmaýar. Şu ýagdaýdan, esasan, öndüriji we alyp satyjylar peýdalanýarlar. Ýöne şeýle ýagdaý islege hem hödürlemä oňaýsyz täsir ediş nyrlaryň esassyz ýokarlanmagyna getirýär. 9-njy tablisada harytlar we hyzmatlar bazarynda täjirçilik işiniň ýola goýluşy görkezilendir.

**Harytlar we hyzmatlar bazarynda
täjirçilik işiniň ýola goýluşy**

Haryt assortimentini emele getirmek we harytlara isleg bildirilýän teklipleri kabul etmegi meýilleşdirmek		
Bazary öwrenmek we çaklamak	↓ ↑	Ilata gerekli harytlary we hyzmatlary kesgitlemek
Bazar sigmentini saýlamak		Talaby ödemek we höweslendirmek
Hyzmatlaryň we harytlaryň öndürilýän möçberiniň sarp edilýänini kesgitlemek	Sarp ediji	Haryt assortimentini emele getirmek
Hyzmatlary we harytlary üpjün edýänler	↓ ↑	Nyrhyň emele gelşi
Harytlary we hyzmatlary satyn almak	Harytlary we hyzmatlary sarp edijä satmak	Hyzmatlary we harytlary reklama etmek
Haryt ätiýaçlylygyny emele getirmek		Harytlary satmagy we ýerleşdirmegi guramak

IX bap

MARKETINGDE NYRH SYÝASATY

Ilatyň durmuş üpjünçiligi, ykdysadyýetiň durnuklylygy döwletimizdäki nyrhlar bilen bagly bolup durýar. Şu nukdaý nazardan hormatly Prezidentimiziň nyrhlar barada alyp barýan syýasatynda il-ýurt, döwlet üçin uly bähbitleriň goralmagyny görmek bolar. Önümleriň özüne düşýän gymmatyndan pes nyrhdan satuwa goýberilmegi, käbir hökmany zerur önümler üçin nyrhларыň düýbünden aýrylmagy diňe ilatyň durmuş üpjünçiligini ýokarlandyrmaga, olaryň maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga we ykdysadyýetimiziň sazlaşykly ösmegine gönükdirilendir. Ilatyň gündelik sarp edýän önümlerine bolan sazlaşykly nyrhлары goýmak, birinji zerur önümleriň nyrhларыna döwlet tarapyndan gözegçilik edilmegi diňe ilatyň bähbitlerini goramaga gönükdirilendir.

Ykdysadyýetimiziň ýokary depginde ösmegi ýakyn gelejekde biziň ýurdumyzda hem ösen bazar gatnaşyklarynyň kemala geljegine şaýatlyk edýär. Şonda kärhanalara bazary öwrenmek ulgamynda nyrh emele getirmek we nyrh goýmagyň ugruny we tärini saýlamak çärelerini bilmek zerurlygy ýüze çykar. Elbetde, kärhanalar dürli önümleri dürli hilde we häsiýetde öndürmegi başarar, ýöne olara diňe dogry nyrhлары goýmaklyk kärhananyň abraýyny we peýdalylygyny kesgitleýär.

Nyrh emele getirmäge birnäçe içki we daşky ýagdaýlar täsir edýär. Şol ýagdaýlar öwrenilende olaryň haýsy hem bolsa biriniň ünsden düşürilmegi kärhananyň nyrh ugrunyň şowsuzlyga uçramagyna

getirer. Edil şonuň ýaly bu ýagdaýlary doly öwrenen we derňän kärhana üçin nyrh emele getirmekde kynçylyk döremez.

Elbetde, türkmen ilimiz üçin niýetlenen önümlere nyrh kesilende diňe harajatlara (içki ýagdaýlar) we gymmatlyga (daşky ýagdaýlar) üns bermän, milletimize mahsus bolan häsiýetlere hem uly üns bermelidir.

Şu bölümde biz bazar gatnaşyklary şertinde marketing ulgamynda nyrh emele getirmegiň usullaryna we nyrh goýmagyň birnäçe ugurlaryna şeýle-de baha üýtgedilende kärhanalaryň aýratynlyklaryna seredip geçeris.

9.1. Marketing ulgamynda nyrh goýmak we oňa täsir edýän ýagdaýlar

Nyrh – bu önümiň ykdysady tarapyny häsiýetlaendirýän görkezijidir. Kärhanalar bazara çykanda öz önüminiň bazaryň esasy bölegini eýelemegine ymtylýarlar. Şeýle işler, elbetde ýokary derejede ýerine ýetirilen önüm bolsa mümkin bolýar. Ýöne ýokary hilli önümi öndürmek her kärhana başartmaýar. Şol ýagdaýda bazarda aňsat üýtgedip bolýan önümiň görnüşiniň esasynda kärhanalar işini guraýar. Netijede, bazarda nyrlaryň esasynda bazar gatnaşyklary, bäsdeşlik ýüze çykýar.

Nyrh – önüm ýa-da hyzmat üçin niýetlenen pul mukdarydyr. Ýada başgaça aýtsak, **nyrh** – sarp edijiniň önüme ýa-da hyzmata eýelik etmek hukugyny gazanmak üçin berýän gymmatlyklarynyň jemidir.

Nyrhlar nähili goýulýar? Taryhda nyrlar satyjynyň we alyjynyň arasyndaky söwda esasynda belli bolupdyr. Satyjylar özüniň garaşýan nyryndan ýokary nyry, alyjylar bolsa tölemäge taýýar nyryndan pes nyrydan önümi sorapdyr. Netijede, olar önümiň laýyk nyryny emele getiripdir. Häzirki döwürde satyjylaryň köpüsi alyjylar üçin ýeke-täk nyry goýýarlar.

Nyrh – marketing toplumynda girdejä degişli ýeke-täk bölekdir, ähli beýleki bölekler çykdaýlara degişlidir. Önümiň häsiýetine, hili-

ne, bazar ýollaryna, reklama marketing toplumynyň harajatlar bilen bagly bölegidir.

Kärhanalar we telekeçiler şu üç alamatlary göz öňinde tutup, nyrh emele getirýärler.

1. Nyrhlar azda-kände önümiň özüne düşýän gymmatyndan ýokary bolmaly, şeýlelikde, peýda gazanylýar.
2. Hödür edilýän nyrha alyjylaryň garaýşyny öwrenmek: käbir alyjylar şol bir önüme ýokary nyrh tölese, beýlekileri nyrhlara uly üns berýärler.
3. Bäsdeşleriň özünü alyp barşyny ýüze çykarmak.

Käbir satyjylar önümiň özüne düşýän gymmatyna esaslanýar, käbirleri bolsa bäsdeşleriň we islegiň hereketine, bazara esaslanýar. Şonda üstünligiň ýa-da ýalňyşlyklaryň ýüze çykmagy hem mümkindir. Nyrh emele getirmekte esasy ýalňyşlyklar şu ýagdaýlarda ýüze çykyp biler:

- önümiň özüne düşýän gymmatyna artykmaç üns berilse;
- bazarda bolýan üýtgeşiklere jogap berilmese;
- marketing toplumynyň beýleki böleklerini hasaba almazdan nyrh emele getirilse;
- bäsdeşleri äsgermezlik etse;
- nyrh üýtgedilende, islegi çaklamakda ýalňyşlyk goýberilse.

Nyrh emele getirmegiň esasy – bu önüme bellibir wagt aralygynda, belli ýerde amatly nyrhlaryň derejesini üpjün etmek bolup durýar. Nyrh emele getirmegiň mehanizmi – bu önüme, teklipleriň we islegleriň täsirleriniň esasynda nyrh döretmekdir. Nyrh emele getirýän ýagdaýlaryň seljerilişi bazardaky islegiň we teklibiň üýtgemegi esasynda önümiň nyrh araçaklerini anyklamak üçin zerurdyr.

Kärhanalar nyrh ugruny saýlanda nyrh emele getirýän ýagdaýlaryň derňewini geçirmelidir. Ol ýagdaýlar kärhana baglylykda daşky we içki görnüşe bölýärler.

Nyrh emele getirmegiň daşky ýagdaýlaryna isleg, tekliplik, bäsdeşlik we sarp edijiler degişlidir.

Isleg we tekliplik. Bazarda nyrhlaryň üýtgemegi ilki bilen islegiň we teklibiň üýtgemeginiň täsiri astynda ýüze çykýar.

Isleg – bu bellibir ýerde, bellibir wagtda sarp edijiniň önümi ýa-da hyzmaty satyn aljak mümkinçiligi we arzuwydyr. Bu ýerde «islegi» we «arzuwy» aýyl-saýyl etmek hökmanydyr. Adamyň islegi, diňe şol önümi ýa-da hyzmaty satyn almaga töleg ukyby ýa-da mümkinçiligi bar halatda ýüze çykýar. Eger-de önüme eýelik hukugyny gazanmak hyjuwy pes bolanda adam ol islegi ýatdan çykarýar ýa-da başga önüm bilen çalyşýar.

Islegiň göwrümi – bu sarp edijileriň bellibir wagt aralygynda, berlen şertde satyn almaga taýýar harydynyň mukdarydyr.

Islegiň göwrümi nyrhalaryň üýtgemegi bilen üýtgeýär. Nyrh näçe ýokary bolsa, şonça-da köp öndürýärler öz önümünü ýa-da hyzmatyny bazarda teklip etmäge ymtylýarlar we nyrhlar näçe pes boldugyça, şonçada sarp edijiler önümi ýa-da hyzmaty satyn almak isleýärler.

Bazar nyrhy ýa-da bazar deňagramlylygynyň nyrhy isleg teklibe deň bolanda döreýär.

Teklip – bu bellibir wagt aralygynda, bellibir ýerde satyjylaryň alyjylara hödür edýän önümleriniň ýa-da hyzmatlarynyň mukdarydyr.

Teklibiň göwrümi – bu satyjynyň belli şertde satmak isleýän önüminiň mukdarydyr.

Bäsdeşlik – islegiň we teklibiň arasyndaky gapma-garşylyklary sazlaýar we wagtlaýyn aýyrýar. Bäsdeşligiň nyrh we nyrh däl görnüşi bolup biler.

Nyrh bäsdeşliginde – önüme goýlan nyrhlar tiz üýtgedilýär.

Nyrh däl bäsdeşligine – birinji önümiň hilini ýokarlandyrmak, tehniki ygtybarlygy we ýokary häsiýeti bermek degişli edilýär.

Kärhananyň işine täsir edýän nyrh bäsleşigi, bäsdeşleriň önünçiliginiň harajatlarynyň möçberi, olaryň nyrhлары we nyrh üýtgemesine jogap beriş çaklamalarynyň esasynda ýuze çykýar. Kärhanalar şol sebäplere görä önümlerine nyrh goýýarlar we nyr goýmagyň ugruny saýlaýarlar.

Bäsdeşligiň aýratynlygyna laýyklykda bazarlar dört sany esasy görnüşe bölünýär.

Arassa bäsdeşlik bazary birmeňzeş önümi sorayan we hödür edýän alyjylardan we satyjylardan ybarat bolýar. Häzirki nyrhala-

ra her bir satyjy we alyjy täsir edip bilmeýär. Satyjy häzirki nyrhdan ýokary nyrhy teklipe bilenok, sebäbi alyjy şeýle harydy pes nyrhdan başga ýerde hem tapýar, edil şonuň ýaly satyjylara nyrlary peseltmegiň hem zerurlygy ýok, olar şol harydy häzirki nyrhdan hem satyp bilýärler. Eger-de nyrlar we peýda ýokarlansa, onda şeýle bazarlara täze satyjylar aňsat döräp bilýär. Arassa bäsdeşlik bazarynda marketing işlerine üns az berilýär. Şonuň üçin kärhanalar şeýle bazarlarda marketing ugurlaryna özüniň wagtyny sarp etmeýär.

Monopolistik bäsdeşliginde bazar alyjylaryň we satyjylaryň köp sanyndan ybarat bolup, teklipe edilýän harytlaryň häsiýeti we nyrhy dürli bolýar. Satyjylar önümleriň häsiýetini, hilini we edilýän hyzmatyny üýtgetmek bilen nyrh araçäkleriniň döremegine ýardam berýär. Alyjylar önümleriň hilini we häsiýetini nazara alyp, oňa dürli – dürli nyrlary tölemäge taýýar bolýarlar. Şeýle bazarlarda kärhanalar marketing işlerinden doly peýdalanýarlar, olar bazary bölleläp her bir bölege aýratyn önüm bilen çykýarlar, söwda nyşanlaryny, reklamany we şahsy satuwy giňişleýin peýdalanýarlar.

Oligopolistiki bäsdeşligiň bazarynda birnäçe satyjylar bolýar. Olar beýleki kärhanalaryň bazary öwrenmek ugurlaryny we nyrh emele getirmegini örän duýgur bolýarlar. Şeýle bazarda satylýan önümler birmeňzeş we dürli-dürli bolup biler. Bazarda satyjylaryň az mukdary bolýar, sebäbi şeýle bazara täze satyjylara girmek kyn bolýar. Eger-de bir kärhana nyrhyny peseltse, ähli alyjylar şoňa ýüzlenýär. Beýleki kärhanalar hem nyrhyny peseltmeli ýa-da hyzmatyny ýokarlandyrmaly bolarlar. Bu bazarda kärhanalar nyrlaryny peseltmek bilen öňdebaryjy orna geçjegine şübhel bolýar. Şeýle hem kärhana öz önüminiň nyrhyny galdyrsa, beýleki kärhanalar öz önümleriniň nyrhyny galdyrmazlygy ähtimal, şonda kärhana öňki nyrlara dolanmagy ýa-da öz alyjylaryny ýitirmegi mümkin.

Arassa monopoliýaly bazarda ýeke-täk satyjy bolýar. Ol satyjy döwlet edarasynyň ýa-da hususlaşdyrylan edaranyň wekili bolup biler. Islendik ýagdaýda nyrlar dürli-dürli emele getirilýär. Olar önüme bolan nyrhy alyjylar üçin ähmiýetliligine laýyklykda özüne düşýän gymmatyndan hem pes nyrhdan goýup biler, şeýle hem nyrlar şol

önüme bolan islegi bes etmek maksady bilen, has ýokary nyrhdan goýup biler. Monopolistik sazlaşykda döwlet kärhanalarynyň nyrh çözgütlerini çözüär we önümçiligi saklaýar hem giňeldýär.

Sarp edijiler – nyrlara düýpli täsir edýän esasy faktordyr. Kärhanalar öz önümüne nyrh goýanda sarp edýänleriň şol nyrlara garaýşyny hasaba almalydyr. Ahyrynda şol garaýyşlar satyn alyş barada netije kabul etmeklikde itergi bolup durýar. Marketingde nyrh çözgütleri alyjylara gözükdirilen bolmalydyr. Satyn alyş wagtynda alyjylar bir gymmaty (nyrhy) başga gymmata (eýelik edilen harydy ulanmak, sarp etmek mümkinçiligi) çalyşýar. Alyja gözükmeklik esasynda nyrh emele getirmegiň peýdalylygy, birinjiden alyjynyň haryda eýelik etmegi bilen aljak bähbidini nähili derejede bahalaýşyny anyklamagy, ikinjiden şol baha berşe laýyk nyrlary döretmekligi talap edýär.

Şeýlelikde, bazar öwrenijiler alyjylary önümi satyn almaga täsir edýän sebäplere düşünmäge ymytlyp, sarp edijileriň önümiň gymmatyny kabul edişine laýyklykda nyrh goýmalydyr. Alyjylaryň önümiň dürli häsiýetinde dürli nyrhy görýändigini sebäpli, bazary öwrenijiler nyrlary bazaryň dürli böleginde özgerdýärler.

Nyrh emele getirmegiň içki faktorlaryna nyrh emele getirmegiň çözgütlerine täsir edýän içki faktorlar, ýagny kärhananyň marketing maksady, marketing toplumynyň ugry, önümçilik harajatlarynyň möçberi we işleri guramak degişlidir.

Marketingiň maksady. Kärhana nyrh goýmazdan öň özüniň belli bir haryt ugruny saýlamalydyr. Eger-de kärhana maksatly bazary dogry saýlan we önümiň orunyny dogry kesgitlän bolsa, onda onuň marketing toplumyny düzmekde, şol sanda nyrh goýmakda aladasy bolmaz. Şeýle-de kärhana öz önünde birnäçe goşmaça wezipe-leri hem goýup biler. Onuň öz maksadynyň aýdyň bolşy ýaly, nyrh goýmak meseleleri hem ýönekeýleşer. Umumy maksatlaryň nusgasy bolup, kärhanany halas etmek, häzirki peýdany ýokarlandyrmak, bazardaky paýyny giňeltmek we bazarda hil taýdan artykmaçlyk gazanmak çykyş edýär.

Kärhanalar öz ýgadaýyny saklamak üçin, gaýtadan öndürmek kynçylyklary ýüze çykanda, ýiti bäsdeşlikde ýa-da sarp edijilik garaýyşlary üýtgände öz işiniň esasy maksady edinýär. Kärhana öz ýagdaýyny saklamak üçin önümlerine has pes nyrh goýýar. Ol şeýle etmek bilen öz harytlaryna islegiň köpelmegine umyt baglaýar. Bu ýagdaýda peýda däl-de, özüni halas etmek kärhana üçin möhüm bolup durýar. Şeýle kärhanalar önümleriniň nyrhynyň, üýtgeýän harajatlaryň we hemişelik harajatlaryň bellibir bölegini ýapýan ýagdaýynda öz işini dowam etdirer. Ýöne halas bolmak gysga wagtlaýyn meseleleriň biri bolup durýar we kärhanalara öz işiniň togtamazlygy üçin goşmaça gymmaty öndürmek maslahat berilýär.

Kärhanalaryň köpüsi nyrh goýanlarynda häzirki peýdany ýokarlandyrmaklyga ymtylýar. Olar islegiň göwrümini we önümçilik harajatlaryny ähli bolup biljek nyrhlar üçin anyklaýarlar we häzirki peýdany ýokarlandyryjak nagt girdejini ýa-da goýum aýlanyşygyny üpjün etjek nyrhy emele getirýärler. Bu ýagdaýda kärhana diňe häzirki döwrün pikirini edýär we gelejege garamaýar diýip bolar.

Başga kärhanalar bazardaky paýyny giňeltmek üçin ymtylýarlar. Olar bazarada paýynyň köp bolmagy bilen harajatlar peseler we uzak wagtlaýyn peýda alaryn diýip hasaplaýarlar we öz maksadyna ýetmek üçin bu kärhanalar mümkin boldugyça, pes nyrhy goýýarlar.

Önümiň abraýyny artdyrmak we sarp edijileriň köpüsiniň ünsini çekmek üçin bölek söwda dükanlarynda nyrhalar wagtlaýyn peseldilip bilner. Käbir önümlere nyrhlar beýleki önümleriň ýerlerine täsir eder ýaly hem goýulyp bilner. Şeýlelik bilen, nyrhlar kärhananyň haryt ugrunyň ähli derejesinde öňde goýlan meselelere ýetmekde esasy orna eýedir.

Marketing toplumynda nyrh meselesi – kärhananyň marketingiň maksadyna ýetmegi üçin ulanylan marketing toplumynyň serişdeleriniň biridir. Yzygiderli peýdaly marketing maksatnamalarynyň düzülmegi nyrh, önüm, we ony ýaýratmak, dolanyşygy tizleşdirmek usullarynyň ylalaşygyny talap edýär. Marketing usullarynyň haýsy hem bolsa biriniň ölçegleriniň üýtgemegi nyrhларыň täzeden

seredilmegini talap edýär. Köplenç kärhanalarda, ilki bilen nyrh çözüdüne gelinýär, soňra bolsa marketing toplumynynyň beýleki ugurlarynyň ölçegi kesgitlenilýär. Bu ýagdaýda önümiň bazarda ornuny tapmagynda nyrh esasy orny eýeleýär. Meýilleşdirilen nyrlary emele getirmek hadysasy üç bölekden ybaratdyr: ilki bilen täze haryt taslanýar, soňra onuň harajatlary kesgitlenýär we nyrh goýulýar.

Harajatlar. Harajatlaryň mukdary kärhananyň önüm üçin talap edýjek nyrhynyň aşaky bölegini görkezýär. Kärhana önüme nyrh goýanda diňe önümçilik, ýaýratmak we ýerlemek harajatlary ýapjak nyrhy däl-de, eýsem, töwekgelçilikli we zähmeti üçin peýdany üpjün etjek nyrhy goýmaga ymtylýar. Şonda harajatlar nyrh goýmak ugrundaky esasy görkezijileriň (elementleriň) biri bolup durýar. Şonuň üçin köp kärhanalar öz önümçilik pudagynda «iň pes harajatly öndürijiniň» ýerini eýelemäge ymtylýar. Pes harajatlary gazanan kärhana, has pes nyrhdan önümini bazara çykaryp biler, netijede ol peýdanyň we ýerlemegiň ösmegine getirýär.

Kärhanalar harajatlaryň iki görnüşini hasaba almalydyrlar: hemişelik we üýtgeýän harajatlar.

Hemişelik harajatlar – bu harajatlar önümçiligiň we ýerlemegiň göwrüminiň üýtgemegine bagly bolmadyk harajatlardyr ýa-da öz ykdysady gelip çykyşy boýunça anyk iş üçin şert döredýän harajatlardyr. Olar jaýlary, otaglary saklamak üçin çykdajylary, kärende tölegleri, dolandyryş diwanynyň zähmet tölegi, emlägiň hökmany ätiýaçlyk goragynyň tutumy, karz göterim tölegi, ýyllyk, elektrik üçin tölegler we ş.m. Önümçiligiň göwrüniň ýokarlanmagy bilen ortaça hemişelik harajatlar ýaly (bir önüme düşýän bölegi) pese gaçýar. Hemişelik harajatlar başlangyç we galan harajatlar bölege bölünýär. Başlangyç harajatlar diýip, önümçiligiň we ýerlemegiň täzeden başlanmagy bilen ýüze çykýan hemişelik harajatlaryň bölegine aýdylýar.

Galan harajatlar diýip, önümçiligiň we ýerlemegiň wagtlaýyn doly togtadylmagyna garamazdan kärhananyň çekýän hemişelik harajatlarynyň bölegine aýdylýar.

Üýtgedilýän harajatlar – önümçiligiň we ýerlemegiň üýtgemegi bilen gös-göni baglansykda durýar. Bu harajatlar her önüme düşýän paýy boýunça hemişelik bolup durýar, ýöne olaryň jemi önümçiligiň göwrümüne üýtgemegine laýyklykda üýtgeýär. Şonuň üçin olara üýtgeýän harajatlar diýilýär. Üýtgeýän harajatlaryň ykdysady gelip çykyşy – bu kärhananyň öz işini hakykatdan-da ýerine ýetirmek üçin niýetlän harajatlary bolup durýar. Olara çig mal çykdajysy, materiallar, ýangyç, zähmet tölegi (her önüm üçin aýratynlykda) degişlidir.

Umumy harajatlar – bu bellibir önümçilikdäki hemişelik we üýtgeýän harajatlaryň jemidir.

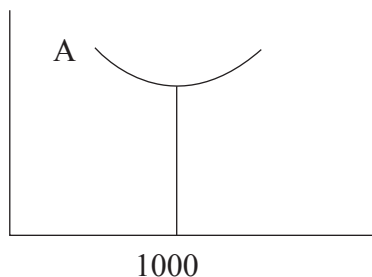
Harajatlaryň derňewi nyrh goýlanda islegiň we teklibiň görkezijilerinden başga-da, çaklama harajatlarynyň tablisasyny düzmek üçin gerekdir. Kärhana maksatly nyrhalary goýanda satuwyň göwrümüne giňeltmek näçe esse özünü ödeýär? – diýen soraga jogap bermeli bolýar. Bu ýagdaýda kärhana işini giňeldende harajatlaryň ösüş depgini gowşadylanda kemelme ululygyny barlamagy başarmak.

Bu ösüs we kemelme harajatlara aslyýetinde çäk harajatlary diýmek bolar. Şeýlelik bilen, çaklama harajatlaryna önümçiligiň we ýerlemegiň ululygynyň üýtgemegi netijesinde ýüze çykan her birlik üçin umumy harajatlaryň ululygynyň üýtgemesi diýp düşünmek bolar.

Elbetde çaklama harajatlary, harajatlaryň ululygynyň önümçiligiň göwrümi bilen aýrylmaz baglylygynyň netijesinde ýüze çykýar. Mysal üçin, bir kärhana günde 1000 önüm öndürer ýaly önümçilik kuwwatly sehi gurýar.

8-nji çyzygynyň A böleginde görnüşi ýaly, önümiň özüne düşýän gymmaty kärhananyň az göwrümlü önümçiliginde ýokary bolýar. Kärhana öz önümçiligini 1000 birlige çenli artdyrsa, önümiň özüne düşýän gymmaty pese gaçýar. Ol her önümiň hemişelik harajatlarynyň belí bir bölegini özünde jemleýändigini bilen düşündirilýär. Kärhana öz önümçiligini 1000 birlikden ýokary geçirse, önümiň özüne düşýän gymmaty ýene-de ýokarlanýar, oňa önümçiligiň önümçilik kuwwatynyň peýdalylygynyň pese gaçmagy sebäp bolýar. Ýagny işgärler biri-birine päsgel berip başlaýarlar, gurallar we enjamlar tiz zaýalanýar we ş.m.

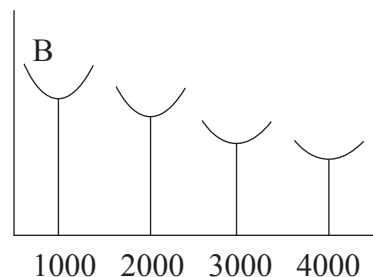
Bir önüme düşýän harajatlar

Bir günki önüm mukdary

A: önümçiligiň
üýtgedilmedik derejesinde
harajatlaryň üýtgeýşi

Bir önüme düşýän harajatlar

Bir günki önüm mukdary

B: önümçiligiň
dürli derejesinde
harajatlaryň üýtgeýşi

8-nji çyzygy. Önümçiligiň göwrümine laýyklykda harajatlaryň üýtgeýşi

Eger-de kärhana 2000 birlik önüme isleg bar diýip, şol önümçiligiň sehini gursa, önümçiligiň peýdalylygy artýar we 2000 önümiň özüne düşýän gymmaty 1000 önümçilikli önümiňkiden pes bolar. 8-nji çyzygynyň B böleginde önümçiligiň dürli derejerindäki harajatlaryň üýtgeýşi görkezilýär. Edil şonuň ýaly kärhana günde 3000 önüm göýberýän önümçilik kuwwatly seh guranda önümiň özüne düşýän gymmaty ýene-de peselýär. Ýöne kärhana 4000 önüm göýberýän önümçilik kuwwatly önümçiliginde önümiň özüne düşýän gymmaty ýokarlanyp başlaýar. Ony kärhanany dolandyrmak işleriniň kynlaşmagy, kähalatda togtamagy bilen düşündirmek bolar. Şeýlelik bilen, kärhananyň 3000 önümçilikli sehi has peýdaly bolup galýar.

Ýöne wagtyň geçmegi bilen kärhana önümçiligi kämilleşdirmegiň ýollaryny öwrenýär, işgärleriniň dürli enjamlarda işlemek ussatlygy artýar, guramaçylyk işleri kämilleşýär, önümçilik hadysalary gowulanýar we netijede önümçiligiň başlangyç ýagdaýyna garanynda önümiň özüne düşýän gymmatyny peseldýär, bu bolsa öz gezeginde bahalaryň peselmegine täsir edýär. Ol önümçilik ussatygynyň gazanylmagy netijesinde harajatlaryň kemelmesidir.

Guramaçylyk çözümleri. Kärhanalar önümlere nyrh goýmagy dogry çözmelidir. Köp kärhanalar nyrhлары preýskurantlar esasynda goýýar. **Preýskurant** – bu kärhananyň alyja hödürleýän önümleriniň ulgamaşdyrylan nyrh ýygyndysydyr. Kärhanalar preýskurant nyrlaryny hemişelik deňlemegi başarmaýar. Ol harajatlaryň we bazar konýunkturasynyň üýtgemegi esasynda ýüze çykýar.

Nyrh goýmagy amala aşyrmak üçin öndüriji kärhana köp maglumatlary toplamaly we öwrenmelidir. Şu ýagdaýda kärhana maglumatlary haýsy ýerlerden ýygnamalydygyny, haýsy soraglary çözmek üçin nähili maglumatlaryň gerekdigini, her sorag üçin maglumatlaryň nähili göwrüminiň gerekdigini çözmelidir.

Adatça, kärhanalar maglumatlary şu aşakdaky ugurlardan ýygnap biler:

1. Önümiň bazary (bäsdeşliginiň görnüşi).
2. Kärhananyň hereket edýän senagat pudagy.
3. Bäsdeşlik edýän pudaklar.
4. Häkimiýet işleri (Döwlet syýasaty).

Nyrhlar boýunça maglumatlary ýygnap derňänden soňra, kärhana birnäçe meseleleri çözmeli bolyar. Olar:

1. Öz önümini satýan bazary öwrenmeli.
2. Öndürilýän önümiň ähli artykmaç taraplaryny öwrenmeli.
3. Ähli bar bolan we kuwwatly bäsdeşleri ýüze çykarmak üçin öz pudaklaryny we golaýdaky pudaklary öwrenmeli.
4. Ykdysady meseleler boýunça döwletiň alyp barýan syýasatyny goldamaly we kabul etmeli.

Kärhana nyrlar boýunça dogry we esaslandyrylan çözümleri kabul etmegi üçin gerekli maglumatlaryň şu sanawyny bilmelidir:

1. Bazar we haryt (teklip)

- Önümiň ýerlenýän bazar bölegi (segment ýa-da nişa).
- Esasy bäsdeşler.
- Bazaryň sygymy.
- Kärhananyň tama edýän önüm alyjylary.
- Satuwyň göwrümini ösdürmegiň gelejegi.
- Belli bir möhletde bazar konýunkturasyny.

- Alyjylaryň talabyna laýyklykda önümi kämilleşdirmegiň zerurlygy.

- Alyjy tarapyndan nyrhларыň kabul edilişi.

2. Bazardaky bäsdeşlik

- Bazarda bäsdeşlik edýän önümiň barlygy.
- Alyjy tarapyndan önüme bildirilýän talaplar.
- Bäsdeşleriň bazardaky paýy.
- Nyrhлары üýtgetmek mümkinçiligi.
- Bäsdeşleriň maliýe ýagdaýy.
- Bäsdeşleriň peýdaly we zyýanly häsiýetleri barada resmi maglumatlary.
- Bazar şertiniň üýtgetmeginde bäsdeşleriň hereket ediş çaklamasy.

3. Önümçilik we çykdajylar

- Hazirki wagtdaky önümçiligiň göwrümi we onuň ammar gorrлары.
- Kärhananyň öndürýän dürli önümleriniň satuwdan gelýän pulunyň, (peýdasynyň) we çykdajysynyň arasyndaky gatnaşygy.
- Ammar gorrларыnyň belli derejesine laýyk çykdajylar.
- Önümçilik göwrüminiň we ammar gorrларыnyň üýtgemeginiň häzirki çykdajylara täsiri.
- Nyrh çözgüdini kabul etmäge täsir edýän çykdajylar.

4. Döwlet syýasaty

- Döwlet kararlarynyň bazara täsiri.
- Döwlet kararlarynyň aýry-aýry kärhanalara täsiri.
- Döwlet maksatnamalaryny, sargytlaryny ýerine ýetirýän kärhanalar, döwlet guramalarynyň üpjün edijileri.
- Döwlet maksatnamalaryny amala aşyrmakda maliýe goldawларыnyň mümkinçilikleri.

5. Satuwdan gelýän pul we peýda

- Satuwdan gelýän girdejiniň, peýdanyň we çykdajylaryň arasyndaky gatnaşyk.
- Bu gatnaşyklaryň birek-birege täsiri.

- Önümçilik göwrüminiň satuwdan gelyän girdejä we peýda täsiri.
- Ýerlemegi höweslendirmäge we isleg döretmäge gönükdirilen marketing çäreler ulgamynyň çykdaýlarynyň peýdalylygy we satuwdan gelyän girdejä täsiri.
- Her önüm birligine düşýän peýdanyň udel agramyny kesgitlemek we ony bäsdeşleriň meňzeş görkezijilerinden tapawutlandyrmak.

Kärhanalar ýokarda getirilen maglumatlary toplamak üçin ähli çäreleri ulanmalydyr. Eger-de kärhana öz güýji bilen şeýle maglumatlary toplap bilmeýse, onda olar barlag we derňew geçirýän ýörite gulluklara ýüz tutmalydyr. Şeýle barlaglary we derňewleri geçirýän kärhananyň biri hem Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň «Marketing» okuw-önümçilik merkezidir. Marketing – bu siziň ertirki üstünligiňizdir. Nyrh goýmakda kärhanalar bazar öwrenmek şertleriniň daşky ýagdaýlaryny hem hasaba almalydyr. Ýagny ykdysady şertler – önümçiligiň ösmegi we pese gaçmagy, hümmetsizlenme, salgytlar, önümiň harajatlaryna täsir etmek bilen onuň nyrhynda görkezilýär. Döwlet gulluklary nyrh emele getirmegiň esasy ýagdaýydyr, şeýle-de nyrh emele getirmäge durmuş ýagdaýlary hem täsir edýär.

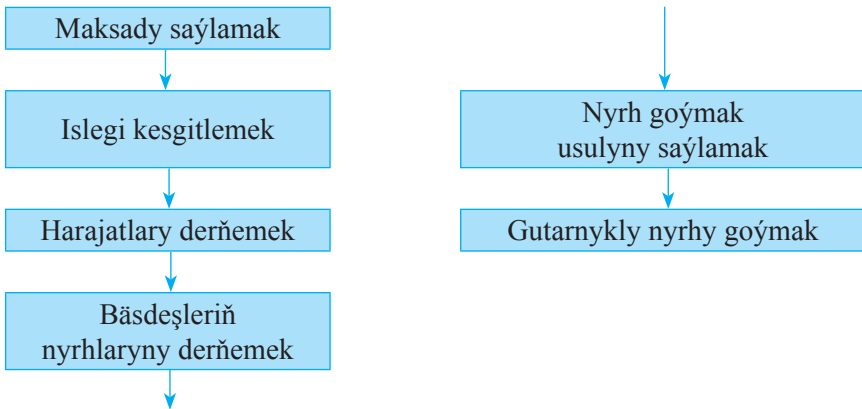
9.2. Nyrh goýmagyň usullary

Nyrh goýmak çylşyrymly we köp tapgyrly hadysadyr (*9-njy çyzyga seret*).

Maksady saýlamak – haýsy hem bolsa bir önüm öndürýän kärhana öz maksadyny kesgitlemelidir.

Eger-de kärhananyň maksady we önümiň bazardaky ýagdaýy anyk kesgitlenen bolsa, nyrh goýma ýönekeýleşýär we ýenilleşýär. Nyrh goýmakda 3 esasy maksada seredeliň: halas bolmak, peýdany ýokarlandyrmak we bazary saklamak (*10-njy çyzygy*).

9-njy çyzgy. Nyrh goýma hadysalary

10-njy çyzgy. Nyrh goýmagyň maksatlary

1. Halas bolmak (nyrh syýasatyndan zeled çekmezlik, maksady – kärhana tarapyndan bazarda meňzeş harytlary öndürijileriniň güýçli bäsdeşligi netijesinde emele gelip biler. Kärhanada bu maksady şu aşakdaky ýagdaýlarda saýlaýarlar:

- sarp edijileriň islegi çeyse, $N_{\text{ç}}$ – nyrh çeyeligi ($N_{\text{ç}} > 1$, ýagny sarp edijileriň nyrlara bolan duýgurlygy ýokary);

- kārhana önümi ýerlemegi ýokarlandyrmak we şonuň bilen umumy peýdany ýokarlandyrmak isleýär;
- kārhana ýerlemek geriminiň artmagy bilen otositel harajatlar pese gaçar diýip çak edýär;
- pes nyrhlar bolsa bäsdeşleri gaçyrýar;
- giň sarp edijilik bazary emele gelýär.

2. Gelejege ynamy bolmadyk kārhanalar, häzirki peýdany ýokarlandyrmak üçin peýdany ýokarlandyrmak maksady önünde goýýar. Bu maksady kārhana şu aşakdaky ýagdaýlarda goýup biler.

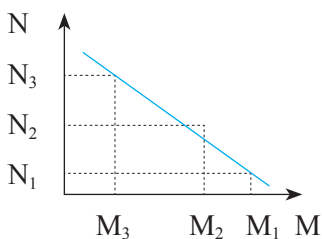
- Kārhana öz işiniň gelejegine şubheli bolsa we ilkinji peýdany tiz almak islese;
- önümiň ulanylyş möwritiniň möwsümliligi esasynda;
- emläk goýumlarynyň artmagy bilen.

Şu maksady saýlan kārhana islegiň we harajatlaryň dürli nyrhda üýtgeýşini kesgitleýär we iň ýokary peýda berjek nyrhda saklaýar.

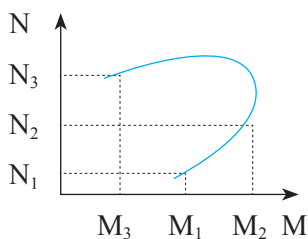
3. Bazary saklamak maksady – kārhananyň häzirki ýagdaýyny bazarda saklamakdan ybaratdyr. Kārhana ýerlemegiň pese gaçmazlygy we bäsdeşligiň güýjemezligi üçin ähli çareleri ulanýar. Şeýle şertde işlemek bilen kārhana bazardaky ýagdaýlara: nyrh üýtgemesine, täze harytlaryň döremegine, bäsdeşleriň hereketine berk gözegçilik edýär. Kārhana nyrhларыň ýokarlanmagyna ýa-da pese gaçmagyna ýol bermän, öz önümçilik we ýerlemek harajatlaryny azaltmaga ymtylýar.

Islegi kesgitlemek – bu hem nyrh goýmaklygyň bir döwrüdür. Bu döwri galdyryp geçmek bilen nyrh goýmak mümkin däl, sebäbi häzirki önüme bolan islegi öwrenmän nyrh goýmagy hasaplamak hem mümkin däl. Nyrh bilen islegiň derejesiniň arabaglanyşygy 16-njy çyzgyda görkezilýär.

Islegiň egri çyzgysy (11-nji çyzygyň A bölegi nyrhy ýokarlandyrdygyňça islegiň pese gaçýandygyny görkezýär. Elbet-de alyjylar öz düşewündini tygşytlamak üçin ýokary nyrhdan önüm almakdan boýun gaçyrlar, eger-de şeýle haryt aralyk ýa-da pes nyrhdan teklipe edilýän bolsa. Ýöne bu gatnaşyk abraýly önümler hakynda gürrüň edilende üýtgeşik bolýar. 11-nji çyzygyň B böleginden görnüşi ýaly nyrlary galdyrmak islegleriň artmagyna getirýär. Alyjylar ýokary nyrh önümiň hiliniň gowulanmagydyr diýip kabul edýärler. Ýöne nyrlaryň has ýokarlanmagy islegiň peselmegine getirýär.

A: adaty harytlar üçin

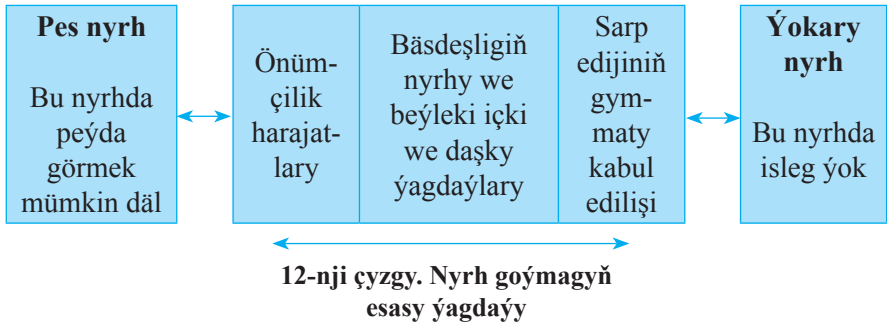
B: abraýly önümler üçin

11-nji çyzgy. Nyrhyň we islegiň derejeleriniň özara baglanyşygy

Harajatlaryň derňewi. Önümiň nyrhyna gös-göni täsir edýän ýagdaýlaryň biri hem harajatlardyr. Harajatlar kesgitlenende olary pes derejä getirmeklik her bir kärhana üçin peýdalydyr. Ýöne kärhanalar harajatlary pese gaçyrmak bilen önümiň hiliniň pese gaçmagyna ýol bermeli däldir. Sebäbi kärhananyň we önümiň bazardaky paýyny ýa-da abraýyny kesgitleýän onuň öndüren önüminiň hili we gymmatydyr.

Bäsdeşleriň goýýan nyrhlarynyň derňewi. Nyrhy kesgitlemäge bäsdeşleriň özünü alyp barşy we olaryň önüminiň nyrhlary hem uly täsir edýär. Her kärhana öz bäsdeşleriniň nyrhlaryny we olaryň önümleriniň tapawutly aýratynlygyny bilmelidir. Şol maksat bilen deňeşdirme satyn alyş geçirilýär we onuň netijesinde nyrhlaryň, önümiň we hiliň derňewi amala aşyrylýar. Kärhana alnan maglumatlary nyrh goýmakda başlangyç maglumat hökmünde ulanyp biler we bäsdeşleriň arasynda öz ýerini saýlamagy başarar.

Nyrh goýmak usulyny saýlamak. Kärhanalar gerekli peýdany almak üçin has pes nyrhyň we islegiň ýityän has ýokary nyrhynyň çäginde öz önümlerine nyrh goýýarlar. 12-nji çyzgyda nyrh goýmagyň esasy ýagdaýlary getirilýär. Nyrhyň aşaky çäginde önümçilik harajatlary, sarp edijileriň önümiň gymmatyny kabul ediji bolsa, nyrhyň ýokarky çäginde kesgitleýär. Şeýlelik bilen, has amatly nyrh goýmak üçin kärhana nyrh goýmagyň iki çäginde, bäsdeşleriň nyrhlaryny we beýleki içkerki we daşarky ýagdaýlary hasaba almalydyr.

Kärhana öz önümüne nyrh goýanda nyrh goýmagyň şu esasy 3 usulyny ulanyp biler:

1. Önümiň özüne düşýän gymmaty esasynda nyrh goýmak;
2. Önümiň gymmatlygynyň esasynda nyrh goýmak;
3. Bäsdeşleriň özüni alyp barşynyň esasynda nyrh goýmak.

1. Önümiň özüne düşýän gymmaty esasynda nyrh goýmak.

Nyrh goýmakda iň ýönekeý usul – bu önümiň özüne düşýän gymmatyna üst bahany goşup nyrh goýmakdyr. Önümiň özüne düşýän gymmatyny aşakdaky ýaly kesgitlemek bolar:

Önüm birliginiň özüne düşýän gymmaty	=	Önüm birligine düşýän üýtgeýän harajat	+	Hemişelik harajatlary Önümçiligiň göwrümi
--------------------------------------	---	--	---	--

Kärhana önümiň özüne düşýän gymmatyny kesgitlemenden soň, dolanyşykdan geljek-garaşylan peýdasynyň möçberini anyklaýar. Mysal üçin, kärhana dolanyşykdan (ýerlemekden) 20% girdeji almagy meýilnamalaşdyran bolsa, onda satuw nyrhyny aşakdaky ýaly hasaplanyp bilner.

Satuw nyrhy	=	Önüm birliginiň özüne düşýän gymmaty 1 – ýerlemekden garaşylýan girdeji
-------------	---	--

Mysal üçin, kärhana haýsy hem bolsa bir önümiň önümçiligini ýola goýýar. Bu önümçiligi kärhana belli möhletde ýerine ýetirmegi meýilnamalaşdyrýar. Meselem, 1 aý, kärhananyň önümçilik kuwwaty

günde 200 önüm, kärhana aýda 25 gün işlemegi göz önünde tutýar, diýmek, kärhananyň 1 aýdaky önümçiligi 5000 önüm bolýar.

Kärhananyň sarp edýän harajatlary:

Bir önüme düşýän üýtgeýän harajat – 2 manat.

+

Hemişelik harajatlar 1 aýda – 6000 manat.

=

Onda önümiň özüne düşýän gymmaty (X) bolýar:

$$X=2 \text{ manat} + \frac{6000 \text{ manat}}{5000 \text{ manat}} = 2 \text{ manat} + 1 \text{ manat } 20 \text{ teňňe} = 3 \text{ manat } 20 \text{ teňňe.}$$

Önüm satuw nyrhy (B) şeýle hasaplanýar:

$$B = \frac{X}{1-0,2 \text{ (garaşylýan girdeji 20\%)}} = \frac{3,2}{1-0,2} = 4 \text{ manat.}$$

Marketingde bellibir hemişelik nyrlaryň ähmiýeti barmyka? Elbetde, islegi we bäsdeşleri hasaba almaýan nyrlar gowy nyrlaryň döremegine getirmez. Aýdalyň, kärhana öz öndüren önümine 4 manat satuw nyrhyny goýdy we bazarda 5000 önüm satmak isleýär. Ýöne belli bir sebäplere görä (alyjylyk garaýyşlaryň üýtgemegi, bäsdeşleriň döremegi) kärhananyň önümine bolan isleg 3000 önüme çenli pese gaçyrýar. Şu ýagdaýda önümiň özüne düşýän gymmaty ýokarlanýar, sebäbi hemişelik harajatlaryň nyrhy harytlaryň az mukdaryna düşýär. Önümlere satuw nyrh goýmak, diňe ýerlemegiň meýilnamalaşdyrylan ýagdaýynda peýdaly bolup galýar.

Ýöne bu usul bilen nyrh goýmagyň özüne mahsus birnäçe artykmaçlygy hem bardyr. *Birinjiden*, satyjy harajatlaryň islegden artykmaçdygyny bilýär. Nyrry harajatlar bilen baglanyşdyryp, olar nyrh goýmagy ýönekeýleşdirýärler. *Ikinjiden*, ähli kärhanlar nyrh goýmagyň bu usulyny ulananda, nyrlar biri-birine gabat gelýär we bäsdeşlik derejesi pese gaçýar. *Üçünjiden*, köp adamlar önümiň özüne düşýän gymmatyna esaslanyp, nyrh goýmak usulyny, alyjylara-da, satyjylara-da adalatly diýip hasap edýärler.

Zyýansyz derňewi we maksatly peýdany üpjün etjek, nyrry kesgitlemek. Önümiň özüne düşýän gymmatyna salgylanmak bilen, nyrh goýmagyň ýene-de bir usuly, ol zyýansyz derňew esasynda nyrry

goýmak ýa-da onuň bir görnüşi – maksatly peýdany üpjün etmäge gönükdirilen nyrhy goýmak usulydyr. Kärhanalar öz önümçiliginiň zyýansyz boljak ýa-da maksatly peýdany getirjek nyrhyny kesgitlemäge yhlas bildirýärler.

Nyrh goýmagyň bu ulgamynda ýerlemegiň dürli geriminde umumy harajatlar we umumy peýdany görkezýän zyýansyzlyk nokady tapylýar.

Ýokarda getirilen mysal üçin zyýansyzlyk nokadyny şu aşakdaky ýaly kesgitlemek bolar:

$$\text{Zyýansyzlyk göwrümi} = \frac{\text{Hemişelik harajatlar}}{\text{Satuw nyrhy} - \text{önüm birliginiň harajady}} \text{ ýagny,}$$

$$\text{zyýansyzlyk gerimi} = \frac{6000}{4 - 2} = 3\ 000$$

deňdir.

Eger-de kärhana maksatly peýda gazanmaga ymtylýan bolsa, onda ol azyndan 3000 önümi 4 manatdan satmaly bolýar.

Zyýansyzlyk nokadyny diňe önümiň sany boýunça däl-de, eýsem, gelyän girdejiniň möçberi boýunça hem kesgitlemek bolar. Ýagny onda ol aşakdaky ýaly kesgitlenýär:

$$\text{Zyýansyzlyk möçberi} = \frac{\text{Hem. harajatlar}}{1 - \left(\frac{\text{Önüm birl. üýtg. har.}}{\text{Satuw nyrh.}} \right)}$$

$$\text{Zyýansyzlyk möçb.} = 6000 \left/ 1 - \frac{2}{4} \right. = 6000/0,5 = 12000 \text{ manat,}$$

ýagny kärhana 12000 manatlyk girdeji alanda öz umumy harajatlaryny ýapýar.

Aýdalyň, kärhana öz önümçiliginde 20000 manady dolanyşyga goýberjek bolsa we ol dolanyşykdan 20% peýdany, ýagny 4000 manat almagy isleýän bolsa, onda kärhana 4 manatdan azyndan 5000 sany önüm satmaly bolýar. Ol bolsa şu aşakdaky ýaly hasaplanýar:

$$\text{Ýerlemegiň göwrümi} = \frac{\text{Hemiş. haraj.} + \text{garaşylýan peýda}}{\text{Satuw nyrh-önüm birliginiň üýtg. har.}}$$

ýagny,

$$\text{ýerlemegiň gerimi} = \frac{6000 \text{ manat} + 4000 \text{ manat}}{4 \text{ manat} - 2 \text{ manat}} = \frac{10000 \text{ manat}}{2 \text{ manat}} = 5000$$

Ýöne önümleriň şeýle mukdaryny şol nyrhdan ýerlemek üçin bazarda isleg ýeterlik däl bolmagy mümkin. Şonda köp zat islegiň nyrh çeýeligine we bäsdeşleriň nyrhlaryna bagly bolup galýar.

Kärhana zyýansyzlyk nokady bolup biljek islegiň derejesini we dürli nyrhlarda peýdany anyklamalydyr. Şeýle hasabat 10-njy tablisada getirilýär. Tablisadan görnüşi ýaly, nyrhlaryň ýokarlanmagy bilen zyýansyzlyk möçberi pese gaçýar (*2-nji sütünine seret*). Ýöne nyrhlaryň ýokarlanmagy önüme bolan islegiň hem pese gaçmagyna getirýär (*3-nji sütün*). Öndürilen önümi 2 manat 80 teňňeden satanda her önümden 80 teňňe peýda alýar. (2 manat 80 teňňeden 2 manat önüm birliginiň üýtgeýän harajatyny aýyryýarys), şonuň üçin ol zyýansyzlyk nokada ýetmek üçin örän köp önümi ýerlemeli bolýar. Pes nyrhlaryň alyjylaryň köpüsiniň ünsüni çekýänligine garamazdan, girdeji zyýansyzlyk nokadyna ýetmeýär, öndüriji öz puluny ýitirýär we zyýana galýar. Kärhana önümi 4 manat 40 teňňeden satanda her önümden 2 manat 40 teňňe peýda alýar we zyýansyzlyk nokada ýetmek üçin 2500 önüm satmaly bolýar. Ýöne ýokary nyrhdan alyjylaryň az önüm satyn alýandygy zerarly peýda bu nyrhda-da bomaýar. Tablisadan görnüşi ýaly, iň ýokary peýda önüm 3 manat 60 teňňe nyrhdan satylanda alynýar (3600 manat). Bu ýerde önümçiligiň hiç bir nyrhynda-da göz önünde tutulan 4000 manat peýda getirmeyändigini bellemek gerek. Şol maksada ýetmek üçin bolsa kärhana hemişelik we üýtgeýän harajatlary azaltmagyň ýoluny gözlemelidir.

10-njy tablica

Dürli nyrhdaky zyýansyzlyk möçberi we peýda

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Nyrh (manat)	Zyýansyzlyk möçberi	Garaşylýan isleg	Umumy girdeji (1x3) manat	Umumy harajatlar manat	Peýda (4-5) manat
2,8	7.500	7.100	19880	20200	-320
3,2	5.000	6.700	21440	19400	2040
3,6	3.750	6.000	21600	18000	3600
4	3.000	4.200	16800	14400	2400
4,4	2.500	2.300	10120	10600	-480

Hemişelik harajatlar 6000 manat, üýtgeýän harajatlar bolsa her önüm üçin 2 manat diýlip hasaplanýar.

2. Önümiň gymmatlygyna garap nyrh goýmak. Kärhanalar önümiň gymmatynyň kabul edilşine laýyklykda hem önümlere nyrh goýup biler. Şeýle nyrh goýmaklyk harajatlara däl-de, eýsem, alyjynyň önümiň gymmatlygyny nähili derejede kabul edýändigine gözükmeklik esasynda amala aşyrylýar. Şeýle nyrh goýmaklyk marketing meýilanamalarynyň işlenip taýýarlanmagyndan ozal ýerine ýetirilýärdi. Ýagny kärhana nyrh goýman harydy döretmeýär we marketing meýilanamalaryny işläp taýýarlamaýar.

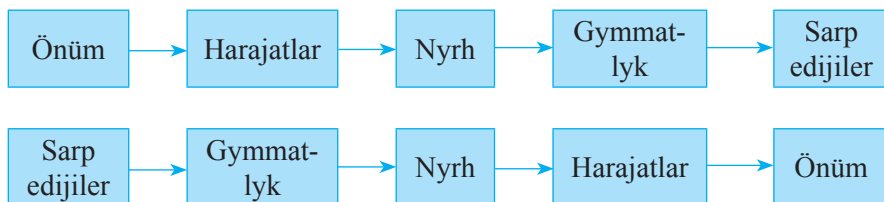
13-nji çyzydan nyrh goýmaga çemeleşmegiň iki deňşdirme usuly berilýär: önümiň özüne düşýän gymmaty esasynda we alyjylaryň önüme bolan gatnaşygynyň esasynda nyrh goýmak.

Harajatlaryň esasynda nyrh goýmak, öz başlangyjyny önümden alýar. Kärhana önüm öndürýär, soňra harajatlary jemleýär we olary çykdaýjylaryny ýapmak üçin şeýle hem maksatly peýda almak üçin, önüme nyrh goýýar. Öndüriji hakykatdan-da şeýle harydy şol nyrdan almagyň zerurdygyny alyjylara düşündirmeli we ynandyrmaly bolýar. Eger önüme bolan nyrh birden-kä ýokary bolsa, onda kärhana söwda üst nyrlary ýa-da ýerlemegiň gerimini kemeltmeli bolar. Islendik ýagdayda-da bu kärhananyň peýdalylygynyň peselmegine getirer.

Önümiň alyjylar üçin gymmatlygynyň esasynda nyrh goýmaklyk bu hadysany tersine öwürýär. Kärhana alyjylaryň önümiň gymmatlygyny kabul edişine esaslanan meýilanama nyrlaryny tassyklaýar. Alyjylaryň önüme garaýşy we meýilanama nyrlary önümiň häsiýetini, bezegini (dizaýn) we rugsat edilýän önümçilik harytlarynyň jemi kesgitleýär. Şeýlelik bilen, nyrh goýmak alyjylaryň zerurlugynyň we meýilnamalaşdyrylýan önümiň gymmatynyň kabul edişiniň derňewinden başlanýar we nyrh alyjylaryň önümiň gymmatyny göz önüne getirişinden ýüz öwürer ýaly edilip goýulýar (*13-nji çyzygy*).

Önümiň özüne düşýän gymmaty boýunça nyrh goýmak

13-nji çyzygy. Nyrh goýmaga çemeleşmegiň iki ýoly.
Özüne düşýän gymmatyň esasynda we önümiň gymmatlygynyň esasynda nyrh goýmak

Gymmatlygyň esasynda nyrh goýmak. Kabul edilýän gymmatlygyň esasynda nyrh goýýan kärhana alyjylaryň, bäsdeşleriň dürli teklipeliniň gymmatlygyny nämede görýändigini anyklamalydyr. Gymmatlyk – bu sarp edijiniň önümi ulanýan we sarp edýän döwründe önümden alýan bähbidi, peýdasydyr. Kabul edilýän gymmatlygy anyklamak çärelerini geçirmek kyn meseleleriň biridir. Kähalatda alyjylara «esasy önüme» näçe tölejegi we her goşmaça kämil önüme näçe tölejegi barada-da sorag berilýär. Kärhana dürli önüm teklipleriniň kabul edilýän gymmatyny testirmek üçin synag hem geçirýär. Eger kärhana alyjynyň önümi kabul edýän gymmatyndan ýokary nyrh goýsa, onda kärhana bu önümden zyýan çekýär. Köp kärhanalar bolsa öz önümüne aşa ýokary nyrh goýýar. Köp kärhanalar bolsa öz önümüne ýeterlikli nyrh bermeýär. Önüme ýeterlikli nyrh berilmedik ýagdaýynda önüm gowy satylýar, ýöne ol az peýda getirýär. Eger kärhana şeýle ýagdaýda alyjylaryň kabul edýän gymmatlyk derejesine çenli nyrhyny galdyrsa, onda ol iň ýokary peýdany gazanar.

3. Bäsdeşleriň özünü alyp barsyny hasaba almak bilen nyrh goýmak. Alyjylar önümiň gymmatlygyna garaşsyzlygy bäsdeşleriň meňzeş önüme belleýän nyrhynyň esasynda goýýar. Bäsdeşlere esasanyp, nyrh goýmagyň 2 sany esasy usulyňy görkezmek bolar: häzirki nyrhlyaryň derejesi esasynda we ýapyk söwda esasynda nyrh goýmak.

Häzirki bar bolan nyrhlyaryň derejesinde nyrh goýmak. Kärhanalar bu usulda önümüne nyrh kesgitlände islege we harajatlara az

üns berýärler we nyrhy, esasan, bäsdeşleriň nyrhlaryna deňleýärler. Kärhanalar şeýle hem bäsdeşleriň nyrhlaryndan az-kem pes we az-kem ýokary nyrhy goýup bilerler. Demir, kagyz ýa-da dökün ýaly harytlaryň bazarynda adaty kärhanalar birmeňzeş nyrhy goýýarlar. Käbir kärhanalar öz nyrhlaryny bazarda öňdebaryjy bäsdeşiniň hereketine görä belleýär. Bazarda öňdebaryjy bäsdeşi nyrhyny üýtgetse, ol hem nyrhyny islegiň we harajadyň ýagdaýyna garamazdan üýtgedýär. Käbir kärhanalar bazarda öňdebaryjy bäsdeşiniň nyrhyndan ýokary ýa-da pes nyrhy goýup, öňdebaryjy bäsdeşi nyrhyny üýtgedende berk tapawudy saklaýar. Oňa mysal edip, käbir kiçijik kärhanalaryň (ýa-da telekeçileriň) uly kärhanalaryň nyrhyndan az kem pes nyrh goýýandygyny we nyrh üýtgände hemişe şol aratapawudy saklaýandygyny görkezmek bolar. Bu usul islegiň çeyeligini kesgitlemek kyn bolan ýagdaýynda has meşhurlyga eýedir. Köp kärhanalar bu usuly adatça peýda getirýän nyrh hem diýýärler. Şeýle hem, hemişelik nyrhlary saklamak nyrh gapma-garşylygyna getirmeýär.

Ýapyk söwda-da nyrh goýmak. Bu usul kärhanalar tarapyndan şertnamany ýerine ýetirmegiň beýany berlende ulanylyp bilner. Ýapyk söwda esasynda nyrh goýlanda kärhana bäsdeşleriň nyrhyny däl-de, ilki bilen öz harajatlaryna ýa-da islege gözükýär. Kärhana şertnamany almaga ymtylýar we şonuň üçin ol bäsdeşleriň nyrhyndan pes nyrhy goýmaly bolýar. Ýöne kärhana öz nyrhlaryny belli bir de-rejeden pes edip goýup bilmeýär. Ol nyrhlary önümiň özüne düşýän gymmatyndan pes goýsa zyýana galýar. Şol bir wagtda önümiň özüne düşýän gymmatyndan has gala nyrhy goýup bilenok. Bu ýagdaýda kärhananyň şertnamany almak mümkinçiligi pese gaçýar. Ýagdaý şertnamadan garaşylýan peýdanyň eassynda çözülip bilner.

9.3. Nyrh goýmagyň ugurlary

Kärhanalar önümlere diňe bir nyrhy kesgitlemän, olar giden bir nyrh ulgamyny döredýärler. Nyrh goýmagyň gurluşy önümiň öndüriliş tapgyrynda ýerleşşi bilen hem aýrylmaz baglydyr. Kärhanalar dürli ýagdaýlary we sarp edijileriň zerurlygyny hasaba alyp, islege we harajatlara esaslanyp, önüminiň nyrhlaryny düzedýärler. Daş-töwerekde

bäsdeşleriň üýşmegi bilen kärhana nyrlary üýtgetmegiň çözümlerini kabul edýär. Şeýlelikde, kärhananyň nyrh goýmak ugruna birnäçe daşky şertleriň we bäsdeşligiň ýagdaýlary jemlenip täsir edýär. Şol üýtgeşmeleri göz önüne tutup, nyrh goýmagyň birnäçe ugurlaryna seredeliň.

Täze önümlere nyrh goýmak ugry. Adatça, önüme nyrh goýmaklyk onuň ulanyş möwritiniň tapgyryna esaslanyp goýulýar. Has jogapkärçilikli tapgyr önümiň bazara çykyş tapgyrynda nyrh goýmakdyr. Şonda önüme meňzedilip öndürilen önüm we düýbünden bazarda meňzeş önümi ýok bolan täze önümlere nyrh goýmagy tapawutlandyrmak gerekdir. Önüme meňzedilip öndürilen önüm öndürjek kärhana nyrh goýmakda bäsdeşleriň öndürýän önümlerine seredip nyrh we hil görkezijileriniň esasynda önümi bazara ornaşdyrmalydyr. Onuň birinjisi – ýokary derejeli ugur bolup, ony mynasyp nyrh ugry diýip atlandyrylýar. Ýagny kärhana ýokary hilli önüm öndürip oňa iň ýokary nyrhy belleýär (*14-nji çyzga seret*). Bu ugruň tersine tygşylylyk ugry çykyş edýär. Kärhana ýokary bolmadyk hilli önüm öndürip, ony pes nyrhdan satýar. Bu ugurlar alyjylaryň dürli toparlary üçin goýlup bilner, şonda bir topar üçin esasy alamat nyrh, beýlekileri üçin bolsa hil bolup durýar.

Ähmiýetliligiň ýokary gymmatlyk ugry esasy meseleleriň biri bolup durýar. Ol mynasyp nyrhly ugry ulanýan bäsdeşlere garşy ulanylýar. Galdyrylan nyrlar ugrunda pes hilli önümleriň nyrlary galdyrylyp satylýar. Ýöne iru-giç alyjylar özleriniň aldanandygyna düşünerler we ol önümleri almakdan boýun gaçyrlar. Şonuň üçin şeýle ugur boýunça nyrh goýmakdan gaça durmalydyr.

Bazara düýbünden täze önüm goýberýän kärhanalar üçin çylşyrymly ýagdaýlar döreýär. Şonda olar nyrh goýmagyň şu iki ugryny saýlap bilerler: «gaýmagy syrma» ugry we bazara düýpli aralaşmak ugry. Soňra halkara bazarlara gönükdirilen nyrlary goýmak ugrunda düşündirilişi berilýär.

Hil	Nyrhlar	
	Ýokary	Pes
Ýokary	Mynasyp nyrh ugry	Ähmiýetliligiň ýokary gymmatlyk ugry
Pes	Galdyrylan nyrhlar ugry	Tygşylylyk ugry

14-nji çyzgy. Nyrhy ornaşdyrmagyň dört ugry

Önüm köplüginin çäginde nyrh goýmak ugurlary. Eger-de önüm, önüm köplüginin bölegi bolup durýan bolsa, onda oňa aýry alnan önüme nyrh goýmakdan tapawutlanýan ugur ulanylýar. Şeýle ýagdaýda kärhana ähli önüm köplüginde iň ýokary peýdany almak üçin gerekli nyrhlary kesgitlemeli bolýar. Bu ýagdaýda nyrh goýmagyň çylşyrymlylygy önüm köplüginde girýän önümlere bolan islegiň we olaryň harajatlarynyň özara baglanyşykda bolýandygy we mundan başgada dürli önümler öz bäsdeşlik ukybynyň derejesi bilen tapawutlanýandygy esasynda döreýär. Önüm köplüginin çäginde nyrh goýmak birnäçe ugurlara bölünýär. Bu ugurlary 11-nji tablisada görmek bolar.

11-nji tablisa

Önüm köplüginin çäginde nyrh goýmak ugurlary

№	Ugry	Teswirleme
1	Önüm assortimentiniň çäginde nyrh goýmak	Assortiment topara girýän önümleriň arasynda nyrh araçagini goýmak.
2	Goşmaça önümlere nyrh goýmak	Esasy önü m bilen satylýan kömekçi, goşmaça önümlere nyrh goýmak.
3	Hökmany zatlara nyrh goýmak	Esasy önüm bilen bilelikde ulanylmaly önümlere nyrh goýmak.
4	Önümçiligiň goşmaça önümlerine nyrh goýmak	Önümçiligiň pes gymmatly goşmaça önümlerine, olardan dynmak maksady bilen nyrh goýmak.
5	Önüm ýygındysyna nyrh goýmak	Bilelikde bir bütewi ýaly satylýan önüm toplanasyna nyrh goýmak.

1. Önüm assortimentiniň çäginde nyrh goýmak. Bu ugur boýunça nyrh goýýan kärhanalar, assortiment topary döredýän dürli önümlere basgançaklaýyn nyrh bölünişigini döretmelidir. Her derejäniň nyrh basgançagy kesgitlenende önümleriň özüne düşýän gymmatynyň aratapawudyny, olaryň dürli häsiýetlerine sarp edijiler tarapyndan baha berilmegini, şeýle hem bäsdeşleriň nyrhларыny hasaba almak zerurdyr. Eger-de assortimentdäki iki meňzeş önümiň arasyndaky nyrh tapawut ujypsyz bolsa, onda alyjylar olaryň içinden has kämilleşdirilen önümi saýlar. Eger-de şol ýagdaýda önümleriň özüne düşýän gymmatynyň aratapawudy olaryň nyrh tapawudyndan az bolsa, onda bu ýagdaý kärhananyň girdejisiniň artmagyna getirer. Eger-de iki meňzeş önümiň arasyndaky nyrh tapawut uly bolsa, alyjylar köplenç halatda pes nyrhly önümi alarlar.

2. Goşmaça önümlere nyrh goýmak. Esasy önüm bilen bir hata da üstüni ýetirýän ýa-da kömekçi önümleri hödürleýän kärhanalar nyrh goýmak ugruny saýlaýar. Mysal üçin, soňky wagtda awtomobil satýan kärhanalar öz önümlerini aýna göteriji, duýdurjy (signalizasiýa) radio we magnitofon ýaly goşmaça önümler bilen bilelikde satyp başlady. Bu ýagdaýda awtomobiliň nyrhy onuň öz nyrhy däl-de, oňat enjamlaşdyrylyp gurnalan awtomobiliň nyrhydyr.

3. Hökmany zatlara nyrh goýmak ugry. Esasy önüm bilen bilelikde ulanylýan önümleri öndürýän we satýan kärhanalar, hökmany zatlara nyrh goýmak ugruny ulanýarlar. Bu ugra mysal edip, sakgal syrylýan almazlary, fotoplýonkalary, kompýuter üçin programma üpjünçiligini görkezmek bolar. Esasy önüm öndürilende, köplenç, olara pes nyrh goýulýar, ýöne hökmany bile ulanylmaly zatlara bolsa ýokary nyrhлары goýýarlar. Bu ugur aragatnaşyk ulgamynda iki bölekden ybarat nyrh goýmak adyny hem göterýär. Hyzmat üçin nyrhlar iki bölekden durýar: berkidilen nyrh we hyzmatdan peýdalananyň üçin üýtgeýän tarif. Aragatnaşyk kärhanalary her aý üçin tölegi – berkidilen nyrhy kesgitleýär we onuň üstüne her peýdalanýan hyzmat üçin üýtgeýän tarif goýýarlar. Şu ýerde kärhanalar haýsy nyrhy esasy hyzmat üçin we haýsy nyrhy peýdalanýan hyzmat üçin goýmalydygyny çözmeli bolýarlar. Adamlarda hyzmatdan peýdalanmaga gyzyklanma döretmek üçin nyrhyň berkidilen bölegini az goýup, girdejiniň esasy çeşmesini üýtgeýän tölegler düzmelidir.

4. Önümçiligiň goşmaça önümlerine nyrh goýmak. Et-ýag önümlerini, himiki önümlerini gaýtadan işlemeğiň netijesinde birnäçe goşmaça önümler ýüze çykýar. Eger bu goşmaça önümleriň gymmaty pes bolsa we olardan dynmak gymmata düşýän bolsa, ol esasy önümiň bahasynda ýaramaz täsir galdyrýar. Bu ugur boýunça nyrh goýmagyň düýp manysy öndürijiniň goşmaça önümleri ýerlemek we bazaryny tapmak we şol önümleri saklamak hem-de äkitmek çykdaýylaryny ýapjak islendik nyrh razylaşmak bilen jemlenýär. Şeýle tejribe satyja esasy önüme nyrhlary arzanlatmaga ýardam edýär we onuň bäsdeşlik artykmaçlygyny döredýär. Kähalatda bolsa goşmaça önümler bellibir girdeji hem alyp biler.

5. Önüm toplumyna nyrh goýmak. Bu ugur boýunça nyrh goýmagyň manysy satyjylaryň önümleri toplamagy bilen olary has pes nyrhdan hödülemeginden ybaratdyr. Mysal üçin, myhmanhanalar öz müşderlerine giden hyzmatlary jemlemek bilen hyzmat edýär. Jemlenen hyzmatlar ýerlemegi höweslendirýär. Ýagny başga ýagdaýda müşderiler bu hyzmatlary aýratynlykda almazlygy hem ähtimaldyr. Başgaça aýdanymyzda, önüm toplumyna nyrh goýmak gerekli möçberden önümiň köp möçberini satmak üçin ulanylýar.

Nyrhy düzgünleşdirmegiň ugurlary. Kärhanalar hemişe üýtgäp duran bazardaky ýagdaýlara we alyjylaryň islegleriniň dürlüligine laýyklykda öz başlangyç nyrhlaryna düzediş girizýärler. Nyrh düzedilmeginiň käbir ugurlary aşakdaky tablisada getirilýär.

12-nji tablisa

Nyrhy düzgünleşdirmegiň ýedi ugry

№	Ugry	Teswirleme
1	2	3
1	Nyrhdan aýyрма (indirim) we hasap boýunça nyrh goýmak.	Alyjynyň haýlysy boýunça sylaglamak maksady bilen nyrhlary arzanlatmak. Bu önümiň nyrhynyň möhletden öň tölenmegi ýa-da önümiň köp mukdarynyň alynmagy bilen aňladylyp bilner.
2	Deň däl nyrhlary goýmak.	Alyjylaryň ýerleşýän ýerine ýa-da alyjylaryň we önümleriň häsiýetnamasynyň tapawutlanýandygyna düzediş girizmek bilen nyrh goýmak.

1	2	3
3	Alyjynyň psihologiýasyny hasaba alyp nyrh goýmak.	Alyjylara psihologiki täsir etmek maksady bilen nyrh düzedilmegi.
4	Sarp edijilik gymmatyna gönükdirilen nyrlary goýmak.	Sarp edijilere ýerlikli nyrhdan hiliň we öňat hyzmatyň göwnejaý goýulmasyny hödürlemek maksady, bilen nyrlaryň düzedilmegi.
5	Ýerlemegi höweslendir-mek üçin nyrh goýmak.	Ýerlemegi gysga wagtlaýyn tizleşdirmek üçin wagtlaýyn nyrlary peseltmek.
6	Geografiki alamatlary boýunça nyrh goýmak.	Sarp edijileriň geografiki ýerleşişini hasaba almak bilen nyrlaryň düzedilmegi.
7	Halkara bazarla-ra gönükdirilen nyrlary goýmak.	Halkara bazaryň nyrlarynyň düzgünleşdirilmegi.

1. Nyrdan aýyрма (indirim) we hasap boýunça nyrh goýmak. Önümleriň möhletden öň tölegini, önümleri uly möçberde we möwsümlü däl satyn alşy güýçlendirmek üçin alyjylaryň hereketini sylaglamak arkaly köp kärhanalar öz nyrlaryny düzýärler. Şeýle nyrh düzedilmegi birnäçe görnüşe eýedir.

- Nagt töleg üçin nyrdan aýyрма (skidka). Öz hasaplama-laryny öz wagtynda töleýän alyjylar üçin nyrlary peseltmek. Şeýle nyrdan aýyрма ähli alyjylar üçin niýetlenendir we olar satyjynyň maliýe ýagdaýyny gowulandyrmaga, karz we algy-bergi bilen bagly bolan çykdaýlaryň kemeldilmegine ýardam eder.

- Satyn alynýan önümiň mukdary üçin nyrhdan aýyrma diýip önümi köp mukdarda satyn alýan alyjylar üçin nyrhlaryň peseldilmegine aýdylýar. Satyjylar köplenç 12 önümi 11 önümiň nyrhyndan satýar. Nyrhdan aýyrma sarp edijileri höweslendiriji serişde hökmünde çykyş edýär we olary şol bir satyjydan köp önüm satyn almaga gönükdirýär. Kä halatda alyjylardan önümiň köp mukdary üçin ýokary töleg hem alynýar. Nyrhlaryň galdyrylmagy, köplenç, gyt önümlere goýulýar.
- Möwsümleýin indirim, möwsümden daşarda söwda edýän alyjylara niýetlenýär. Ýaz paslynyň gelmegi bilen güýzki we gýşky önümler pes nyrhdan satylýar. Möwsümleýin nyhdan aýyrma satyja bütin ýylyň dowamynda önümçiligiň durnukly derejesini üpjün edýär.
- Hasaplar hem nyrhdan aýrylmanyň bir görnüşidir. Mysal üçin, önüm çalşygyna hasap – bu köne önüm tabşyrylmagy bilen täze önümiň nyrhyny arzanlatmak. Aýlanyşygy tizlendirmek üçin hasap – bu reklama maksatnamalarynda we ýerlemegi höweslendirmekde gatnaşýan dellallary höweslendirmek üçin nyrhdan kemeltmedir.

2. Deň däl nyrhlary goýmak. Köp ýagdaýda kärhanalar, sarp edijileriň häsiýetnamasynyň, önümiň häsiýetnamasynyň tapawutlydygyna ýa-da hyzmatyň, önümiň ýerleşýän ýerine şert goýmak bilen nyrhlara düzediş girizýärler.

Deň däl nyrhlar goýlanda kärhanalar harajatlara garamazdan önümi ýa-da hyzmaty iki hem-de birnäçe nyrhdan satýarlar.

Deň däl nyrhlary goýmak birnäçe görnüşde amala aşyrylýar.

- Alyjylaryň dürli toparlaryny hasaba almak bilen. Dürli alyjylar şol bir önüm ýa-da hyzmat üçin dürli nyrh töleýärler. Mysal üçin, muzeýler çagalardan, talyplardan we pensiýadaky adamlardan girmek üçin pes nyrh sorayarlar. Köp ýurtlarda syýahatçylar muzeýleri, sergileri we milli desgalary görmek üçin ýokary nyrhdan töleýärler.

- Önümiň hasiýetnamasyny hasaba almak bilen. Önümleriň dürli görnüşlerine häsiýetnamasynyň üýtgemegini hasaba almak bilen dürli nyrhlar goýulýar. Şonda önümleriň, harajatlaryň arasynda uly tapawut bolmaýar we nyrh goýmaklyk harajatlara göni baglanyşyksyz ýerine ýetirilýär.
- Ýerleşýän ýerini hasaba almak bilen. Önüm we hyzmat üçin dürli ýerlerde dürli nyrhdan hödürlenýär, çünki bu ýerlerde önümiň harajatlary birmeňzeşdir. Mysal üçin, teatrlarda biletleriň nyrhлары zaldaky ýere laýyklykda üýtgedilýär.
- Wagty hasaba almak bilen. Nyrhlar möwsüme, aýlara, hepdäniň gününe hatda günüň dowamyna laýyklykda üýtgäp bilýär. Internet boýunça hyzmat tölegleri gije gündizkã garanyňda arzandyr.

Deň däl nyrh goýmak ugrunyň hakykatdan-da peýdaly bolmagy üçin birnäçe şertleriň bolmagy gerekdir. **Birinjiden**, bazaryň böleklenmäge sezewar bolmagy we her bölek islegiň derejesi bilen tapawutlanmaly. **Ikinjiden**, pes nyrh teklipe edilýän bazar bölegine degişli sarp edijileriň önümi ýokary nyrhdan teklipe edilýän bazar böleginde gaýtadan satmak mümkinçiligi bolmaly däl. **Üçünjiden**, kärhananyň ýokary bahadan hödürleýän böleginde, bäsdeşleriň pes bahadan önümini satmak mümkinçiligi bolmaly däl. **Dördünjiden**, bazary böleklemek we oňa gözegçilik etmek bilen bagly harajatlaryň jemi nyrlaryň aratapawudyndan gelýän goşmaça girdejiden ýokary bolmaly däl. **Bäşinjiden**, deň däl nyrlaryň goýulmagy sarp edijilere öýke-kine ýaly ýakymsyz duýgulary döretmeli däl we ahyrynda, deň däl nyrhlar diňe kanunçylyk esasynda goýulmalydyr.

3. Alyjylaryň psihologiýasyny hasaba alyp nyrh goýmak.

Nyrh önüm hakda bellibir maglumatlary göteriji hökmünde çykyş edýär. Şonuň üçin köp alyjylar önümiň hiline onuň nyrhynyň kömegi bilen baha berýärler. Olar önümiň öndürilişine köp-köp serişde sarp edilendir diýip pikir edýärler. Kärhanalar öz önümleriniň abraýyny götermek üçin ýokary nyrlary hem goýup bilerler, ýöne bu ýagdaýda olar bäsleşigiň köp bolmagyna duçar bolýarlar.

Sarp edijiler öz aňynda her görnüşli önümiň hiliniň maglumat nyrhларыny jemleýärler we şol maglumatlar alyjy tarapyndan önüm gözlenende ulanylýar. Söwda wagtynda bolsa alyjy şol maglumatlary häzirki nyrlary geçen nyrlar bilen deňeşdirmekde ýa-da belli ýagdaýa baha bermekde ulanylýar. Kärhanalar nyrh goýnak bilen alyjylaryň aňyndaky maglumat nyrlara täsir edýärler, hat-da nyrlarda ujypsyz tapawut önümleriň arasynda göz-görtele aratapawut bar diýen düşüňjani döredip biler. Tejribede «bitewi nyrlaryň» adamlarda nägilelik döredýän häsiýetli bolup, az-kem pes nyrlaryň (bölek nyrlar) tygşytlyk abaraýyny we takyk hasaplanyşyň netijesi diýen düşüňjani döredýändigini belli boldy. Mysal edip aýdanymyzda, önüm 10 manatdan satylýan bolsa, ony 9 manat 95 teňňeden satylanda has ýokary psihologiki peýdalylyga getirer. Ýöne bölek nyrlar önümiň nyryhy üýtgedilende kynçylyk döredýär. Şeýle-de psihologlaryň aýtmagyna görä, her sanyň alyja tasir ediş ähmiýeti bardyr. Aýdalyň «8»-lik sany alyjyny köşeşdirýär, «7»-lik hyjuwlandyrýar we ş.m.

Psihologiki nyrlar islendik ýagdaýda, ýokarky teklipe edilýän nyrh – önümiň abraýyna, aşaky hakyky nyrh bolsa satyjyň abraýyna täsir etmelidir. Olaryň has uly aratapawudy alyjylaryň nyrlary kabul edişiniň çylşyrymlaşmagyna getirer.

4. Sarp edijilik gymmatyna gönükdirilen nyrlary goýmak.

Alyjylar, esasan, önüm bilen berilýän hyzmatlary uly üns berýärler. Ýagny olar önümi satyn almak bilen özlerine ýokary derejede hyzmat edilmegine garaşýarlar. Kärhanalar alyjylaryň gözleýän gymmatyna gözükmeklik bilen önümlerine nyrh bellemelidir. Şonda olar önüm üçin bir nyrh, hyzmat üçin başga nyryhy hem goýup bilerler, ýöne beýle ýagdaý alyjylaryň daşlaşmagyna getirer. Şonuň üçin kärhanalar esasy önüme nyrh bellänlerinde oňa soňra ediljek hyzmaty hem goşup belleýärler. Muňa mysal edip mebel harytlarynyň nyryhynda ony gurnamak ýaly hyzmatlarynyň durýandygyny görkezmek bolar. Şeýle-de, naharhana barman restoranlara barýan adamlar diňe bir iýmek-içmek dälde, eýsem, olar edilýän hyzmatdan lezzet almak üçin barýandygyny bellemek bolar. Syýahatçylyk zolaklarynda alyjylar nyrlara duýgur bolmaýar, kärhanalar bu ýagdaýda alyjylaryň tek-

lip edilyän önüminden isleýän gymmatyny hasaba almak bilen nyrh emele getirip bilerler.

5. Ýerlemegi höweslendirmek üçin nyrh goýmak. Bu ugur boýunça nyrh goýmak kärhananyň käbir önümlerine wagtlaýyn preýskurant nyrhdan, kähalatda bolsa özüne düşýän gymmatyndan hem pes nyrhy bellemegi bilen düşündirilýär. Bu ugur näme maksat üçin ulanylýar. Uly dükanlar käbir önümlere pes nyrh goýmak bilen alyjylaryň ünsüni çekerin we olar dükana gelende beýleki adaty nyrhly önümlere hem üns berip satyn alar diýip umyt baglaýarlar. Käbir kärhanalar ýerlemegi höweslendirmek üçin nyrh goýmagyň başga görnüşini saýlaýarlar. Olar öz önümlerini karzyna satýarlar ýa-da uzak wagtly kepilligi üpjün edýärler. Ýa-da olaryň häzirkki bejergisini we mutg hyzmatyny üpjün edýärler. Adatça, ýerlemegi ýokarlandyrmak we önüm gorrlyryndan dynmak üçin kärhanalar, köplenç ýagdaýda, diňe önümiň nyrhyndan bir bölegi aýyrmagy teklipl edýärler.

6. Geografiki alamatlary boýunça nyrh goýmak. Kärhanalar ýurdumyzyň dürli künjeginde ýaşayan müşderler üçin nyrhlary goýmak meselelerini çözmelidir. Kärhanalar daş ýerlerdäki müşderilere ýokary nyrh goýup hyzmat edende ýol çykdaýjylaryny ýapmak üçin töwekgelçilik etmelimi? Ýa-da kärhana öz müşderileriniň ýerleşýän ýerine garamazdan birmeňzeş nyrh goýmalymy? Geografiki alamaty boýunça nyrh goýmagyň 5 ugruna seredeliň:

1. FOB nyrhlaryň goýulmagy. Ýagny kärhana önümi daşamak çykdaýjylaryny we jogapkärçiligini müşderiniň özüne berýär. FOB nyrhlarynyň tarapdary önüme nyrh goýmagyň adalatlylygy alyp gitme çykdaýjysyny her müşderiniň özüne töletmekdir diýip hasaplaýar. Bu ýagdaýda öndürijä golaý ýerleşen müşderiler nyrhdan utýarlar.
2. Äkidip berme bilen bagly bolan çykdaýjylary öz içine alýan ýeke-täk nyrh goýma ugry. Bu ugur FOB ugrunyň tersidir. Bu ýagdaýda kärhana müşderilerine, olaryň ýerleşýän ýerine garamazdan önümüne birmeňzeş nyrh goýýar. Şonda daşamak harajatlarynyň ortaça ululygy önümiň nyrhynyň içine gi-

rizýär. Bu ýagdaýda öndürijiniň golaýyndaky müşderiler utulyp, daşda ýerleşenler utýar. Bu ugruň artykmaçlygy – sargytcýlar bilen hasaplaşygyň ýönekeýleşdirilmegi we umumy bir nyrhdan önümiň reklama edilmegidir.

3. Zolak nyrlary goýmak ugry. Bu ugur ýokarda agzalan iki ugruň arasyndaky ugurdyr. Kärhana geografiki zolaklary kesgitleýär we bir zolakda ýerleşen ähli müşderiler birmeňzeş nyrhy kesgitleýär.
4. Esasy nokada degişli nyrlary goýmak. Bu ugurda kärhana şol ýa-da beýleki şäheri esasy nokat diýip saýlaýar. Ähli müşderilerden alyp gitme bilen bagly çykdaýlaryň olaryň ýerleşýän ýerine garamazdan şol nokatdan hasaplaýar. Eger-de ähli kärhanalar esas nokady edip bir şäheri saýlarsa, onda äkitmek çykdaýlary görkezilen nyrlar birmeňzeş bolar we ol bäsdeşligiň aýrylmagyna getirer. Has ýokary netije gazanmak üçin kärhanalar bir wagtda birnäçe esasy nokady belleýärler, şonda müşderi üçin alyp gitme çykdaýlary görkezilen nyrhly önümler oňa iň ýakyn ýerleşen nokatdan satylýar.
5. Ahyrynda kärhana alyp gitme çykdaýlaryny öz üstüne alyp nyrh goýup biler. Bu ugur belli-belli müşderler bilen uzak aragatnaşygy saklamagyň bähbidini goramak üçin amala aşyrylýar. Bu ýagdaýda kärhana öz maksat tutunýan sargydyny almak üçin önümi äkitmek çykdaýlaryny bölekleyin ýa-da doly öz üstüne alýar. Oňa esas bolup kärhananyň bazarynyň giňemegi bilen, önümçiligiň artmagy bilen, goşmaça alyp gitme çykdaýlaryny doly ýapmagy çykyş edýär. Şeýle ugur täze bazarlara çykmak üçin ulanylýar.

7. Halkara bazarlara gönükdirilen nyrlary goýmak. Halkara bazara öz önümi ýa-da hyzmaty bilen çykjak kärhana şol ýurtlaryň bazarlaryna laýyklykda nyrlaryny deňlemelidir. Kähalatda kärhanalar ähli bazarlar üçin bir nyrhy hem goýup bilerler. Ýöne belli ýurt-

da öz önümini satjak kärhana, şol ýurtlara mahsus söwda täsir edýän ykdysady şertleri, bäsdeşligiň ýagdaýyny, kanuny we normatiw kadalary, şeýle-de lomaý we bölek söwdanyň ösüş derejesini hasaba almalydyr. Önüme we onuň nyrhyna bolan garaýyşlaryň üýtgemegi dürli ýurtlardaky sarp edijileriň isleg bildirmeginiň we zerurlygynyň dürlüligi bilen bagly bolup biler.

Halkara bazara öz işini gönükdirýän kärhana nyrlaryny dikligine bölekleme we keseligine bölekleme ýa-da bazara düýpli aralaşmak ugruny saýlamak esasynda goýup biler. Bu ugurlar ýerli bazarlarda hem ulanylyp biler.

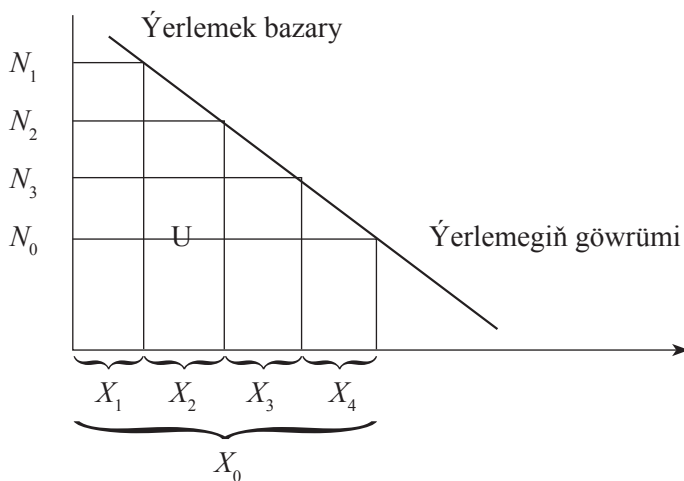
Nyrlary bölekleme (differensirlemek). Nyrlary bölekleme dikligine we keseligine görnüşlerini görkezmek bolar. Nyrlary dikligine böleklemede, kärhananyň bir-birinden üzňe dürli bazarlarda dürli nyry soradygyny aňladýar. Öz peýdasyny ýokarlandyrmak isleýän kärhana önümiň islegi üçin nyryň göni çeyeliginiň pes ýerinde ýokary nyry goýmak bähbitlidir. Nyrlary dikligine differensirlemäni mysalda göreliň. Nyrlary 10% galdyrança, A ýurtda (A bazarda) isleg 20%, B ýurtda (B bazarda) 30% pese gaçýar. Çeýelik bu ýerde $|Ç_A| = 2$; $|Ç_B| = 3$; satyjy üçin A ýurtda (A bazarda) ýokary nyrlary soramak mümkinçiligi B ýurduňka (B bazara) garanyňda amatlydyr.

Dikligine differensirlemede bazarlaryň giňişlikde birek-birekden üzňe bolmagy zerurdyr. Differensirleme şeýle hem wagt aralygynda we önümi ulanmak maksatlarynyň häsiýetine laýyklykda bölünmege esasynda ulanylyp biler. Wagt aralygynda nyrlary bölekleme diýip, köp kärhanalaryň şol bir önüm üçin gündizki we gijeki ulanylan nyrlarynyň üýtgedýändiklerini görkezmek bolar. Önümiň mysaly bolup, oý hojalyklaryna we senagat kärhanalary üçin berilýän elektroenergiýany görkezmek bolar. Köp ýurtlarda sarp edijileriň ýaşı, jynsy, maşgala girdejisi boýunça hem nyry bölekleme ulanylyar.

Nyrlary keseligine böleklemede kärhanalar öz täze önümlerine iň ýokary nyry goýýar, soňra olar gatlak-gatlakdan bazardan peýdany syrýarlar. Şonuň üçin bu ugra, köplenç, «gaýmagy syrmaq ugry» hem

diýilýär. Bu ugur, kärhananyň wagtyň geçmegi bilen önümiň nyrhyny peseltmelidigine düşünýän wagtynda ähmiýetlidir. Oňa mysalda sere-dip geçeliň. Eger-de satyjy öz önümine N_0 nyrhyny goýsa, ol X_0 muk-darda önümini ýerläp biljek we aýlanyşygyň U görümi boljak. Ýöne köp sarp edijiler ýokary nyrh tölemäge hem taýýardygy anyklandy. Mysal üçin, N_1 nyrhda ýerlemegiň mukdary X_1 , N_2 nyrhda X_2 , N_3 nyrh-da X_3 we N_0 nyrhda X_4 mukdarda deň boljak (15-nji çyzga seret).

Nyrhy keseligine böleklemede hem edil şol ugur ýoklugyndaky ýaly önümiň mukdary satylýar ($X_1 + X_2 + X_3 + X_4 = X_0$). Ýöne bu ugur-da dolanyşygyň görümi ep-esli artar. Diýmek, keseligine bölek-lemede peýda has-da artar we ol böleklemegiň derejesiniň köplügiene baglydyr. Ýöne kärhana bazar segmentleriň nägileligine uçramagy ähtimaldyr: öňki alyjylaryň nägileligini diňe täze has gowy artykmaç önüm goýbermek bilen ýeňip geçmek bolýar.

15-nji çyzgy. Dürli nyrhda ýerlemegiň görüminiň üýtgemegi

Bazara düýpli aralaşmak ugry. Köp kärhanalar täze harytlary bazara çykaranda ýokary baha goýmak arkaly köp girdeýji (gaýmagy syrma) almaklyga üns bermän tersine bazara düýpli aralaşmak ugruny saýlaýarlar. Olar şol maksat bilen öz täze önümerine başlangyç nyrhy

has pes goýýarlar. Olar şeýle etmek bilen sarp edijileriň köpüsiniň birden ünsüni çekmäge we bazaryň köp bölegini eýelemäge ymytlýarlar. Ýerlemegiň göwrüminiň artmagy bolsa öz gezeginde önümçilik harajatlarynyň peselmegine we kärhananyň peýdasynyň ýokarlanmagyna getirýär. Kärhananyň peýdalylygynyň artmagy bolsa oňa ýene-de nyrlary peseltmäge mümkinçilik berýär.

Pes nyrlaryň üstünlikli ulanylmagyna birnäçe şerleriň bolmagy zerurdyr: Birinjiden, bazar nyrlara örän duýgur bolmalydyr we pes nyrlar bazaryň giňemegine getirmelidir; Ikinjiden, ýerlemek göwrüminiň we önümçiligiň artmagy bilen harajatlar pese gaçmalydyr we ahyrynda – pes nyrh bäsdeşlikden gaçmaga ýardam etmelidir.

9.4. Nyrlary öwrenmek

Bazar derňewleriniň bu çäginde şu esasy ugurlaryny belläp geçmek bolar:

1. Hakykatdanda emele gelen bazar nyrlaryny öwrenmek;
2. Bäsdeşleriň nyrlaryny öwrenmek;
3. Döwlet gulluklary tarapyndan nyrlary sazlamak derejesini we ugurlarynyň üýtgedilmegini öwrenmek;
4. Sarp edijileriň nyrlara bolan gatnaşygyny öwrenmek.

Bazar öwrenmek ulgamynda nyrlary öwrenmegiň soňky ugruna has üns bermek zerurdyr. Sarp edijiler nyrlara duýgur bolýarlar. Ýöne bu duýgurlyk bir ýagdaýdan beýleki ýagdaýa önümiň eýelik hukugyny gazanmagyň ähmiýetliligine ýa-da tersine önümi satyn almak bilen nyraha bagly däl sarp edijilige laýyklykda duýarlykly üýtgäp biler. Sarp edijileriň nyrh duýgurlygyny kesgitleýän 9 sany esaslandyryjy ýagdaýlaryny görkezmek bolar. Aşakda şu ýagdaýlara gysgaça häsiýetnama berilýär. Şeýle-de şol meseleler öwrenilende sarp edijilere berilýän soraglar görkezilýär.

Gymmatlygyň ýeke-täk täsiri. Önüm ýeke-täk, seýrek, ýalňyz, aýratyn häsiýete eýe bolanda alyjylar nyraha duýgur bolmaýar.

- Önümiň, ony bäsdeşleriň – önümlerinden tapawutlandyryýan bir ýa-da birnäçe duýulýan ýa-da duýulmaýan häsiýeti barmy?

- Şol aýratyn hile sarp edijiler nähili gymmatlyk berýär.

Meñzeş önümler hakynda habardarlygyň täsiri. Sarp edijiler önüme meñzeş önümler hakynda habardar bolmasa nyrhlary duýup bilmezlik.

- Şol haryt kategoriýasynda ýa-da şol wezipeleri ýerine ýetirýän beýleki önümleriň arasynda sarp edijiniň nähili mümkinçiligi bar.
- Şol önüm – çalşyryjylaryň barlygy hakynda gurply sarp edijiler nähili derejede habarly edilipdir?

Deňşdirmek kynçylygynyň täsiri. Eger-de önümleri deňşdirmek kyn bolsa, alyjylar nyrlara seýrek duýgur bolarlar.

- Alyjlara önümleri nyryhy boýunça deňşdirmek nähili derejede kyn?
- Önüm has çylşyrymly we şeýle deňşdirmeler üçin hünärmenleri çekmelimi?
- Önüm çalşyryjylaryň nyrlaryny gös-göni deňşdirip bolýarmy? Olaryň ululygynda, häsiýetinde we ş.m.alamatlarynda tapawut ýokmy?

Jemlenen çykdaýlaryň täsiri. Eger-de önümiň nyryhy alyjylaryň girdejisiniň az bölegini tutýan bolsa, alyjylar nyryha seýrek ýagdaýda duýgur bolarlar.

- Alyjynyň çykdaýlarynyň onuň ygtyýaryndaky pul serişdeleriniň paýyna düşüşi nähili?

Ahyrky peýdanyň täsiri. Ahyrky netijäni gazanmakda önümiň nyryhy umumy çykdaýlaryň az bölegini tutýan bolsa, alyjylar nyrlara has-da seýrek ýagdaýda duýgur bolarlar.

- Ahyrynda önümden alyjylar nähili peýda gözleýärler?
- Ahyrky önümiň alyjysy onuň nyryhyna nähili derejede duýgur?
- Ahyrky önümiň nyryhyna garanynda, aralyk önüm nyryhy nähili paýy saklaýar?

Çykdaýlary ýaýratmak täsiri. Eger-de önüm başga biri bilen bölüşilýän bolsa, alyjylar nyrlara seýrek duýgur bolarlar.

- Önümiň doly nyrhyny alyjynyň özi töleýärmí?
- Ýok, onda nyrhyň näçe paýyny ol hakykatdanda töleýär?

Gaýtarylmaýan maýa goýmynyň täsiri. Eger-de önüm ozal satyn alynan esasy önüm bilen bilelikde çykdaýyny gaýtarmasyz gowşurylýan bolanda, alyjylar nyrlara seýrek ýagdaýda duýgur bolarlar.

- Önüm ozal satyn alnan esasy önüm bilen ylalaşykly ulanylýarmy we alyjylara gaýtarylmaýan maýa goýumlary berilýärmí?

Nyrh we hil arabaglanyşygynyň täsiri. Eger-de önüm hil, abraý bilen güýçli baglanyşyk döredýän bolsa, onda alyjylar nyrlara seýrek duýgur bolarlar.

- Şu önüm üçin abraýlylyk esasy alamat bolup durmy?
- Önümiň nyrhyny galdyrmak bellibir adamlaryň toparyny ulanyjylaryň hataryndan aýyrsa, önümiň gymmatlygy artarmy?
- Önümiň satyn almazdan, onuň hilini barlamagyň ygtybarly usuly barmy?
- Eger önümiň hili ýeterlikli bolmasa, alyjynyň ýitgisi näçeräk howply bolar?

Gor täsiri. Önümiň goryny edinmek mümkiçiligi ýok bolsa, alyjylar nyrlara seýrek ýagdaýda duýgur bolarlar.

- Alyjylarda önümiň ýeterlik mukdary barmy?
- Olar häzirki nyrlar wagtlaýyn goýulandyr diýip hasap edýärmí?

Ýokarda agzalyň geçilen nyrh duýgurlyk faktorlary diňe belli-belli önümleri satyn almakda, şeýle-de bellibir markany saýlamakda ulanylýandygyny bellemelidir.

Nyrlaryň görnüşleri. Islendik kärhana öz nyrlaryny kesgitlände we derňände nyrlaryň dürli görnüşleriniň aragatnaşygyny we arabaglanyşygyny häsiýetlendirýän baha ulgamynyň umumy görnüşini aýdyň göz öňüne getirmelidir. Bu ulgam aýry-aýry anyk nyrlary, şeýle-de nyrlaryň belli toparlarynyň görkezýän dürli ele-

mentlerden ybaratdyr. Baha ulgamyndaky ähli elementler özarasynda berk baglanyşykda durýar. Ol bazaryň ähli elementleriniň özarabaglylygy bilen we önümçilikde harajatlary düzmegiň ýeke-täk ölçegi bilen kesgitlenendir.

Baha ulgamy. Bahalary belli-belli alamatlary boýunça birnäçe görnüşe bölýärler:

1. Hyzmat edilýän dolanyşygynyň häsiýeti boýunça

- Lomaý nyrlar. Bu nyrh bilen kärhanalar öz öndüren önümlerini beýleki kärhanalara we ýerleýji guramalara satýar.
- Satyn alynýan nyrlar. Bu nyrh bilen oba hojalyk önümleri öndüriji tarapyndan gaýtadan işlemek üçin döwlet we söwda guramalaryna satylýar.
- Bölek satuw nyrlary. Bu nyrh bilen bölek satuw kärhanalary önümleri ilata satýar.
- Gurluşyk önümçiliginde hem nyrlar öz içinde birnäçe toparlara bölünýär:

Smeta gymmaty – her aýry-aýry önüm üçin çykdajylaryň iň ýokary gymmaty.

Preýskurant nyryhy – ahyrky önümiň birliginiň ortaça smeta gymmaty.

Ylalaşylan nyrh – sargytçy we potratçynyň arasynda şertnama gol çekilende kesgitlenýär.

- Ilata hyzmat etmek ulgamynda nyrlar we tarifler.
- Dolanyşyk çäginde üst nyrlar (lomaý-ýerleniş, söwda).
- Tarifler. Ýük we ýolagçy ulaglarynda ýol tölegi görnüşinde goýulýar.

2. Nyrlaryň erkinlik derejesine laýyklykda.

- Erkin, bazarda islegiň we teklibiň täsiri astynda emele gelýär.
- Sazlaşykly, islegiň we teklibiň astynda emele gelýär, ýöne döwlet guramalary ol nyrlaryň ösmegine ýa-da peseldilmegine bellibir taýdan täsir edýär.

- Berkidilen, döwlet edaralary tarapyndan önümleriň çäkli toparlaryna goýulýar.

3. Berkitme usulyna laýyklykda

- Şertnama, toparlaryň ylalaşygynda we şertnama resmilleşdirilende bellenýär.
- Transfert, bir kärhananyň ýa-da assosiasiýanyň öz içinde filiallarynyň arasynda önüm satylanda goýulýar.
- Birža, önümler biržalarda satylanda goýulýar.
- Şöwdalaşmak nyrhy, bäsdeşlik esasynda has peýdaly şertnama saýlanýar.

4. Esaslyk derejesi boýunça

- Esas, meňzeş önümlere nyrh goýlanda başlangyç esas hökmünde ulanylýar. Olar bellibir hil häsiýetli önümiň preýskurant nyrhdyr.
- Habar berýän gazetlerde, jurnallarda, preýskurantlarda, kataloglarda çap edilýän nyrhlar. Olar hünärmenler tarapyndan meňzeş önümlere nyrh goýlanda ugrukdyryjy maglumat hökmünde ulanylýar.
- Preýskurant, habar berýän nyrhларыň bir görnüşi bolup, öndürjileriň we satyjylaryň preýskurantlarynda goýulýan nyrhlar.
- Hakyky, geleşik nyrhy, dürli üst nyrhy ýa-da arzan nyrhy ulanmagy hasaba alýar.
- Sarp edijilik nyrhy, sarp edijiniň önümi satyn almak, äkitmek we ulanmak çykdaýjlara bagly bolan ähli harçlar.
- Hereket edýän wagtyna
- Häzirki şertnama boýunça önüm iberilýän ähli möhletiniň dowamynda nyrh üýtgedilmeýär.
- Häzirki bu nyrh boýunça önüm diňe belli birwagt aralygynyda iberilýär we şertnamany ýerine ýetirmegiň dowamynda üýtgedilip bilner.

- Durnuksyz (üýtgeýän), uzak möhletde taýýarlanýan önümleriň söwda geleşiginde goýulýar; olar önüm taýýarlanýan döwründäki harajatlaryň üýtgemegini göz öňünde tutýarlar.
- Möwsümleýin, bellibir wagt aralygynda hereket edýän nyrhlar.
- Basgançaklaýyn, öňünden kabul edilen şkala boýunça önümleriň gitdigiçe pese gaçýan nyrhларыnyň hatary.

9.5. Nyrh üýtgemesi

Kärhana önümlere nyrh goýandan we ugruny saýlandan soňra özüniň başlamagy ýa-da bäsdeşleriň hereketine jogap bermegi bilen, nyrh üýtgemelerine duçar bolýar. Köp ýagdaýda kärhanalar özüniň ilki nyrhларыny üýtgedip başlamagyny maksada laýyk hasaplaýar. Nyrhlar peseldilýän ýa-da ýokarlandyrylýan ýagdaýynda kärhana alyjylar we bäsdeşler tarapyndan nyrh üýtgemelerine boljak jogapларыny kesgitlemelidir.

Nyrhlary ilkinji bolup peseltmek. Kärhananyň nyrh peseltmek pikirine birnäçe ýagdaýларыň sebäp bolmagy mümkin.

Önümçilik kuwwatynyň doly işlemezligi. Ýagny bu ýagdaýda kärhananyň öz dolanyşygyny «täze önümler» bilen üpjün etmäge mümkinçiligi ýok. Ol «öňde baryjynyň» nyrhyny yzarlamak çärelerinden boýun gaçyryp, has soňky orny eýeläp ýerlemegi köpeltmek üçin nyrhлары peseldýär. Şeýle ýagdaý bäsdeşleriň hem bazarda öz paýyny saklamagy isleýändigini sebäpli «nyrh dawasyna» getirýär.

Nyrhlaryň peseldilmegine getirýän ýene-de bir ýagdaý bu berk bäsdeşligiň netijesinde bazardaky paýyň azalmagydyr. Kärhana bazarda agalyk etjek ýagdaýy döretmek üçin ilkinjileriň biri bolup nyrhлары peseltmelidir. Şonuň üçin ol bazara göni pes nyrh bilen çykmagy ýa-da ilki bolup nyrhлары peseltmegi we geljekde bazaryň köp bölegini eýelemegi bilen ýerleme geriminiň ösmegi esasynda harajatlaryň peselmegine umyt baglamalydyr.

Nyrhlary ilkinji bolup galdyrmak. Kärhanalar kähalatda sarp edijileriň, araçylaryň we öz söwda işgärleriniň närazylygyna garamazdan nyrhlary galdyrmaly bolýarlar. Nyrhlary amatly galdyrmak kärhana belli bir derejede peýda getirýär. Nyrhlary galdyrmaga sebäp bolýan zatlaryň biri harajatlaryň günsaýyn gymmatlanmagydyr we köpelmegidir. Harajatlaryň artmagy kärhananyň peýdasynyň pese gaçmagyna getirýär we ony yzygiderli nyrh galdyrmaga mejbur edýär. Ýene-de bir ýagdaý ol aşa köp islegiň bolmagydyr: haçanda kärhananyň ähli alyjylaryň islegini kanagatlandyrmak mümkinçiligi ýok bolanda, harydyň nyrhy galdyrylýar.

Nyrhlary galdyrmagyň käbir usullaryna seredeliň:

- Nyrhlary bildirmän galdyrmak: nyrhdan aýyrmany (skidkany) aradan aýyrmak, assortimenti has gymmat, meňzeş önümlerden doldurmak we ş.m.
- Nyrhlary açyk galdyrmak: bu ýagdaýda kärhana sarp edijiler tarapyndan ynsapsyz diýip günäkärlemekden gaça durmalydyr. Bu ýagdaýda sarp edijilere nyrhlary galdyrmagyň sebäplerini düşündirýän ýörite habarlaşmak maksatnamalar bilen bilelikde alnyp barylmaladyr.

Kärhana ilki bilen nyrhy ýokary göterilen harajatlary we islegi ýapjak mümkinçilikleriň ählisini gözden geçirmelidir. Kärhana önümiň düzümine girýän goşmaça gymmatdan ýüz öwrüp biler. Şeýle hem gaplarda ýokary hilli bezegden, gymmat gaplardan, hyzmatdan ýüz döndürüp biler. Köp kärhanalar her gapdaky önümiň mukdarynyň azaldylmagyny hem ulanýarlar.

Nyrh üýtgemelerine sarp edijileriň jogaby. Nyrh üýtgemelerine sarp edijiler hemişe aýdyň garamaýar. Nyrhlaryň peselmegine olar nähili garaýarlar? Olaryň ilki bilen pikirine gelýän zat önümiň nämende bolsa bir kemi bardyr diýip çaklaýarlar ýa-da nyrhyň peselmeği önümiň hiliniň peselmeği bilen kabul edilýär. Ahyrynda sarp edijiler nyrhlar ýene-de peseler diýip çaklaýarlar.

Bahalaryň galdyrylmagy sarp edijilerde kärhana üçin amatly ýagdaýy döredip biler. Alyjylar önüme nyrhyň galmagyny onuň bazarda

meşhurlyk gazanýandygy bilen kabul edýärler. Beýleki tarapdan bolsa sarp edijiler kärhanany ýalançy diýip günäkärläp hem bilerler.

Nyrh üýtgemelerine bäsdeşleriň jogaby. Nyrhlary üýtgetmek çözüdini berýän kärhana diňe sarp edijileriň jogap berşine üns bermän, olar bäsdeşleriň hem jogabyny hasaba almalydyr. Bäsdeşler tarapyndan jogap haçanda bazarda satyjy az bolanda, haçanda olaryň önümleri meňzeş bolanda we alyjylar gowy habardar edilen yagdaýynda ýüze çykýar. Kärhana bäsdeşleriň nähili jogap berjegini nähili çaklamaly?

Eger-de kärhananyň ýeke-täk iri bäsdeşi bar bolsa onda onuň jogap beriş hereketini çaklamak kynçylyk döretmeýär. Kärhananyň bäsdeşleri nyrh üýtgedilmegine dürli-dürli jogap berip biler. *Birinjiden*, olar öz nyrhlaryny kärhananyň peselden (galdyran) nyrhyna deňläp üýtgedip biler. *Ikinjiden*, olar kärhananyň üýtgeden nyrhyndan has pes (has ýokary) nyrhy goýup biler. *Üçünjiden*, olar öz nyrhlaryny üýtgetmän hem biler. Ahyrynda olar kärhananyň hereketine ters jogap hem berip biler. Ýagny kärhana nyrhyny peseldende, beýlekiler nyrhyny galdyryp, tersine nyrhy galdyranda bolsa, peseldip hem bilerler.

Kärhananyň bäsdeşleriň nyrh üýtgemelerine garşy jogaby. Kärhana bäsdeşleri nyrhlaryny üýtgedende nähili jogap berýärler? Munuň üçin birnäçe soraglara seretmek gerekdir.

1. Bäsdeşler näme maksat bilen nyrhyny üýtgetdiler? (bazarda uly paýy eýelemek üçinmi, önümçilik kuwwatyny doly ulanmak üçinmi, nyrhy harajatlara laýyk getirmek üçinmi ýa-da umuman, pudakda nyrhlaryň üýtgemesinde öňdebaryjy bolmak üçinmi?).
2. Nyrh üýtgemesi wagtlaýyn ýa-da hemişelik häsiýete eýemi?
3. Kärhana ol üýtgemelere jogap bermedik yagdaýynda bazar-daky paýyna näme bolar?
4. Beýleki kärhanalar nähili jogap çärelerini geçirmek isleýärler?
5. Bolup biljek her bir jogap herekete bäsdeşler we beýleki kärhanalar nähili seslenerler?

Bu soraglara seredip geçmek bilen kärhana birnäçe derňewleri hem geçirmeli bolar. Onuň üçin ol: önümiň möwsümleýin tapgyryny kesgitlemeli, kärhananyň önüm köplüginde bu önümiň ähmiýetini bilmeli we sarp edijileriň nyrh üýtgemesine jogap beriş hereketiniň mümkinçiligini anyklamaly. Bäsdeşler nyrhyny üýtgetmek üçin uzak wagt taýýarlanan bolmaly, kärhana bolsa çözügüt tapmaga birnäçe gün ýa-da birnäçe sagat berilýär.

Eger kärhana belli netijä gelen bolsa we peýdaly jogap hereketini etmek islese, ol şu 4 jogap çärelerini geçirip biler:

- **Nyrhyny peseltmek.** Kärhana bazar baha duýgur diýip hasaplaýar we nyrlary saklamak onuň bazardaky paýynyň azalmagyna getirer we ýetirilen bazar paýyny yzyna gaýtarmak has gymmata düşer. Nyrhy peseltmek peýdanyň ýetmegine getirip biler, şonuň üçin köp kärhanalar peýdany saklamak üçin hili peseltmäge, hyzmatyň derejesini we bazar aragatnaşyklary gysgaltmaga gidýär. Bu gysga wagta peýdany saklasa-da, uzak wagtda kärhana zyýan getirer. Şonuň üçin nyrh peseldende kärhana önümiň hilini saklamaga çalyşmalydyr.
- **Önümiň kabul edilýän hilini ýokarlandyrmak.** Kärhana nyrry öňki derejesinde saklap, önümi sarp edijiler tarapyndan has ýokary hilli diýip kabul ediler ýaly etmeli. Kärhana öz önüminiň bäsdeşiniň arzan önüminden hiliniň artykmaçlygyny görkezmäge synanyşmaly. Kärhana önümiň sarp edijilik gymmatyny ýokary götermäge dogry düşünişip puly peýdaly ulanmalydyr, nyrrhyny peseldip, ol diňe peýdasyzlyga uçar.
- **Hili ýokarlandyrmak bilen nyrrhy galdyrmak.** Kärhana öz önüminiň hilini ýokarlandyrmak bilen onuň nyrrhyny galdyrmak esasynda önümini has gymmat önümleriň hataryna goşup biler. Has ýokary hil, ýokary nyrrhy ödeýär we öz gezeginde kärhana ýokary peýdany getirýär.
- **Bazara arzan «mynasyp markany» çykarmak.** Köplenç, iň amatly jogap bolup önüm görnüşleriniň hataryny gym-

mat däl önümlerden doldurmak we gymmat däl söwda markasyny döretmek bolup durýar. Kähalatda bazar bölekleri nyrlara duýgur bolýar we hili ýokarlandyrmak çärelerini kabul etmeýärler. Şonda şeýle jogap bermeklik hökmany zerur bolup galýar.

Nyrh goýmak ugry we täri – bazary öwrenmek toplumynyň möhüm bölegidir. Maksatly bazaryň çäginde amatly bäsdeşlik artykmaçlygyny üpjün etjek nyrlary saýlamak çözüdine gelmezden öň, kärhana içki we daşky ýagdaýlaryň giden sanyny ykjam derňemelidir. Ýöne kärhanalar erkin nyrh saýlamakdan azat däldir. Kärhananyň nyrh emele getirmek işi kanunçylyk tarapyndan sazlanýar, mundan başgada belli çözümleri kabul etmäge moral taýdan ýagdaýlaryň hatary täsir edýär. Şonuň üçin nyrh goýmak ugruny we tärini saýlaýan kärhana hemişe bazar öwrenmegiň içki we daşky ýagdaýlaryny hasaba almak bilen öz önümine ýa-da hyzmatyna nyrh döretmelidir.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy». Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. I tom. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010 ý.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy». Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. II tom. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010 ý.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. «Ösüşň täze belentliklerine tarap». I kitap. Aşgabat, 2008 ý.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. «Ösüşň täze belentliklerine tarap». II kitap. Aşgabat, 2009 ý.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. «Ösüşň täze belentliklerine tarap». Saýlanan eserler. III kitap. Aşgabat, 2010 ý.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. «Ösüşň täze belentliklerine tarap». Saýlanan eserler. IV kitap. Aşgabat, 2011 ý.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. «Ösüşň täze belentliklerine tarap». Saýlanan eserler. V kitap. Aşgabat, 2012 ý.
8. Milli Lider. Fotoalbom. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012 ý.
9. Owazly tolkunlaryň mekany. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012 ý.
10. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2010 ý.

11. «Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasy». «Türkmenistan» gazetini. 2007-nji ýylyň 28-nji dekabry aýy.
12. «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2012–2016-njy ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy». Aşgabat, 2011 ý.
13. *Ataýew Ç.A.* we başgalar. «Azyk harytlarynyň hiliniň eksperti-zasy». Aşgabat, 2001 ý.
14. *Ataýew Ç.A.* we başgalar. «Azyk däl harytlary öwrenmegiň we hilini ekspertiza etmegiň nazaryýeti». Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2001 ý.
15. *Ataýew Ç.A.* we başgalar. «Haryt öwrenişiň teoretiki esaslary». Aşgabat. «Magaryf», 1993 ý.
16. *Голубков Е.П.* Основы маркетинга. Москва, 2001 г.
17. *Середа К.Н.* Справочник по рекламе. Ростов-на-Дону: Феникс, 2010. – 301 с.
18. *Дубровин И.А.* Маркетинговые коммуникации: учеб. И. А. Дубровин. М. Дашков и К, 2009. – 577 с.
19. *Головлева Е.Л.* Основы рекламы: учеб. пособие Е. Л. Головлева. М. : Академ.Проект, 2008. – 330 с.

Mazmuny

Giriş	7
I BAP. Marketing ylmynyň predmeti, wezipesi we mazmuny	10
1.1. Marketing – bazary dolandyrmagyň esasy ýörelgesidir	11
1.2. Marketingiň esasy maksatlary we olaryň görnüşleri	13
1.3. Bäsdeşligiň dürli şertinde marketingi ulanmak	14
1.4. Türkmenistanda marketingiň esasy ugurlary	16
II BAP. Marketing maglumatlary we derňewleri barada düşünje	18
2.1. Marketing barlaglary (derňewleri) barada düşünje we olary geçirmegiň ýollary	21
2.2. Marketing derňewlerini geçirmekligi guramak	24
2.3. Marketing derňewlerini geçirmegiň zerurlygyny anyklamak	25
2.4. Marketing derňewleriniň meselelerini we maksatlaryny anyklamak	26
2.5. Marketing derňewlerini geçirmegiň usullaryny saýlamak.	26
2.6. Marketing derňewlerinde geçirilýän tejribeler we olaryň ähmiýeti.	28
2.7. Bazar maglumatlaryny ýygnamagyň usullaryny anyklamak	31

III BAP.	Marketing derňewleriniň taslamasyny düzmek we olary guramak	34
3.1.	Maglumat ýygnamagyň esasy usullaryny saýlamak	34
3.2.	Sorag-jogap (anketasy) ony taýýarlamagyň zygiderligi	35
3.3.	Maglumatlary ýygnamaklygy guramak	36
3.4.	Maglumatlary seljermek we oňa degişli hasabaty taýýarlamak.	38
IV BAP.	Bazaryň ýagdaýyny derňemek we seljermek	40
4.1.	Bazaryň daşky şertini derňemek we seljermek	40
4.2.	Bazary derňemek we seljermek	42
4.3.	Sarp edijileri öwrenmek.	43
V BAP.	Bäsdeşler boýunça derňewler geçirmek	47
5.1.	Bäsdeşleri öwrenmek we bäsdeşlikde üstün çykmak	47
5.2.	Önümiň bäsdeşlik ukybyny anyklamak	49
5.3.	Kärhananyň bäsdeşlik ukybyny derňemek	50
VI BAP.	Bazary seljermek	52
6.1.	Bazarlary segmentlemek	53
6.2.	Halkara bazarlary segmentlemek	66
6.3.	Önümiň esasy häsiýetleri boýunça bazary segmentlemek.	67
VII BAP.	Haryt, haryt nyşanlary we harytlary gaplamak	69
7.1.	Haryt we onuň görnüşleriniň bölünişi	69
7.2.	Senagat üçin niýetlenen harytlaryň toparlara bölünişi.	72
7.3.	Haryt nyşanlary	75
7.4.	Harytlary gaplamak	88
7.5.	Harytlaryň belgilenişi barada çözümler.	96

VIII BAP. Taze harytlary işläp taýýarlamak,	
öndürmek we olaryň ulanylyş möhleti	100
8.1. Taze harytlary öndürmek	100
8.2. Bazarda harytlaryň ýagdaýy we ony kesgitlemegiň syýasaty hem-de onuň ýaşayyş döwri	111
8.3. Önümleriň dürli görnüşleriniň emele gelmegi	122
8.4. Önümi dolandyrmaklygy guramak	127
IX BAP. Marketingde nyrh syýasaty	132
9.1. Marketing ulgamynda nyrh goýmak we oňa täsir edýän ýagdaýlar	133
9.2. Nyrh goýmagyň usullary	144
9.3. Nyrh goýmagyň ugurlary	154
9.4. Nyrlary öwrenmek	167
9.5. Nyrh üýtgemesi	172
Peýdalanylýan edebiýatlar	177

Çerkez Ataýewiç Ataýew, Swetlana Kakajanowna Hojanazarowa,
Kakajan Hojagulyýewiç Kadyrow, Döwlet Goçmyradowiç Sarygulow

MARKETING

I

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>H. Sapargulyýew</i>
Teh.redaktory	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>O. H. Mollayewa</i>

Çap etmäge rugsat edildi 24.07.2013. Ölçegi 60x90¹/₁₆.
Şertli çap listi 11,5. Çap listi 11,5. Hasap-neşir listi 10,33.
Şertli reňkli ottiski 25,19. Sargyt №. Sany 1 600.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat. Garaşsyzlyk şaýoly, 100.